

1-6

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Українська козацька держава

Актуальні проблеми національної політики в СРСР

Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-ві роки XX ст.)

Сталінізм і Україна

М. С. Грушевський: між історією і політикою

Чи був П. Ю. Шелест виразником «українського автономізму»?

Женщины при чигиринском дворе во второй половине XVII в.

П. А. Столипін: з життя та державної діяльності

О. Субтельний. Україна. Історія

Чужинці про Україну

4'91

М. В. Коваль (головний редактор), В. М. Волковинський (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов,

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярко.

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *В. М. Волковинський*,
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Худо:
Техні
Корек

Зданс
Форм
друк.
арк.

Київс
Київ

УКРА
апрел
истор
следо

дит. ежесечно. (на українском языке). Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка».

Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4.
Киевская книжная типография научной книги, 252004, Киев 4, ул. Репина, 4.

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 24

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 4 (361)

КВІТЕНЬ 1991

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

До створення праці «Історія України. Короткий нарис»

Історія України: спроби нового бачення 3
Смолій В. А. Українська козацька держава 5

* * *

Канцелярук Б. І., Паталай О. В. Актуальні проблеми національної політики в СРСР 20

Новий погляд на проблему

Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.). (Продовження) 30

Маловідомі сторінки історії

Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна (Продовження) 43

До 125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.) 54

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Пономаренко М. Ф. (Золотоноша). Черкаси: таємниця топоніма 67

ПОВІДОМЛЕННЯ

Українці за рубежем

Чернявський С. В. Американці українського походження: демографічна й соціально-економічна характеристика (за оцінками вчених США) 77

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Баханов К. О. (Бердянськ). Лабораторно-практичні роботи з історії в середній школі 86

ІСТОРИЯ В ОСОБАХ

- Савельев В. Л. Чи був П. Ю. Шелест виразником «українського автономізму»? 94

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

- Ролле И. И. Женщины при чигиринском дворе во второй половине XVII в. (Закінчення) 106

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- Волковинський В. М., Левенець Ю. А. П. А. Столипін: з життя та державної діяльності (Продовження) 116

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРИЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

- Майборода О. М. Нова праця історика з діаспори 124
Субтельний Орест (Торонто, Канада). Україна. Історія 125

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

- Січинський Володимир. Чужинці про Україну (Продовження) 138

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Кузьминець О. В. М. М. Карабанов. Политическое ядро трудовых коллективов 147

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Лихолобова З. Г. (Донецьк). Всесоюзна наукова конференція «Неп — ідеї, практика, уроки» 150
Сарбей В. Г., Заплатников Л. Т. (Горлівка). Конференція з проблем історії революції 1905—1907 рр. 154
Турченко Ф. Г. (Запоріжжя), Олійник О. Л. (Запоріжжя). Республіканська наукова конференція «Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму» 156
Віднянський С. В., Євсеєнко І. В. Договір про наукове співробітництво між Інститутом історії України АН УРСР та Історичним інститутом Словацької АН 158

До створення праці «Історія України. Короткий нарис»

Історія України: спроби нового бачення *

На Україні одну з відмітних рис перебудови становить національно-культурне відродження. Його складовим елементом, без сумніву, є підвищення інтересу до історичного минулого, яке спостерігається в усіх верствах суспільства, серед людей різного віку, професій і ступеня освіти. Адже знання славних і трагічних сторінок багатовікової історії українського народу необхідне всім, хто прагне до того, щоб проголошена 16 липня 1990 р. Верховною Радою УРСР Декларація про державний суверенітет України наповнилася реальним змістом.

Специфіка нинішнього стану історичної науки така, що інтерес до минулого задовольняється переважно за рахунок передруку забутої і нерідко — до недавнього часу забороненої історіографічної класики. Люди відвертаються від історіографії останніх десятиріч, яка часом як криве дзеркало відбивала пройдений суспільством шлях. Зрозуміло, не є винятками й опубліковані у 1981—1982 рр. Інститутом історії АН УРСР короткі нариси «Історія Української РСР» (українською і російською мовами). Але чи можна звинувачувати у викривленому показі історичного процесу тільки тих, хто його досліджував?

Починаючи з 1929 р., урочисто проголошеного роком «великого перелому», партійно-державна керівна верхівка на чолі із Сталіним остаточно відмовилася від нової економічної політики. Маскуючись гаслом «будівництва соціалізму по всьому фронту», вона повернулася до випробуваної під час громадянської війни і засудженої засновником партії В. І. Леніном політики воєнно-комуністичного штурму. В рамках її розпочалася цілеспрямована деформація історичної свідомості народу. Дослідження і публікація документів з об'єктивною оцінкою подій або діяльності конкретних людей вилучалися з обігу (знищувалися або передавалися у спецховища). Джерела фальсифікувалися. Доступ в архіви було обмежено. З єдиного державного архівного фонду вилучалися документи ВКП(б), ДПУ — НКВС, деяких інших відомств. Вчені, які «відхилялися» від офіційно затвердженої схеми історичного процесу, зазнавали репресій.

Після 1938 р. обов'язковою матрицею всіх історичних досліджень стали вульгаризовані положення з праць К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, які наводилися у сталінському «Короткому курсі історії ВКП(б)». Хоч у 1956 р. цю книгу вилучили з обігу, у пізніших «нормативних» підручниках та узагальнюючих офіційних працях лишалися недоторканими запозичені з неї інтерпретації подій, характеристики реальних історичних осіб, а найголовніше — спотворені методологічні підходи до проблем суспільствознавства.

* Передмова до однотомника. Автор — С. В. Кульчицький.

Оскільки історія України має свій власний предмет дослідження, загальносоюзні нормативні постанови і обов'язкові офіційні праці не могли охопити всього комплексу її проблем, і отже, залишали вчепеним «життєвий простір» для самостійного аналізу. Щоб позбавити їх цієї переваги, в нашій республіці на історичну науку було накладено додаткові пута у вигляді обов'язкових постанов, що стосувалися історії України. Особливо негативну роль відігравали постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (серпень 1947 р.) і схвалені ЦК КПРС «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954)».

Через цю політику до розряду заборонених для вивчення і популяризації тем потрапили цілі пласти, напрями й періоди історії України. Упереджено висвітлювалася проблематика Київської Русі (в руслі теорії «колиски» трьох братніх народів). Взагалі випали з дослідницької орбіти історія козацтва і процеси формування української державності. У приглушені тони забарвлювалася цілеспрямована й жорстока боротьба царизму з українською культурою, взагалі замовчувалася його русифікаторська політика на Україні. Однорічно й здебільшого негативно оцінювався український національно-визвольний рух як у Росії, так і Австро-Угорщині.

Особливо гальмувалося вивчення післяреволюційного історичного процесу. Наприклад, не рекомендувалося досліджувати діяльність українських політичних партій та організацій. Події громадянської війни на Україні спрощувалися до схематизму, а боротьба за владу Рад подавалася тільки в рожевих барвах. Про утворення Союзу РСР розповідали лише в піднесеному тоні, зображуючи цю подію, як торжество ленінського плану організації єдиної централізованої держави, і замовчуючи опубліковані після ХХ з'їзду КПРС конкретні негативні висловлювання самого В. І. Леніна, що стосувалися цієї події. Неповисвітлювався тільки, як підготовча фаза до «наступу соціалізму по всьому фронту». Колективізація розглядалася, як реалізація на практиці ленінського кооперативного плану. Закарбований у пам'яті народній, як найбільша трагедія українського народу, голод 1933 р. упродовж п'яти з лишком десятиріч лишився забороненою темою. Не рекомендувалося звертати особливу увагу на частково розкриті після ХХ з'їзду партії вражаючі факти масових репресій. У біографіях реабілітованих політичних діячів глухо називалася дата смерті, яка найчастіше припадала на 1937—1939 рр. Причини їхньої загибелі замовчувалися.

Зусилля багатьох істориків, особливо молодих, спрямовувалися на висвітлення повоєнних десятиріч, але в цій галузі регламентація процесу наукового дослідження дійшла максимальних меж. Істориків примушували створювати фундаментальні узагальнюючі праці, але ця «фундаментальність» оцінювалася тільки кількістю сторінок, що з кожним новим ювілеєм Жовтневої революції, утворення СРСР та Великої Вітчизняної війни дедалі збільшувалася. Мертвонароджені, але обов'язкові концепції «повної і остаточної перемоги соціалізму», «розвинутого соціалізму», «соціалістичного способу життя», «радянського народу як нової історичної спільності» вкрай примітивізували праці істориків.

Перебудова в історичній науці фактично розгорнулася в 1988—1989 рр. Спочатку в окремих статтях у газетах і суспільно-політичних журналах, потім — у брошурах і наукових журналах почали переглядатися деякі стереотипні положення та на основі нових архівних даних розроблятися окремі сторінки вітчизняної історії. У 1990—1991 рр. з'явилися перші збірники документів і монографічні праці, написані з позицій нового мислення. Нагромаджений зусиллями багатьох суспільствознавців заділ став основою повністю переглянутих курсів історичних досліджень. Одним з них є щойно завершений короткий

огляд історії українського народу, підготовлений фахівцями Інституту історії України АН УРСР.

У цьому одностомнику завдяки ретельному використанню класичної історіографічної спадщини та вивченню великої кількості архівних джерел, частина яких стала доступною тільки останнім часом, відтворено нову картину історичного процесу. Вона позбавлена елементів тоталітарного мислення, донедавна нав'язуваного історикам «згори». Велика увага приділяється проблемам формування української державності, культури, діяльності різноманітних політичних партій і організацій. Досить повно показано трагедію українського народу в лабетах сталінізму та перші кроки на шляху національно-культурного відродження.

Авторами є В. М. Ричка, В. А. Смолій, В. Г. Сарбей, Ю. Ю. Кондуфор, С. В. Кульчицький, М. В. Коваль. Відповідальний редактор книги — Ф. П. Шевченко.

Публікуючи окремі розділи цієї праці, редколегія має на меті ознайомити з нею читачів, отримати їхні відгуки, пропозиції щодо поліпшення тексту.

В. А. Смолій (Київ)

Українська козацька держава

В статті автор розповідає про основні етапи формування Української козацької держави — від епохи Б. Хмельницького до руйнування Запорозької Січі, оцінює діяльність її керівників, що відіграли свою роль в історії України.

В очах панівних верств суспільно-політична атмосфера на Україні в кінці 40-х років XVII ст. виглядала досить спокійною. Здавалося, в далеке минуле відійшли жахи повстань 20—30-х рр., були знищені ненависні народні проводирі й тисячі непокірних козаків і селян. Шляхтич знову почував себе повновладним паном — карав і милував, збільшував повинності і організовував нові фільварки, перерозподіляв землю і підтримував унію. Задушеному панщиною і безпросвітними злиднями селянинові в житті було відведено єдине — 5—6-денна панщина на полі феодала, особиста неволя, ранкова молитва і недільна проповідь.

Не менших переслідувань та знущань зазнавали інші суспільні стани. Тією чи іншою мірою на їхній долі позначався вплив польського суспільного розпорядку — реєстрові козаки, які позбавлялися традиційних прав і вольностей, т. з. випищики, змушені повертатися під панську кормигу. Жителі міст були задушені господарськими регламентаціями. Православні священики жили з наклеєним на них тавром схизматика.

Проте для шляхти це було лише ознакою зовнішнього благополуччя. В українському суспільстві дедалі більше нагромаджувався той матеріал, який при найменшій іскрі міг спалахнути яскравим полум'ям збройного повстання. «Золотий спокій» був спокоєм лише для пихатої польської шляхти, яка нічому не навчилася після подій кінця XVI — 20—30-х років XVII ст. Але не мовчав народ. Тривало поступове накопичення всіма пригнобленими станами сил перед вирішальною сутичкою з могутньою державною машиною Речі Посполитої. Соціальна боротьба перемістилася в дещо іншу площину — на зміну великим збройним повстанням прийшли не менш результативні форми

протесту: масові втечі, відмови виконувати повинності, потрапили посі- вів і т. п.

У той час на політичному горизонті України з'явилася людина, якій незабаром судилося відіграти епохальну роль в історії України. Цією людиною був Богдан (Зіновій) Михайлович Хмельницький. Його доля — це доля тогочасного козацтва, життєвий шлях — це шлях перемог і поразок, невдач і успіхів, страждань і земних утіх. Вихо- дець з дрібної української шляхти (народився близько 1595 р., ймо- вірно, в Чигирині), він назавжди пов'язав свою долю з козацтвом. Був свідком і сучасником його боротьби з турками і татарами, брав участь у збройних виступах проти ненависної польської шляхти. Дво- річний турецький полон і звільнення з нього, заняття господарством у батьківському хуторі Суботові, одруження і втрата дружини, висока посада у реєстровому війську і пониження до рівня одного із десяти чигиринських сотників — це лише головні віхи на його життєвому шля- ху (до середини 40-х років XVII ст.) З цього часу Б. Хмельницький відчув на собі свавілля шляхетського оточення. Його, заслуженого ко- зака, переслідує чигиринський підстароста Чаплицький, за спиною якого стояв син великого коронного гетьмана Олександр Конецполь- ський. Сотник втрачає хутір, майно, худобу, хлібні запаси. Розпоча- лося справжнє цькування Б. Хмельницького. Він зазнав нападів з боку шляхти. Був жорстоко побитий його син. Спроби знайти справедли- вість у місцевих органах влади та у Варшаві виявилися марними.

Звичайно, особиста трагедія не могла не вплинути на характер, настрої та погляди Богдана Хмельницького. Однак не вона була го- ловною. Майбутній керівник Визвольної війни не міг не бачити, що у подіях, які він пережив, своєрідно переломилася доля всього козац- тва, позбавленого надійних гарантій, необхідних для збереження осо- бистих прав і навіть власного життя. Чаша терпіння була переповнена. Разом із соратниками сотник розгорнув величезну роботу по організа- ції виступу, налагодженню зв'язків з однодумцями на місцях. Надзвичайно сприятливим виявився момент для початку повстання. Поль- ський король Владислав IV в той час носився з ідеєю війни проти Туреччини, що, на його думку, могло серйозно зміцнити королівську владу і ослабити свавільну шляхту. Єдиною реальною силою, здатною підтримати плани короля, було козацтво. Владислав IV це чудово ро- зумів. Він налагодив контакти з керівництвом козаків, зокрема, з Б. Хмельницьким. Останні одержали привілеї на будівництво мор- ських човнів і право збирати військо. Чутки, які ходили навколо змісту цих документів, потрапили на сприятливий ґрунт. Українська суспільність вирувала. У цій ситуації необхідна була найменша іскра, щоб викликати народний вибух. Нею стала втеча у грудні 1647 р. Б. Хмельницького разом з групою своїх однодумців на Січ. Низові козаки, які завжди були готові виступити, зустріли втікачів з розкри- тими обіймами. Опинившись у рідній для нього стихії, Б. Хмельниць- кий продовжив підготовку до виступу. Він заручився підтримкою з боку кримського хана, який пообіцяв йому допомогу. Обраний у січні 1648 р. гетьманом, Б. Хмельницький водночас розіслав по Україні універсали й листи, зміст яких відбивав найпотаємніші думи та споді- вання широких народних верств — селян, реєстровців, міщан.

Україна зустріла весну 1648 р. настороженою тишею. Але ця тиша була оманливою. Відчувалося наближення бурі, якої ще не знала Річ Посполита. Польські магнати також готувалися до каральних опера- цій — збиралися кварцяне військо, провіант і боєприпаси. У квітні 1648 р. польські гетьмани М. Потоцький і М. Калиновський вирушили проти війська Б. Хмельницького. Але трапилося те, чого слід було че- кати. Реєстровці, що перебували у складі королівського війська, пере- йшли на бік повстанців. У битвах під Жовтими Водами ~~5(15) — 6(16)~~ травня 1648 р., а згодом під Корсунем ~~16(26) травня 1648 р.~~ головні

сили польських військ були вщент розгромлені, частина знатних шляхтичів знищена, інші, в тому числі Потоцький та Калиновський, узяті в полон і передані союзникам Б. Хмельницького — татарам.

Перші перемоги козацьких військ сколихнули якнайширші верстви населення України. Всі, хто був здатний тримати в руках зброю, подалися в загони Б. Хмельницького. Протягом кількох тижнів, здавалося, знекровлена українська суспільність невідомо змінилася. Селяни виганяли шляхту і проголошували свободу, неприступні міські фортеці відкривали брами перед козаками. Панство, яке не встигло втекти на захід, було знищене.

На середину літа 1648 р. були звільнені Київське, Чернігівське, Брацлавське, східні повіті Подільського воеводств. Неспокій охопив Волинь та західноукраїнські землі.

В той час у Польщі помирає король, і вся державна влада зосереджується в руках вищої аристократії, яка мало думала про замирення з Б. Хмельницьким (гетьман пропонував в основу угоди покласти пункт про традиційні козацькі вольності). Більше того, сейм ухвалив зібрати нове військо і відправити його на придушення козацької «ребелії». Армії зійшлися під Пилявцями на Волині 11 (21)—13 (23) вересня 1648 р. Результат цієї битви перевершив усі сподівання. 40-тисячне польське військо було вщент розгромлене, переможці захопили величезний обоз та військові трофеї. Проте головне полягало в іншому — повстанням відкрився прямиий шлях на захід. Упав Високий Замок під Львовом, розпочалася облога сильної польської фортеці Замостя. Вся Галичина охоплена народним повстанням — шляхта була знищена або втекла до Варшави та Кракова. Здавалось, ще один рішучий крок, і Річ Посполита перестане існувати. Проте Б. Хмельницький не поспішав. Він вичікував наслідків виборів нового короля, а коли вони стали відомі (варшавський трон перейшов до Яна Казимира), віддав наказ своїм полкам повертатися на Подніпров'я.

Сьогодні ми можемо сперечатися у правильності вибору гетьманом цього принципового політичного кроку, погоджуватися з його діями або засуджувати їх. Можна лише з певністю твердити, що деякі елементи політичної програми Б. Хмельницького на цьому етапі Визвольної війни, очевидно, ще не до кінця викристалізувалися. Не міг гетьман не розуміти й того, що вторгнення козацьких полків на етнічні польські землі неминуче викличе хвилю масової визвольної боротьби поляків.

Хід був зроблений. Величезна повстанська армія рухалася на схід. Грудневий Київ зустрів переможців гарматним та рушничним салютом, переливами дзвонів, радісним та піднесеним настроєм міщан та козаків. Перебування у місті над Дніпром Б. Хмельницький використав для зустрічей та розмов з послами сусідніх держав, єрусалимським патріархом Паїсієм, представниками від міщан, духовенства, козацтва. Це був час роздумів гетьмана над долею України, її майбутнім, перспективами розвитку визвольної боротьби. Який шлях вибрати? Лишатися в межах старих уявлень чи зробити спробу вирватися з них? Попередній життєвий досвід, логіка подій підказували Богдану Хмельницькому, що необхідно шукати нові шляхи боротьби з шляхетською Польщею. І керівник Визвольної війни рішуче відмовляється від тих традицій, які протягом багатьох десятиліть визначали програму дій козацьких проводирів. Під час переговорів з польськими комісарами у лютому 1649 р. він заявив: «...Виб'ю з лядської неволі народ весь руський. А що первей о шкоду й кривду свою воював, тепер воювати буду о віру православную нашую. Поможет мі то чернь всяя по Люблин і Краков, которой я не одступлюсь, бо то права рука наша, — люди, которіе, холопства не витерпів, ушли в козаки... Досить нам на Україні і Подолу і Волині; тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ля-

хам: сидіте, мовчіте ляхи. Туди я загоню больш можних ляхів, дуків і князів. А будут лі і за Віслою брикати, знайду я їх там певне. Не постоїт мі нога жадного князя і шляхотки тут в Україні, а захочет лі хліба, которий з нами їсти, нехай же Войску Запорозькому послушний будет, на короля не брикает». Отже, вперше за кілька місяців боротьби з польською шляхтою з'явилися і на повний голос пролунали думки про створення незалежної Української держави, організацію широкого соціального блоку, серед учасників якого важливе місце займало селянство — «права рука» гетьмана.

Тим часом початок військових дій між ворогуючими сторонами став неминучим. Посполите рушення, скликане і очолюване королем, пішло на Волинь. Не гаяв часу і Б. Хмельницький, який разом із своїм союзником — кримським ханом Іслам-Гіреєм почав облогу Збаража, а пізніше, знявши частину загонів, рушив під Зборів. Польське військо чекала сумна доля — на зразок пилявецького розгрому. Проте сталося інакше. У вирішальний момент бою зрадив хан. Б. Хмельницький, побоюючись об'єднання татар з поляками, змушений був відмовитися від реалізації своїх планів і розпочати переговори з королем. Вони завершилися у перших числах серпня 1649 р. підписанням умов Зборівського договору. Що він передбачав? По-перше, встановлювався 40-тисячний козацький реєстр; по-друге, Київське, Чернігівське і Брацлавське воеводства перейшли у відання гетьманської адміністрації; по-третє, унія ліквідовувалася, а православний митрополит одержав право зайняти місце в сенаті. На перший погляд здавалося, що Б. Хмельницький вирвав небачені поступки з рук поляків, які, по суті, визнали існування козацької України. Це було справді так. Але водночас умови договору були далеко не адекватні успіхам, здобутим козацьким військом у ході кампанії 1648—1649 рр. Селяни довідалися, що вони повертаються в панську кормигу і не включаються до козацького реєстру. До своїх маєтків посунула шляхта. Крім того, безцистували татари, забираючи в ясир людей. Не могла бути задоволена договором і польська сторона, яка вважала зроблені нею поступки надто великими і прагнула «вогнем і мечем» придушити козацьких «ворохобників».

Мир між козаками і поляками виявився нетривалим. Б. Хмельницький не міг розраховувати на великодушність польських панів. Він продовжує утримувати у бойовій готовності козацькі полки. Водночас гетьман розгорнув величезну дипломатичну діяльність, яка мала на меті не лише визнання молодіої козацької держави, а й забезпечення міжнародної підтримки України. Він розсилав посланців і приймає представників з Криму, Трансільванії, Семиграддя, Венеції, Польщі та багатьох інших країн. Гетьман прагне підтримувати більш тісні контакти з Туреччиною, маневрує, йде на компроміси, обіцяє визнати султанський протекторат і знову продовжує переговори. Влітку 1650 р. Б. Хмельницький направив у Молдавію полки, очолювані старшим сином Тимошем. Василь Лупул пообіцяв видати за нього заміж свою доньку і подати гетьману допомогу. Все свідчило про те, що Україна вийшла на широку міжнародну арену і була визнана багатьма державами як реально існуюча політична сила.

Проте, безперечно, основне місце у політичних комбінаціях Б. Хмельницького займали взаємовідносини з Московією. Вони мали давні та стійкі традиції, коріння яких губилося у товщі попередніх століть. Гетьман наповнив їх новим змістом, надав відповідного динамізму та розмаху. Він шле листи та посольства до Москви, прохає допомогти у боротьбі з ворогом, пропонує віддати Військо Запорозьке під царську руку, стримує татар від нападу на російські землі. Але цар Олексій Михайлович вичікував. Він то пропонував посередництво у переговорах гетьмана з королівськими представниками, то надсилав повстанцям хліб, сіль і боеприпаси, але рішення не приймав.

1651 р. приніс нові важкі випробування. Вже перші місяці нового року показали, що польська шляхта сповнена рішучості взяти реванш за попередні поразки. Командуючий посполитим рушенням М. Калиновський енергійним ударом здобув містечко Красне (там загинув полковник Д. Нечай), захопив ряд замків між Бугом і Дністром. Лише завдяки військовому таланту І. Богуна противника вдалося зупинити. Влітку 1651 р. обидві величезні армії зішлись під Берестечком. Але вже вдруге кримський хан зрадив своєму союзницькому обов'язку і залишив поле бою. Більше того, він захопив Б. Хмельницького і вивіз його з-під Берестечка. Козацькі полки опинилися у надзвичайно скрутному становищі. Організований ними табір був охоплений панікою, чим і скористалася шляхта. Значна частина козаків загинула у бою, багато людей потонуло у болотах під час переправи.

Поразку під Берестечком ще більше ускладнило вторгнення на Україну та захоплення литовськими військами Києва. Авторитет Б. Хмельницького в народі після його звільнення з ханського полону сильно підупав. Які тільки обвинувачення не сипалися на нього — згадали Зборівський договір і Берестечко, союз з Кримом і багато іншого. Проте гетьман витримав і цей удар долі. На «чорній раді» в урочищі Маслів Став він зумів виправдатись перед народом і почав збирати нове військо. Шляхта, що наштовхувалася на відчайдушний опір з боку селян і козаків, зустрівшись на своєму шляху спалені міста і села, дедалі більше схилялася до думки про переговори з гетьманом. У середині вересня 1651 р. під Білою Церквою було укладено нову угоду, умови якої були значно важчими, ніж попереднього Зборівського договору. Реєстр скорочувався до 20 тис. чол., козацька територія обмежувалася лише Київським воєводством, питання про унію навіть не обговорювалося, пани знову поверталися до своїх маєтків, гетьман позбавлявся права зносин з іноземними державами.

Умови Білоцерківського договору викликали величезне невдоволення українського народу. Різні верстви реагували на них по-різному. Частина населення залишила рідні домівки і переселилася на територію Російської держави, інші селяни та козаки із зброєю в руках боронили здобуті права і вольності. В той час, по суті, розгорнулася справжня селянська війна, вістря якої спрямовувалася проти соціальної політики панівного класу. Гетьман використав відпочинок у війні для дальшого гуртування сил та відповідних дипломатичних акцій — він знову відправляє свої посольства до іноземних правителів, прагне заручитися підтримкою, або ж у гіршому випадку — нейтралізувати їх.

Весна 1652 р. відродила певні надії на швидку перемогу над ворогом. Разом з родю Б. Хмельницький одержав блискучу перемогу над поляками під Батогом на Поділлі (травень 1652 р.). 20-тисячне шляхетське військо було вщент розгромлене. Лише жалюгідним решткам вдалося вирватися з оточення, але і вони потрапили в татарський полон. Проте людська кров продовжувала литися. Вогнем і мечем пройшовся по Брацлавщині Стефан Чарнецький, залишаючи після себе згарища на місці колись квітучих міст і сіл, тисячі згублених людських доль. Пережив особисту трагедію і Б. Хмельницький. Під час боїв під Сучавою (Молдавія) був поранений і незабаром помер його син Тиміш, з яким старий гетьман зв'язував плани реалізації багатьох політичних задумів. Проте керівник Визвольної війни скоро подолав стан апатії та енергійно взявся за справу — адже польське військо рухалося в район Подніпров'я. Противники зішлись під Жванцем, неподалік від Кам'яня-Подільського. Знову шляхетська армія опинилася на грані повного розгрому. Проте історія повторилася — кримський хан, що намагався не допустити посилення будь-якої із сторін, пішов на переговори з польськими представниками. Жванецька угода передбачала відновлення умов Зборівського договору 1649 р.

На осінь 1653 р. ситуація змінилася докорінним чином. Після багатьох років вагань Росія нарешті погодилася прийняти Військо Запорозьке до свого складу. (1 жовтня 1653 р. відповідне рішення ухвалив Земський собор). Як обґрунтування цієї важливої політичної акції, йшлося про переслідування православних у Речі Посполитій, порушення умов миру 1634 р. і т. п. Вже 9 жовтня царські послы виїхали на Україну.

Незабаром відповідні приготування були закінчені. 8 січня 1654 р. на центральному майдані стародавнього міста Переяслава зібралася рада, яка прийняла рішення про підданство Війська Запорозького російському цареві.

До цієї важливої події Б. Хмельницький прийшов переконаним у правоті своєї справи. Переяславський акт — зовсім не кон'юнктурний крок, а вистраждане після тривалих роздумів рішення гетьмана. Військово-політична ситуація була такою, що перепочинок, відведений для молодій Українській державі, не міг бути тривалим. Б. Хмельницький добре розумів всю хиткість становища — тимчасовість союзного договору з кримським ханом і ненадійність султанської Туреччини, бачив усе ще достатню міць військової машини Речі Посполитої. Об'єднання цих сил (а наступні події показали, що воно реальне) неминуче привело б до ліквідації завоювань українського народу, знекровленого у шестирічній боротьбі (з підірваними продуктивними силами і обмеженими людськими ресурсами). Разом з тим Україну з Росією об'єднувала давня історична традиція, етнічна близькість обох народів, православне віросповідання і т. п. Тому орієнтація на Російську державу могла забезпечити, на думку гетьмана, безповоротність змін, що відбулися в той час на Україні, — звільнення її з-під влади Польщі та функціонування незалежної Української держави, возз'єднання у майбутньому всіх українських земель під гетьманською булавою.

--Справді, Україна ввійшла до складу Росії на правах якнайширшої автономії. Так звані «Березневі статті» 1654 р., подані Б. Хмельницьким і в основному схвалені царем, передбачали: права, привілеї та маєтності Запорозького війська та української шляхти; 60-тис. козацький реєстр; плату старшині та кошти на утримання козацького війська; збереження місцевої адміністрації та збирання нею податків для царської казни; надання гетьманові в рангове володіння Чигиринського староства та права Запорозькому війську обирати гетьмана; право зносити гетьманського уряду з іншими державами; невтручання царських воевод та інших урядовців у внутрішні справи України; підтвердження козацьких і шляхетських вільностей та залишення селянства у феодальній залежності; збереження прав київського митрополита; відправлення царського війська проти польсько-шляхетських загонів під Смоленськ; утримання військових залог на кордонах України з Польщею та козацької — у фортеці Кодак; оборону України від нападів татар.

Отже, на середину XVII ст. будову Української держави було практично завершено. В межах її території функціонували свої адміністративний поділ (полки, яких у різні часи було 36, 26, 16, а пізніше стало 10) та судова система, склалася відповідна структура господарських та фінансових органів (Скарб Війська Запорозького), діяли власні заgonи. Увінчувала піраміду політичних інститутів (сотенних, полкових і найвищої — Генеральної канцелярії у складі обозного, судді, писаря, військового підскарб'я, осавулів, хорунжого, генерального бунчужного) посада гетьмана України. За традицією старшинські посади у Війську Запорозькому лишалися виборними. Найвищим органом влади у козацькій державі вважалася загальновійськова рада, на якій вирішувалися всі найважливіші політичні та економічні питання.

Проте життя вносило значні корективи в традиційні козацькі порядки. Загальна рада збиралася дедалі рідше, натомість зросла вага вузьких старшинських рад під головуванням гетьмана. Вони практично і вершили долю всієї країни. В нових умовах, природно, різко знизилася роль Запорозької Січі як політичного центру України. Спроби січового товариства продовжувати грати провідну роль у політичному житті наштовхувалися на рішучу протидію з боку гетьманів. Так було за Б. Хмельницького, так лишилося й згодом.

Гетьманщина була багатостановим соціальним організмом. Основну масу населення складало, безперечно, вільне селянство. Силою зброї воно відвоювало собі особисту свободу і в перші повоєнні роки навіть вільно розпоряджалося землею. Проте через певні історичні обставини всі заходи гетьманської адміністрації (господарські, громадсько-політичні), як правило, переломлювалися через призму інтересів козацтва — привілейованого стану тогочасного суспільства. Воно здобуло право на володіння землею — основним національним багатством України, вільне заняття промисловою діяльністю, необмежену участь у політичному житті держави. У свою чергу, козацтво було далеко неоднорідною суспільною масою. Верхні щабелі ієрархічної драбини займала старшина, що в майбутньому почала зосереджувати у своїх руках земельні багатства та організовувати багатогалузеві господарства, де використовувалася праця залежних селян. Так зароджувалася і набирала силу нова генерація українських феодалів. На рядове козацтво було покладено основну військову повинність — брати участь у походах. У роки Визвольної війни широкі права одержало українське міщанство. Проте з часом на ґрунті господарських привілеїв воно досить часто конфліктувало з козацтвом, що породжувало між ними ворожість і навіть суперечності.

Чи мала Українська держава після 1654 р. перспективи для свого розвитку? Відповідь може бути однозначною — ні, не мала. Мова йшла не про «безхарактерність» та «безвільність» українських гетьманів, «підступність» і «брехливість» російських царів. Причини цього явища коринилися в об'єктивних реаліях другої половини XVII—XVIII ст. Логіка історичного процесу полягала в тому, що у складі абсолютистської монархічної Росії Українська держава з її республіканською, демократичною формою правління була позбавлена цих перспектив. Нові державні інститути рано чи пізно повинні були розчинитися в загальноімперських органах управління. Так воно й трапилося. Наступні (після 1654 р.) десятиріччя працювали проти Української держави. Йшов поступовий, але невблаганний процес втрати нею своїх етнічних рис, ліквідації окремих, а згодом цілих суспільних інститутів. Самодержавна стихія заповнила весь суспільно-політичний устрій козацької України.

Але це сталося пізніше. Після 1654 р. Б. Хмельницького турбували зовсім інші думки. Попереду передбачалася важка війна з Польщею, боротьба за возз'єднання всіх українських земель в єдиній державі. Военні дії розпочалися водночас у двох районах — Білорусії та на Україні. Проте вони розвивалися досить мляво. Спільний похід російських ратних людей і козацьких полків під Львів (літо — осінь 1655 р.) закінчився безрезультатно — вони повернули назад. Незадоволеній політикою царського уряду та його військовими планами (основна увага зверталася на білоруський театр війни), Б. Хмельницький почав шукати союзників серед інших держав. Він зумів добитися поліпшення взаємин з Кримом і Туреччиною, налагодити зв'язки з Трансільванією, підписати важливий союз із Швецією. Наріжним каменем у переговорах з урядами цих країн була необхідність створення коаліції у боротьбі проти Польщі.

Напруженість у взаєминах між Б. Хмельницьким і російським царем особливо посилилася після того, коли стало відомо, що Олексій

Михайлович, охоплений ідеєю здобути польську корону, уклав з Річчю Посполитою Віленське перемир'я (серпень 1656 р.) і розпочав військові дії проти Швеції. На ці переговори українська сторона не була навіть допущена. На пропозицію російських представників розірвати союзні відносини з королем Карлом X Б. Хмельницький відповів категоричною відмовою. Сьогодні важко уявити, яким би був характер стосунків гетьмана з Москвою в майбутньому. Зрозуміло одне — Б. Хмельницький був незадоволений кроками царського уряду в плані обмеження автономії України (зокрема, це стосувалося присутності в ряді міст російських воєвод), а також змінами у зовнішньополітичній орієнтації Москви. Проте в найбільш критичний момент розвитку подій Б. Хмельницький вмирає (27 липня 1657 р.)

Український народ втратив дійсно видатного державного діяча, полководця і дипломата. Від середини XVII ст. і до наших днів навколо імені Б. Хмельницького, його політичної програми та практичної діяльності точилися і продовжують точитися гострі дискусії, відбувається зіткнення різних, часто полярних думок і поглядів. Богдан Хмельницький належав до тих історичних осіб, які не можна оцінювати однозначно. Безперечно, це була видатна постать в українській історії, діяльність якої відбивала як загальнонародні, так і вузькостанові інтереси, котра зробила справжній прорив на шляху формування соціальної політики, об'єднала в одному визвольному таборі найрізноманітніші суспільні сили, організувала та надихала їх на повалення влади польської шляхти на Україні, стояла біля джерел створення Української держави.

З висоти кінця XX ст. можна бачити непослідовність і навіть половинчастість дій гетьмана, відзначати нелогічність його вчинків, говорити про відсутність окремих ціннісних орієнтирів тощо. Але всі оцінки потрібно узгоджувати з контекстом тогочасної епохи — неоднозначної і суперечливої, де перепліталися старі порядки й нові явища, де все ще панував середньовічний світогляд, але з'явилися суспільні риси, характерні для XVII ст. В оточенні ворожих сил гетьману доводилося маневрувати, йти на компроміси, часто відмовлятися від своїх планів і задумів. Але генеральної лінії свого життя, глибокий філософський сенс якої полягав у звільненні рідної землі від ненависного іноземного гніту, Б. Хмельницький дотримувався до останнього подиху.

Після себе Б. Хмельницький залишив головне дітище — Українську державу. Вона мала свої переваги і недоліки, сильні і слабкі сторони. Але найважливіше полягало в тому, що ця держава була цілком життєздатним організмом з великими потенційними можливостями для самостійного розвитку. Проте вони через об'єктивні й суб'єктивні причини розкриті не були. Поряд з централізаторською політикою царизму вже з кінця 50-х років XVII ст. на Україні розпочалася жорстока міжусобна боротьба між окремими гетьманами і претендентами на гетьманську булаву. Обраний ще за життя Б. Хмельницького гетьманом його молодший син Юрій ані політичних, ані відповідних людських якостей не мав. Тому не викликає подиву те, що досить швидко булава опинилася в руках Івана Виговського — у недалекому минулому Генерального писаря Війська Запорозького. З точки зору наступності влади це був цілком логічний крок. Адже відомо, що він у роки Визвольної війни виступав одним з найближчих сподвижників Б. Хмельницького (це не заважало йому досить часто вести свою політичну гру за спиною гетьмана). Але вибір старшини не підтримало рядове козацтво. Проти Виговського одразу ж виникла опозиція з боку Запоріжжя, ряду полків Лівобережної України. Боротьбу зумовили різні причини — соціальні, політичні, особисті. Сторони обвинувачували одна одну у зрадництві і користолюбстві. До Москви йшли нові й нові листи та доноси. Але царський уряд не поспішав карати винних — він шукав компроміси, прагнув примирити противників. Тим часом

боротьба дедалі більше набувала соціального характеру — козацька сірома знищувала маєтки «значних» та представників самої старшини, «орендарів та власників промислів.

Гетьман починає вагатися, дедалі більше й більше звертаючи свої погляди на Польщу. Після битви під Полтавою (травень 1658 р.) та розгрому козацьких полків М. Пушкаря і Я. Барабаша (до речі, І. Виговський закликав на допомогу татарську орду) він вирішив відновити союз із Річчю Посполитою. 16 вересня 1658 р. І. Виговський уклав з поляками Гадяцький договір, згідно з яким Україна входила до складу Польщі, «як вільні до вільних і рівні до рівних» під назвою Великого князівства Руського. Цей документ передбачав визнання всіх традиційних прав і вільностей Війська Запорозького, зрівняння в справах православного та католицького віросповідання, надання Київської колегії прав Краківського університету та можливість заснування ще однієї академії.

Розпочалася боротьба І. Виговського з російськими ратними людьми і вірними царському урядові козацькими полками. Вона проходила із змінним успіхом — була жорстока поразка московських воевод під Конотопом, напад козаків І. Сірка на Крим та Чигирин — резиденцію гетьмана. Присутність ординців та поляків викликала гостру реакцію з боку місцевого населення. Вірність Переяславському акту 1654 р. підтвердив ряд полків Лівобережної і Правобережної України. Табір І. Виговського почали залишати навіть найманці. Козацька рада, зібрана 11 вересня 1659 р. під Германівкою, висловилася проти війни з Москвою. І. Виговський утік до Польщі (через деякий час його, обвинуваченого у зраді, було розстріляно).

Гетьманська булава знову перейшла до рук Ю. Хмельницького, який при підтримці старшини прагнув вирвати з рук царського уряду ряд політичних поступок. Зокрема, висувалося питання про присутність російських воевод, закріплення ширших прерогатив у руках гетьмана, залишення у попередньому стані української церкви і т. п. Але трапилось інакше. Перед загрозою застосування сили Ю. Хмельницький і старшина 7 жовтня 1659 р. підписали т. з. Переяславські статті, які, по суті, стали ще одним кроком на шляху обмеження автономії України (крім Києва, воеводське правління передбачалось запровадити у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані), урізали права гетьмана та військової ради тощо. Зрозуміло, що автономістично настроєна частина козацької старшини була незадоволена політикою царського уряду. Вже під час військової кампанії 1660 р. козацькі загони на чолі з Ю. Хмельницьким перейшли на бік поляків. У боях під Чудновом полки російських ратних людей були розгромлені. Гетьман розпочав переговори з польськими представниками, які завершилися тим, що, по суті, було визнано чинність статей Гадяцького договору (крім найважливішого пункту про створення «Великого князівства Руського»).

Такий розвиток подій не лише не викликав співчуття з боку широких козацьких мас, але, навпаки, до краю загострив соціальні, політичні та релігійні суперечності. Відновленням панування Польщі висловила невдоволення частина старшини, рядове козацтво, селянські маси. Ю. Хмельницький, позбавлений реальної політичної підтримки, відмовився від влади (1663 р.) і постригся в монахи. Гетьманська булава на Правобережжі опинилася в руках зятя Богдана Хмельницького, переяславського полковника Павла Тетері.

На Лівобережжі, яке лишалося під протекторатом московського царя, події розгорталися дещо інакше. Там боротьбу за гетьманство розпочали Я. Сомко (на той час наказний гетьман) та ніжинський полковник В. Золотаренко. Але тоді, коли обидві сторони ворогували між собою, на політичній сцені з'явився інший претендент — отаман Запорозької Січі Іван Брюховецький. Демагогічними заявами та со-

лодкими обіцянками він зумів схилити на свій бік козацькі маси. До того ж кошовий заручився підтримкою Москви, яка в його особі бачила надійного виконавця царської волі. Таким чином, доля гетьманства напередодні «чорної» ради у Ніжині (червень 1663 р.) була практично вирішена на користь І. Брюховецького. Звинувачені у зраді Я. Сомко та В. Золотаренко були заарештовані й страчені.

Події 1663 р. лише підтвердили історичну реальність — територіальна єдність України була порушена. Лівобережжя перебувало у складі Росії, Правобережжя знову ввійшло до Польщі. Але це був лише один з епізодів незкінченної зміни гетьманів по обох сторонах. Дніпра та їх боротьби за цю найвищу у козацькій державі посаду. Далека від політичної стабільності ситуація ускладнювалася також постійним втручанням зовнішніх сил у внутрішні справи України — царської Росії, шляхетської Польщі, султанської Туреччини, Кримського ханства. Так, нічого не дав, крім величезного розорення, похід польського короля Яна Казимира на Лівобережну Україну (1663 р.), людські сльози й прокляття приносили із собою кримські татари та турецькі яничари, які час від часу з'являлися на Україні. Гетьманська булава за допомогою цих сил легко здобувалася, але з такою ж легкістю і втрачалася. У 1665 р. залишив гетьманство і виїхав за межі України П. Тетеря. При підтримці татар у чигиринську резиденцію в'їхав полковник Петро Дорошенко, особу якого добре знали у козацьких колах.

Недовго втримав у своїх руках гетьманську булаву І. Брюховецький. Свое п'ятирічне правління на Лівобережжі він використав для власного збагачення, зміцнення довір'я з боку царського уряду, за що платив долею України — дозволив у межах Гетьманщини запровадити воеводську адміністрацію, а також для зведення рахунків із своїми противниками. Ця політика викликала хвилю невдоволення різних за своєю соціальною належністю категорій населення. Тоді Брюховецький робить новий поворот у своїй політичній кар'єрі — піднімає проти Москви повстання і налагоджує зв'язки з П. Дорошенком (1668 р.). Проте гетьман перехитрив сам себе — він став жертвою власних політичних інтриг. Незадоволені козаки під час військової ради не лише скинули його з гетьманства, але й вбили.

В той час сталися серйозні зміни у взаєминах між Росією і Польщею. Після багаторічної війни обидві сторони уклали у 1667 р. Андрусівський договір про перемир'я. Ним був узаконений поділ України на дві частини — Лівобережжя та Київ з навколишньою територією залишалися за Росією, Правобережжя визнавалося частиною Польщі. Запорозжя переходило у підпорядкування обох держав. Цей договір викликав бурхливу негативну реакцію на Україні. Інакше і не могло бути. Адже, по суті, Росія відмовлялася від зобов'язань, які вона брала на себе, приймаючи Україну до свого складу. Відтоді вирішення питання про возз'єднання всіх українських земель ще більше ускладнилося.

З 1665 р. розвиток політичних подій на українських землях значною мірою був пов'язаний з діяльністю Петра Дорошенка — особи складної і неоднозначної. Трагізм долі цієї людини полягав у тому, що вона щиро любила Україну, бажала добра, прагнула до об'єднання обох її частин, але діяла непослідовно, а головне, методами, які не завжди відповідали інтересам народу. Як основу для замирення з царським урядом він висунув вимоги про ліквідацію Московських статей 1665 р., Андрусівського перемир'я 1667 р. і визнання його гетьманом усєї України. Але Москва відповіла категоричною відмовою. Захоплений своїми ідеями, П. Дорошенко вже у 1668 р. розпочав боротьбу проти царських військ Г. Ромодановського. Але тоді реалізувати плани не вдалося — Дем'ян Многогрішний, залишений на Лівобережжі наказним гетьманом, вирішив дотримуватися московської орі-

ентації. На раді в Глухові (1669 р.) він був затверджений гетьманом і одержав відповідні символи влади з рук царських представників. Тоді ж українська старшина підписала нові договірні статті, що передбачали призначення воевод у Київ, Переяслав, Ніжин, Чернігів, Остер (щоправда, вони не мали права втручатися у внутрішні справи). Гетьман, який позбавлявся можливості зносин з іноземними державами, зберіг лише право відправляти своїх представників на дипломатичні переговори, що стосувалися України. Щодо Д. Многогрішного, то гетьманом він лишався лише три роки. Незадоволена старшина організувала змову і звинуватила його у зраді. Незабаром його у кайданах відправили у Сибір.

Тим часом П. Дорошенко розгорнув інтенсивну діяльність на Правобережжі. Але, відчуваючи хисткість свого становища, він прагнув ще більше зблизитись з Туреччиною. У 1669 р. правобережний гетьман підписав із султаном договір, згідно з яким визнав себе васалом Порти. Цей союз, надзвичайно непопулярний у народі, викликав хвилю обурення як у рядового козацтва і селянства, так і серед старшини. Різно негативно на нього відреагувала Запорозька Січ. Ситуація загострилася у зв'язку з появою на Правобережжі нових претендентів на гетьманську булаву — Суховія, що спирався на допомогу Криму, та Ханенка — ставленика Польщі. Загроза знищення зумовила масовий відхід населення Правобережжя на лівий берег Дніпра. Лежали в руїнах колись квітучі міста і села, необробленими залишалися родючі чорноземи.

Особливо руйнівним для краю став похід у 1672 р. на «Ляхистан» 300-тисячної армії турецького султана Магомета IV. Опору ніхто не чинив. Впали фортечні мури Кам'янця-Подільського та інших міст, розпочалася облога Львова. Польські комісари прагнули за будь-яку ціну домовитися з турками. У жовтні 1672 р. було укладено Бучацький мирний договір, що передбачав велику щорічну данину та передачу Поділля Туреччині. П. Дорошенко проголошувався правителем «України в давніх межах» (практично Брацлавщини і Київщини). Але триумф правобережного гетьмана був передчасним. Знову почалася масова міграція населення. Селяни і козаки кидали нажите роками добро, рідні місця і втікали на лівий берег Дніпра. Згідно із свідченнями сучасників, Правобережна Україна нагадувала тоді величезну пустелю, в якій зрідка можна було зустріти населений пункт або оброблене людськими руками поле.

Новий лівобережний гетьман Іван Самойлович, що прийшов до влади у 1672 р., — хитрий, користололюбний, лояльний до старшини і царського уряду, в 1674 р. разом з воеводою Г. Ромодановським вирушив проти П. Дорошенка. Ця акція ще раз висвітлила весь трагізм становища правобережного гетьмана. Його ніхто не підтримав — ні козаки, ні залишки місцевого населення. Більше того, представники полків визнали протекторат московського царя. На загальній раді у Переяславі (серпень 1674 р.) І. Самойлович був обраний гетьманом Лівобережної і Правобережної України.

Політична агонія П. Дорошенка продовжувалася ще два роки. Не допомогли ані терор, ані заклики про допомогу до татар і турок. Залишений усіма, в тому числі найближчими сподвижниками, восени 1676 р. гетьман склав свої клейноди і присягнув на вічне підданство російському царю. Деякий час П. Дорошенко мешкав на Україні. Але невдовзі був викликаний до Москви. Звідти його відправили воеводою у Вятку. Своє життя він закінчив у власному маєтку Ярополче Волоколамського повіту (1698 р.).

Звичайно, загальна картина політичного життя України того часу була б неповною без урахування ще одного фактора — Запорозької Січі. Цей форпост свободолюбства за дніпровими порогами продовжував відігравати важливу роль у розвитку подій на українських зем-

лях. В їх епіцентрі була постать кошового отамана Івана Сірка. Улюбленець широких козацьких мас, «шайтан» для ворогів, талановитий полководець, він виступав організатором походів на Кримське ханство, визволяв невільників, об'єднував сім'ї, приносив заспокоєння серцям матерів. Йому належала визначна роль у боротьбі проти шляхетської Польщі, султанської Туреччини, засилля царських воевод на Україні. Січ залишалася на передньому краї визвольного та антифеодального руху. Участь запорожців у численних повстаннях, які раз у раз вибухали в різних районах України, надавала їм широкого розмаху, організованості тощо.

Події 70—80-х років XVII ст. на Україні продовжували переломлюватися через призму зовнішньополітичних акцій, в яких були зацікавлені великі держави — Росія, Польща, Туреччина. У 1677 і 1678 рр. здійснила два так звані Чигиринських походи Оттоманська Порта (на Правобережжі в котрій вже раз гетьманство перейшло до Ю. Хмельницького). Водночас запорожці у складі російського війська брали участь в Кримських (1687 і 1689 рр.) та Азово-Дніпровських походах (1695, 1696 рр.). Проте виснажені у ході багаторічної боротьби за політичні пріоритети та територіальні здобутки різні сили прагнули до примирення. У 1681 р. було укладено Бахчисарайський мирний договір між Росією і Туреччиною, а в 1686 р. — так званий Вічний мир між Росією і Польщею. Їх умови торкалися історичної долі України. Вони знову підтвердили факт політичної розчленованості українських земель, а також узаконили незаселеність територій у районі правобережного Подніпров'я. Питання про визволення земель Північного Причорномор'я на той час лишалося невирішеним. Лише в кінці XVIII ст. унаслідок російсько-турецьких війн 1768—1774 і 1787—1791 рр. вони ввійшли до складу Російської держави. В 1783 р. до Росії було приєднано також Крим.

Подіями 70—80-х років XVII ст. завершився тривалий період політичної нестабільності України. Він характеризувався постійним втручанням іноземних держав в її внутрішні справи, жорстокою міжусобною боротьбою можновладців. Більшим драматизмом відзначалася ситуація на Правобережжі, меншим — на Лівобережжі. За правління І. Самойловича Гетьманщина вступила в той період, коли, здавалося, були забуті старі автономістичні традиції, а характер політики козацької старшини визначався, в першу чергу, її корисливими інтересами. Справді, гетьман збагачувався сам і роздавав землі та залежних селян своїм родичам і старшинській верхівці. Дедалі рельєфніше проявлялася суспільна диференціація серед різних категорій населення, з'явилися і перші симптоми відродження кріпосницьких тенденцій. Поступово зникала категорія т. з. «вільних» військових сіл, які переходили в руки старшини різних рангів. З часом вона почала перетворюватися у справжніх поміщиків і прагнула узаконити свій особливий статус за допомогою царських грамот.

На Україні в другій половині XVII ст. і особливо у XVIII ст. спостерігалися два протилежних, але водночас взаємозв'язаних явища. З одного боку, йшов об'єктивно зумовлений процес деформації феодального способу виробництва і зародження в його надрах капіталістичного укладу. Це виявлялося у переростанні ремесла в дрібнотоварне виробництво, дедалі ширшій товаризації сільського господарства та промисловості, появі та збільшенні кількості мануфактур. З особливою інтенсивністю ці процеси тривали у XVIII ст. Водночас феодалізм ще далеко не вичерпав своїх потенційних можливостей. Як зазначалося вище, поступово, але неухильно зростали різні форми феодального землеволодіння (в тому числі й велике) і посилювалося соціальне гноблення селян та рядових козаків, зокрема запроваджувалась панщина. Ідея кріпосництва дедалі глибоше вкорінювалася серед панівних верств. Поступово обмежувалося право переходів селян від одного

власника до іншого. Нарешті, після певних вагань та тимчасових поступок російська імператриця Катерина II у 1783 р. юридично оформила існування кріпосного права на Україні. Такі процеси та явища, незважаючи на певні регіональні особливості, мали загальний характер і поширювалися як на Лівобережжя, так і Правобережжя та Слобожанщину, а також західноукраїнські землі.

На фоні цих соціально-економічних реалій розвивалося політичне життя Гетьманщини наприкінці XVII—XVIII ст. І. Самойлович порівняно тривалий час тримав гетьманську булаву. Але йому не допомогли ані відверта доляльність, якщо не запобігання перед царським урядом, ані політика загравання з козацькою старшиною. Він закінчив так, як і його попередники. Під час повернення з Кримського походу (1687 р.) гетьмана внаслідок доносу старшини було заарештовано і відправлено до Сибіру. З виборами нового гетьмана вирішили не зволікати. Тут же, за пропозицією командуючого російською армією В. Голицина, гетьманську булаву було вручено генеральному осавулові Івану Мазепі. Вибори супроводжувалися затвердженням нових статей, які ще більше урізували автономію Гетьманщини, але водночас закріплювали за старшинською верхівкою додаткові станові пільги.

Період життя і діяльності І. Мазепи — це ціла епоха в історії України. Більше двадцяти років ця людина займала найвищу посаду у козацькій державі. Представник свого класу (за походженням він був вихідцем із середньої шляхти), гетьман відверто захищав інтереси старшини, презирливо ставився до посполитих, жорстоко придушував будь-які прояви непокори, виступав вірним прислужником Петра I. З іншого боку, людина інтелігентна і високоосвічена, він був меценатом і прихильником розвитку науки і мистецтв на Україні. Добре відомі його щедрі дарунки православної церкві і монастирям, широке будівництво різного роду культових споруд. Соціальна політика І. Мазепи викликала глибоке невдоволення народу. Проти «поляка» і «католика» виступали селяни і рядові козаки, запорожці і частина старшини.

Але розпочалася тривала і виснажлива війна Росії і Швеції. Вона лягала непосильним тягарем на плечі українського народу. Відправлення козацьких полків на північ, запровадження нових видів податків, «постої» царських військ, брутальне поводження московських воєвод — все це викликало обурення не лише селян і рядових козаків, а й старшинської верхівки. Примара повної ліквідації автономних прав дедалі частіше з'являлася на Україні. Гетьман вагався, його душу охопили суперечливі почуття — острах втратити булаву і настрій, викликаний поразками російських військ та успіхами шведів, захопленням Саксонії, частини Польщі і наближенням Карла XII до України. У Мазепи і його найближчого оточення визрівали плани переходу на бік шведського короля, але їх тримали у таємниці. Водночас гетьман пішов на переговори із союзником шведів — польським королем Станіславом Лещинським. Нарешті, 24 жовтня 1708 р. І. Мазепа із своїми однодумцями та 4 тис. козаків об'єднався з армією Карла XII на Десні. Документи, датовані пізнішим часом (1710 р.), свідчать про те, що, згідно з договором, Україна «має бути вічними часами свобідна від всякого чужого володіння».

Разом з тим слід враховувати і те, що І. Мазепа уклав ще одну угоду з С. Лещинським, яка передбачала перехід України під владу Речі Посполитої (за це гетьману було обіцяно князівський титул, а також Полоцьке та Вітебське воеводства).

Такими були помисли та плани І. Мазепи в 1707—1708 рр. Але їм не судилося здійснитися. Петро I зруйнував гетьманську резиденцію (м. Батурин) і жорстоко розправився з його жителями. Переслідунів та екзекуцій зазнало багато інших осіб, яких підозрювали у зв'язках з І. Мазепою. У своїй масі різні верстви української суспіль-

ності не підтримали планів гетьмана. Лише частина запорожців на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком приєдналася до Карла XII. Але це був, по суті, єдиний успіх лівобережного правителя. Далі розпочалася смуга невдач, що зумовили першу велику хвилю української еміграції. Поразка під Полтавою 27 червня змусила Карла XII та його союзників тікати у турецькі володіння. Була знищена козацька вольниця — Січ (1709 р.), тисячі запорожців потрапили під протекторат Порту. Частина мазепинців пізніше переїхала до Західної Європи, де марно прагнула організувати коаліцію держав проти Росії (старий гетьман помер 2 жовтня 1709 р. під Бендерами). В центрі цих подій була постать Пилипа Орлика, обраного гетьманом у 1710 р. Саме при ньому з'явилася конституція, яка узагальнила попередній досвід та намітила перспективи функціонування козацької держави. Проте й ці плани не вдалося реалізувати.

Так завершилася остання спроба автономістично настроєної старшини відірвати Україну від Росії. Далі процес інкорпорації Гетьманщини в державні структури Російської імперії пішов іще швидше. Віхою на цьому шляху слід вважати правління Петра I, який не рахувався з національними особливостями українського народу, втілював у життя політику русифікації всіх сфер життя України. Стародубський полковник І. Скоропадський, обраний гетьманом (1709 р.), нездатний до самостійних дій, по суті, став пішаком у політичній грі Петра I. При ньому постійно перебував урядовий резидент, який контролював усі кроки гетьманського правління. У 1722 р. було створено т. з. Малоросійську колегію, яка стала основним органом управління Гетьманщиною. На вищі посади дедалі частіше призначалися російські офіцери. Тисячі українських селян і козаків гинули в далеких походах, на будівництві каналів та оборонних споруд.

Спроби наказного гетьмана П. Полуботка ослабити вплив царських чиновників наштовхувалися на рішучу протидію імператора. Невдоволений Петро I наказав заарештувати й ув'язнити Полуботка та інших старшин. Наказний гетьман помер у Петропавлівській фортеці в 1724 р.

Тимчасове відновлення гетьманства (протягом 1727—1734 рр. цю посаду займав миргородський полковник Данило Апостол) стало лише незначною поступкою з боку нового імператора Петра II, який критично ставився до політичного курсу свого попередника. Спроби повернутися до минулого завершилися невдачею. Незабаром петербурзький двір перейшов до нових рішучих дій, спрямованих на ліквідацію залишків автономії України. Так, після смерті Д. Апостола (1734 р.) управління Україною потрапило до рук спеціальної колегії у складі шести членів. Здавалося, що з державно-політичним інститутом гетьманства назавжди покінчено. Але тут на хід подій вплинув особистий інтерес імператриці Єлизавети. У 1750 р. «одностайною» волею старшини гетьманську булаву передали Кирилу Розумовському, молодшому брату її фаворита — Олексія Розумовського. Майже п'ятнадцятирічне правління останнього українського гетьмана мало вплинуло на розмірену ходу тодішнього життя на Україні. Недовгочасною виявилася реформа судових органів та спроб упорядкування інших суспільних інститутів. Проте не було перешкод при роздаванні земельних володінь феодалам, запровадженні додаткових повинностей і конституванні кріпосницьких порядків.

Посилення феодального гніту викликало гостру соціальну реакцію з боку селянсько-козацьких мас України. Вона виявлялася, як і раніше, у різних формах — відмові виконувати повинності, потравах панських посівів, втечах тощо. У народній пам'яті залишили свій незгладимий слід такі події, як повстання у Кліщинцях й Турбаях, виступи запорожців і пікінерських полків, участь тисяч українських селян і козаків у загонах С. Разіна, К. Булавина, О. Пугачова. Панівний клас

змушений був рахуватися із соціальними настроями народних мас, маневрувати, йти на компроміси і навіть поступки.

На середину 60-х років XVIII ст. доля інституту гетьманства була фактично вирішена у стінах імператорського палацу Катерини II. К. Розумовський не чинив опору, коли йому запропонували відмовитися від цієї посади. 10 листопада 1764 р. з'явився маніфест про ліквідацію гетьманства і створення нової Малоросійської колегії (Розумовський як компенсацію одержав грошову винагороду та великі земельні володіння). Особливі енергію та організаторський таланти у справі реалізації політики Катерини II на Україні виявив граф Петро Румянцев. Він здійснив відомий Генеральний опис України, вжив ряд заходів щодо обмеження селянських переходів, дедалі частіше застосовував норми російського законодавства в практиці судочинства. Неприємні хвилини П. Румянцева пережив лише під час складання різними станами наказів депутатам, що надходили до комісії по підготовці нового Уложення (1767 р.). Тактика «виламування рук» виявилася мало-ефективною. Козаки, шляхта, міщани й духовенство були одностайні у своїх пропозиціях щодо відновлення давніх вольностей та звичаїв.

У 70—80-х роках XVIII ст. наступ царизму на залишки автономії України вступив у завершальну фазу. Катерина II вирішила насамперед ліквідувати Запорозьку Січ — традиційне вогнище свободоловства. Після повернення запорожців з турецьких володінь (1734 р.) їх права на навколишні землі поступово були урізані. Заселялася територія т. з. «вольностей», виникла система фортець, туди обмежувався доступ утікачів. Нарешті, у 1775 р. царські війська здійснили варварську акцію — зруйнували січові укріплення. Так була ліквідована Запорозька Січ, яка відіграла визначну прогресивну роль в історії українського народу. Частина запорожців перевели в розряд державних селян, інші створили Чорноморське Військо або пішли за Дунай. Було репресовано січову старшину. Навіть лояльний кошовий отаман Петро Калнишевський провів останні роки життя в одиночній камері Соловечького монастиря (помер у 1801 р.).

Зазнав докорінних змін суспільно-політичний устрій Лівобережної України. На початку 80-х років на території Гетьманщини був запроваджений поділ на намісництва — Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. Козацькі полки реорганізовані в регулярні карабінерні частини. Водночас скасовувалася традиційна судова система. На Лівобережжя було поширено чинність «Жалуваної грамоти дворянству» (1785 р.). Повернення (за часів Павла) до старих порядків виявилось тимчасовим. Незабаром на Лівобережжі були остаточно встановлені загальноімперські органи управління, норми та звичаї. Ці акції царизму знаменували собою знищення всіх інститутів Української держави.

Вона проіснувала більш як сто років. Усупереч реакційній політиці російського самодержавства вона продемонструвала свої великі потенційні можливості, показала, що народ здатний жити повнокровним самостійним політичним життям. Незважаючи на знищення політичних інститутів цієї державності, її традиції не були остаточно перервані. У народній пам'яті протягом багатьох наступних десятиліть вони продовжували жити і залишатися надійною основою боротьби українського народу за своє національне визволення.

Одержано 15.01.91

В статье автор рассказывает об основных этапах формирования Украинского казачьего государства — от эпохи Б. Хмельницкого и до разрушения Запорожской Сечи, оценивает деятельность его руководителей, которые сыграли свою роль в истории Украины.

* * *

Б. І. Канцелярук (Київ), О. В. Паталай (Київ)

Актуальні проблеми національної політики в СРСР

В основу статті покладений стислий виклад виступів учасників всесоюзного наукового семінару, що відбувся в Інституті політичних досліджень.

18—19 грудня 1990 р. в Інституті політичних досліджень проходив все-союзний науковий семінар із зазначеної проблеми. Його відкрила за-відуюча відділом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, д-р іст. наук В. Г. Чеботарьова. Наголошуючи на актуальності проблеми семінару, вона, зокрема, підкреслила, що в дійсності зазнала фіаско не ленінська національна політика, як дехто намагається стверджувати, а сталінська політика, яка фактично призвела до цілковитого занепаду національної культури всіх націй і народностей СРСР. Через те сьогодні, перебуваючи на стрижні національних рухів, нам важливо дійти порозуміння і згоди в цьому справді надзвичайно важливому і складному питанні саме виходячи з ленінських принципів права націй на самостійний розвиток і самовизначення. Відродити ці ленінські ідеї — важливе і відповідальне завдання учених-суспільствознавців. Розв'язання його, звичайно, річ непроста. Особливо в країні, де останнім часом виникло чимало політичних партій та формувань. Всебічно вивчати ідейні засади цих формувань — наш обов'язок.

Директор Інституту політичних досліджень, д-р філософ. наук Ф. М. Рудич у своєму виступі звернув увагу на органічну дотичність національного питання до всіх найважливіших питань сьогодення. Скажімо, до підписання нового Союзного договору. Новий проект його суттєво відрізняється від Договору про утворення СРСР 1922 року. Найважливіший принцип його — розмежування повноважень між центром і республіками шляхом їх делегування знизу вгору. Республіки, що укладуть договір, будуть суверенними державами з усією повнотою влади на своїй території. Водночас Союз не повинен бути якимось аморфним утворенням. Це зумовлено, зокрема, тим, що він зберігає за собою ряд досить важливих функцій: оборону країни, фінанси, бюджет, кредит та ін. Примітною особливістю Договору є те, що він покликаний захищати інтереси не лише суб'єктів федерації, а всіх народів країни, незалежно від того, мають вони національну державність чи ні. У проекті чіткіше визначені повноваження центральної влади, причому вони здійснюватимуться обов'язково з участю всіх республік, які підписали договір.

Водночас, на думку Ф. М. Рудича, проект Союзного договору не цілком відповідає духу часу, не до кінця забезпечує суверенітет республік, їхню економічну, конституційну і законодавчу самостійність. У ньому не враховані важливі положення республіканських декларацій про суверенітет, нові тенденції у розвитку Союзу — становлення горизонтальних зв'язків республік, двосторонні і регіональні договори. Спостерігається інерційне прагнення оновити Союз на попередніх принципах. Ключовий момент нового Договору — співвідношення союзного і республіканського законодавств. Незадовільно розв'язується питання про співвідношення Союзного договору і Конституції СРСР. На ділі виходить так, що це два окремі юридичні акти, і невідомо, який з них має перевагу.

В цілому ж проект дає центрові широкі можливості для концентрації у своїх руках значно більше функцій влади, ніж було передбачено Договором 1922 р. Тоді до відання Союзного уряду входило сім повноважень, а в новому пропонується дванадцять. Наприклад, до основних принципів проекту не увійшли головні положення ленінської на-

ціональної політики, зокрема, рівність і права нації на самовизначення аж до відокремлення.

Які фактори можуть впливати на підписання нового Союзного договору? На думку Ф. М. Рудича, їх три: не всі союзні республіки (точніше — їхні керівні органи) висловили бажання залишатися у складі Союзу РСР; майже всі республіки прийняли Декларації про державний суверенітет та економічну самостійність, і це доведеться брати до уваги як реалію і відповідно коригувати текст Договору; у значної частини суспільства склалася думка, що вийти з нинішньої економічної кризи можливо лише поодинокі. Теза про те, що нам потрібен новий Союзний договір, оскільки ми не можемо розділитися, нікого не переконує. Потрібні чіткі економічні розрахунки про фактичні втрати чи здобутки кожної республіки в разі виходу із Союзу чи залишення в ньому. Тобто, необхідна науково обгрунтована концепція, чітке бачення нового Договору кожною республікою, досконалий механізм його підписання. Тема семінару, підкреслив Ф. М. Рудич, є ключовою для політичного життя країни. Від того, чи вдасться перебороти деструктивні тенденції в суспільно-політичній сфері, виробити відповідно до ситуації стратегічну лінію і тактичні дії в галузі національної політики, — залежить доля нашої багатонаціональної держави — Союзу РСР. Саме тут сьогодні пролягає той останній рубіж, за який, якщо ми хочемо називатися інтернаціоналістами, відступати не можна ні в якому разі.

Далі доповідач зупинився на аналізі суспільно-політичної ситуації в республіці, що останнім часом особливо загострилася. Почастішали нападки на Компартію України, які набирають тотального характеру, нецивілізованих форм. Компартія оголошується злочинною організацією, пропонується націоналізувати її майно, віддати до суду її членів. У республіці набув розмаху процес становлення багатопартійності. Вже сформувалося півтора десятка загальнореспубліканських політичних партій і більше десятка відділень або осередків загальносоюзних партій. Політичний спектр їх досить широкий: від явно антикомуністичних (Українська республіканська партія, Українська національна партія), ліберально-демократичних (Демократична партія України, ліберально-демократична партія України), до соціал-демократичних (Соціал-демократична і Об'єднана соціал-демократична) і анархо-синдикалістських (Конфедерація анархо-синдикалістів України). Більшість цих партій заперечує правильність соціалістичного вибору суспільного розвитку, активно домагається оволодіння структурами влади. Серед політизованих формуваних виділяється Народний Рух України. Вже стало очевидно: під «дахом» Руху сталася, по суті, легалізація націоналізму в найбільш крайніх його виявах, відкрито заявив про себе антикомунізм. Це накладає певний відбиток на ідеологію і політичну практику РУХу. У сфері ідейно-теоретичній — це явний примат національного над соціальним. У сфері пропаганди — це шоківі методи впливу на суспільну свідомість, розпалювання масових психозів, нагнітання страхів. У сфері практичної політики — це цілковите захоплення «логікою боротьби», постійна націленість перехопити владу будь-якими засобами. Лідери РУХу розгорнули добре продуману кампанію дискредитацій документа нового Договору, прямо заявивши, що не допустять його укладання. Вони вдаються до всіляких інсинуацій: явної брехні, фальсифікації історії України, Радянського Союзу, КПРС. Активізувалася водночас і кампанія щодо реабілітації організації українських націоналістів, української повстанської армії. Використовуючи засоби масової інформації, мітинги, інші масові аудиторії, вони настирливо прагнуть переорієнтувати громадську думку на створення самостійної України.

Отже, можна з певністю сказати, що саме націоналістичні, антикомуністичні угруповання становлять сьогодні найбільшу небезпеку

для нашого суспільства, для збереження територіальної цілісності республіки, для утвердження її державного суверенітету.

Комуністи України з цілковитим розумінням ставляться до ідеї національного відродження і всемірно сприяють втіленню її в реальне життя. Однак категорично заперечують ідеологію націонал-шовінізму, яка відкидає можливість соціальної рівноваги, претендує на абсолютне панування у масовій свідомості. Уроки історії свідчать про те, що дружба народів нашої країни допомагала всім нам вистояти у найважчі години випробувань, допомагає переборювати і труднощі сьогодення. Наше просування вперед цивілізованим шляхом немислиме без братерства і взаємодопомоги. ЦК Компартії України, більшість комуністів вбачають у проекті Договору хорошу основу для добровільного і взаємовигідного об'єднання суверенних республік, для розв'язання складних економічних і соціальних проблем. На своєму з'їзді комуністи республіки твердо заявили про необхідність підписання нового Союзного договору як правового фундаменту єдності дій союзних республік, водночас підкресливши, що запропонований проект потребує дальшого опрацювання. Одночасно висловилися за підписання Договору (після прийняття Конституції УРСР і проведення референдуму) і Верховна Рада України.

Про своєрідність і складність умов, за яких доводиться працювати парламентаріям України, розповів голова комісії з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин Верховної Ради УРСР, канд. філософ. наук М. О. Шульга. На виробленні рішень, зокрема з питань національно-культурного відродження, негативно позначається, крім складної соціально-політичної обстановки, й брак відповідної політичної і гуманітарної культури. Народних депутатів тривожить відсутність сильних науково-теоретичних тилів, у своїй практичній роботі вони хочуть спиратися, насамперед, на творчо трактовану марксистсько-ленінську теорію життя і розвитку націй, що увібрала б у себе найкращі загальнолюдські здобутки і була б конкурентноздатною на світовому рівні.

Всебічне врахування національного фактора вважає неодмінною умовою підписання нового Союзного договору директор Інституту держави і права АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР Ю. С. Шамшученко. Сама ж доля Договору, на його думку, вирішиться всенародним референдумом. В обговорюваному проекті основне — це розмежування компетенцій республік і Союзу. Умовно можна виділити три види компетенції: 1) Союзу; 2) республік; 3) спільна союзно-республіканська. Причому, в останній позиції слід чітко зафіксувати функції Союзу і республік, бо саме тут прихована загроза, як свідчить історія, узурпування центром усіх функцій. Через те з метою гарантування справжньої суверенності республік слід цю двозначність детально розшифрувати. Ю. С. Шамшученко вважає також, що федерація як пропонується принцип побудови нового Союзу не зовсім відповідає фактичним прагненням республік, оскільки суперечить їх стремлінню до суверенності, тобто федерація містить у собі ознаку примусовості влади. Найоптимальнішим варіантом може бути створення Союзу на конфедеративно-державних засадах. Саме така форма відповідатиме фактичним реаліям і зможе максимально задовольняти обидві сторони.

Про надзвичайно складну соціально-політичну ситуацію, що склалася у Литві, розповів директор Інституту соціально-політичних досліджень ЦК КП Литви (КПРС), д-р іст. наук К. З. Сурблїс. Литовські події, зазначив він, набули вже міжнародного резонансу: існують сили, що хочуть вирвати Литву з радянської сім'ї. Специфічна тенденція в республіці — шукати якийсь інший варіант, так би мовити поетапний, для підписання Союзного договору. Наприклад, встановленням спочатку тимчасових горизонтальних зв'язків між республіками. На противагу деструктивним діям різних політичних партій, що спільно

з офіційним урядом республіки виступають проти укладення нового Договору взагалі, загальнореспубліканський мітинг представників усіх націй однозначно висловився за підписання Договору. Цю позицію підтримали на своєму мітингу представники жертв репресій, конгрес громадян Литви і Компартія, що перебуває на платформі КПРС. Їх підтримують і трудящі деяких районів республіки, які теж вважають, що підписання нового Договору — це фактично боротьба за збереження Радянської влади.

За таких обставин досить відповідальна місія учених: вони мають обгрунтовано і переконливо висвітлювати наявні переваги і принади Союзу, спираючись на історичний досвід, а в ньому чимало позитивного. Скажімо, литовці лише завдяки Союзу зуміли вперше у своїй історії об'єднати етнічні землі, добитися на практиці багатьох свобод, досягти економічних успіхів, зрештою, здобути визнання у цивілізованому світі. Звичайно, нам, як і всім, дошкуляли сталінські деформації ленінських принципів національної політики. Тобто, потрібно об'єктивно оцінити історичне минуле, щоб справедливо розібратися у реаліях сьогодення і не піддаватися сепаратиським та націоналістичним ідеям.

Виступ старшого наукового співробітника Інституту історико-політичних досліджень ЦК Компартії Білорусії, канд. філософ. наук О. А. Дмитрук був присвячений аналізу політичної ситуації в Білорусії і завданням у цьому зв'язку вчених-суспільствознавців, у центрі уваги яких мають бути основоположні теоретичні висновки про якісні зміни суспільних відносин, розвиток демократії, становлення політичного плюралізму, правової держави, питання пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими. Саме на основі нових теоретичних положень та оцінок можливий пошук шляхів розв'язання національних проблем. У процесі пошуку, вважає О. А. Дмитрук, важливо уникнути звичних схем і стереотипів, заідеологізованих і заполітизованих підходів. Подолання інерції у цій справі має поєднуватися з творчим розвитком теорії національних відносин. Назріла необхідність критично осмислювати, розкривати справжню суть, зміст і смислове навантаження понять і визначень, що використовуються у лексиконі опозиційних сил.

Антикомунізм у Білорусії у найбільш концентрованій формі проявляється в документах, публічних і друкованих виступах лідерів Білоруського народного фронту (БНФ). Наприклад, у день 73-ої річниці Жовтня керівництво БНФ організувало відверто антирадянську маніфестацію і мітинг, що супроводжувалися актами вандалізму. Цю провокаційну акцію осудила громадськість, Компартія і керівництво республіки. Цілком природно, що на XXXI з'їзді Компартії Білорусії було порушено питання про відродження системи контрпропаганди, основним напрямом роботи якої має стати аргументована критика антисоціалістичних, деструктивних ідей, що нав'язуються громадськості певними політичними силами.

Тільки під егідою партії комуністів можливе збереження і зміцнення братерських інтернаціональних взаємин між народами нашої країни, адже іншої об'єднуючої, консолідуючої сили сьогодні просто немає. З цього почав свій виступ зав. сектором Інституту суспільно-політичних досліджень ЦК Компартії Молдови, канд. іст. наук О. Т. Роман. Зупинившись на болючих питаннях національних відносин регіону, він разом з тим підкреслив такий факт: в результаті проведеного соціологічного опитування в трьох регіонах республіки 64% респондентів однозначно висловилися за суверенну Молдову у складі оновленого Союзу і 4% за приєднання до Румунії. Показовий і національний склад опитуваних: в одному регіоні 90% становили українці; в другому — 70% гагаузи і в третьому — 42% молдаван.

Щодо проекту нового Договору, то, на думку О. Т. Романа, він має чимало недоліків: це і питання про вихід із Союзу, і визнання ро-

сійської мови загальнодержавною, і положення про подвійне громадянство і т. ін. Тобто, на жаль, є позиції, що навіть поглиблюють негативізм Договору 1922 року. Яким уявляється оновлений Союз? Для побудови його на конфедеративних засадах немає ні економічних, ні політичних підстав. Збереження федеративних зв'язків автоматично продовжить колоніальну залежність республік. Бачиться симбіоз: поєднання обох згаданих форм (запозичення всього позитивного) з урахуванням специфічних особливостей кожного регіону. Така концепція нового союзного Договору може бути прийнятною для багатьох республік, зокрема, для Молдови.

Гострого питання національної політики торкнувся у своєму виступі зав. сектором Інституту соціально-політичних досліджень ЦК Компартії Казахстану, канд. філософ. наук Р. Б. Абсаіттаров. Виступаючий розповів про складні проблеми республіки, корінне населення якої становить усього 40%, в якій занедбані національна культура, традиції, мова. Так, в Алма-Аті сьогодні 90% казахських юнаків і дівчат не знають рідної мови, своєї історії. Отже, перед нацією стоїть складне завдання — відродити національну культуру. З іншого боку, чекає свого негайного розв'язання не менш складна економічна проблема — вийти, нарешті, із стану лише сировинної бази Союзу, створити свою промисловість. Одне слово, потребують перебудови, відродження основні сфери життя. Чи не найважливіше тут — піднесення загальної і політичної культури трудящих. Бо навіть серед керівних кадрів республіки (як свідчать результати соціологічного опитування) лише 50% знають по кілька праць В. І. Леніна з національного питання.

На потребу розв'язання важливих аспектів теоретичних проблем звернув увагу присутніх заступник директора Інституту політичних досліджень, член-кореспондент АН УРСР І. Ф. Курас. Він наголосив, що сьогодні особливо гостро відчувається потреба в теорії перехідного періоду. Необхідність настільки велика, а відставання настільки очевидне, що знадобилися спеціальні закони і рішення місцевих, республіканських і верховних органів влади по всьому широченному спектру проблем перехідного періоду. Стосовно теми семінару слід підкреслити зростаюче значення періоду з 1917 по 1922 рр. як перехідного у створенні СРСР. Цей період умістив таку велику різноманітність форм національного життєвляштування, реалізації права всіх націй на самовизначення і утвердження суверенітетів, зокрема національно-державного будівництва, з якої можна багато дечого запозичити і для сьогодення. Зокрема, йдеться про форми взаємовідносин держав, які створювалися в результаті перемоги Великої Жовтня на території країни. Тут був досвід існування самостійних держав, досвід конфедеративних і федеративних зв'язків, договірних на двосторонніх і багатосторонніх основах, автономних і т. д. Адже наші опоненти, опоненти комуністів, до цього досвіду звертаються досить успішно, протиставляючи у нас на Україні різні форми нерадянської державності державності радянській. Це ж стосується західноукраїнського регіону. Ми ж з цього досвіду не виносимо якихось уроків. Між тим звернення до нього дало б змогу внести певні корективи до тези про те, що ми практично не жили в умовах справжньої конфедерації. Звичайно, про цю тезу, що увійшла в ужиток і потребує коректив як історично не зовсім точна, треба говорити з певними застереженнями, стосовно до періоду після прийняття Конституції 1924 р. і наступними деформаціями в умовах формування адміністративно-командної системи.

Щодо питання про поєднання конфедеративних і федеративних засад майбутнього Союзу. Конфедеративний аспект у проекті Договору зовсім відсутній, акцент робиться тільки на федеративних відносинах. Теза про різні рівні взаємовідносин, що набула поширення, навряд чи прийнятна. Адже зрозуміло: республіки підпишуть Договір тільки

вживаючи ленінські слова, «разом і нарівні», тобто на рівних економічних, політичних і правових принципах. Взагалі потребує нового наукового осмислення історичний досвід дружніх зв'язків між нашими народами. Говорячи про практичну сторону справи — укладення нового Договору — варто подумати про правомірність тези про визначення ставлення до Договору насамперед слов'янських республік. Звичайно, на Росію, Україну і Білорусію, які заснували свого часу СРСР, покладається особлива відповідальність за збереження Союзу, однак встановлювати якісь фіксовані часові рамки для підписання Договору або віддавати комусь перевагу чи пальму першості було б недоцільно. Договір має бути відкритим, виходячи з того, що до нього можуть приєднуватися ті республіки, які в перехідний період самовизначилися, тобто в ньому повинна враховуватися та обставина, що процес національно-державного будівництва продовжується і досить суперечливо.

Про державну мову Союзу і республік. На перший погляд, немає суперечностей між ст. 3, що гарантує громадянам СРСР можливість вивчення і використання рідної мови, і ст. 19, що проголошує російську як мову загальнодержавну. Проте тут є суттєві нюанси. У ст. 3 йдеться не про суверенні республіки, а лише про громадян СРСР і державні мови, крім того, не визначено сфери вживання російської мови як загальнодержавної. В пресі вже зверталась увага на цю обставину. Тому з урахуванням усіх реалій, редакція цієї статті могла б бути такою: «На території кожної союзної республіки в однаковій мірі використовуються як державна мова нації, що дала назву республіці, так і російська мова як загальнодержавна, що є засобом міжнаціонального спілкування в Союзі Суверенних Республік».

На закінчення І. Ф. Курас зупинився на деяких організаційних питаннях наукової розробки проблем міжнаціональних відносин. Нагадав, що не виконано рішення вересневого (1989 р.) Пленуму ЦК КПРС про створення союзного наукового підрозділу вивчення національних процесів, про що йшлося і на грудневому (1990 р.) Пленумі ЦК КПРС. Гостра потреба у створенні такого підрозділу відчувається в нашій республіці. Підтримуючи пропозицію про удосконалення координації в системі ІМЛ при ЦК КПРС, незалежно від тих змін, що сталися в колишніх філіалах, він підкреслив, що особливої актуальності сьогодні набуває об'єднання зусиль учених і фахівців у самих республіках. Тут два великі аспекти: по лінії державній передбачено створення спеціального комітету, умовно кажучи, українського Наркомнацу. Однак всі комітети сформовано, крім цього. Отже, немає ніякої координації, немає практичної роботи. З іншого боку: національні відносини в цілому і Союзний договір зокрема нині перебувають в епіцентрі реальної багатопартійності. Більше того, саме національний фактор є пріоритетним для численних партій. Створений у нашому Інституті невеличкий підрозділ, перші кроки якого обнадійливі, звичайно, не може охопити вивченням всього кола проблем національних взаємовідносин. У стадії становлення академічний республіканський центр, що займатиметься розробкою цих проблем. З урахуванням специфіки регіонів ці питання певною мірою досліджуються вузівськими кафедрами у Львові, Ужгороді, Сімферополі. Назріло, таким чином, питання координації зусиль в цьому напрямі, у зв'язку з чим на наш сектор національних відносин покладається відповідальна місія. Взагалі Інститут політичних досліджень міг би виступити важливим осередком консолідації і згоди у міжпартійному співробітництві з тими силами, з якими таке співробітництво сьогодні можливе. Тобто, сьогодні особливо важливий фактор інтернаціонального єднання і згуртування в республіках.

Проблему етнокультурної своєрідності як фактора сучасного суспільного і національного розвитку порушила у своєму виступі науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії Киргизії

З. А. А к б а г и ш е в а. Історичний досвід показує, зокрема, відзначила вона, що втрата народних і національних джерел культури робить її беззахисною перед натиском комерційної культури, призводить до зростання бездуховності, підриву моральних устоїв нації. Сучасні етнокультурні та етносоціальні процеси різноманітні і суперечливі не лише внаслідок власної природи, а й через те, що найтісніше пов'язані з урбанізацією і зумовленим нею природним рухом населення, територіальними переміщеннями і розселенням представників різних національностей, що суттєво впливає на соціально-етнічну структуру регіонів. Хвиля міграційних процесів захопила і Киргизію. В різні країни уже виїхало на проживання понад 10 тис. чоловік, ще 15 тис. збираються виїхати. Вважати, що причиною міграційних процесів є якісь дискримінаційні акти на національному ґрунті було б неправильним. Справа в тому, що за останні 10 років республіку залишили 70 тис. російськомовних громадян і 71 тис. киргизів, тобто залишають споконвічну землю пращурів і корінні жителі.

Характер та інтенсивність взаємовпливу способу життя народів, які контактують в умовах міграції, прямо залежать від співвідношення чисельності некорінного і корінного населення. В разі збільшення чисельності некорінного населення багато елементів національної меншості зазнають конвергенції під впливом домінуючого способу життя. Відбувається мовна асиміляція, посилюється тенденція до етнічної асиміляції. А коли до цього додаються ще й соціальна несправедливість, послаблення інтернаціонального і патріотичного виховання, перегини в політиці щодо корінного і некорінного населення, тоді й трапляються «вибухи» на національному ґрунті. Зоною відносно стійкого збереження етнічної своєрідності є соціально-психологічні настанови і норми, що склалися протягом віків і згуртовували етнічну спільність у монолітний організм. Вони й сьогодні впливають на свідомість і поведінку людей. Тому ставлення до етнічного минулого має бути найвищою мірою бережним і шанобливим. При цьому мається на увазі відроджувати звичаї, традиції не в первісній ортодоксальній формі. Завдання полягає в тому, щоб цінності ці змістовно переосмислити відповідно до реалій сьогодення.

Про особливості розвитку міжнаціональних відносин у Литві розповів науковий співробітник Інституту соціально-політичних досліджень ЦК КП Литви (КПРС), канд. філософ. наук В. М. Р и б а л ь ч е н к о. Нині в республіці налічується 109 національностей, кількісно домінує корінне населення — 79,6%. Хвиля етнічних суперечок і конфліктів чи не першою накопилася на Литву. Більше того: проблеми міжнаціональних відносин як по лінії «росіяни і литовці», так і по лінії «литовці і нацменшості» стали центральними в політичному житті республіки. На наш погляд, генератором міжнаціональної кризи став політичний екстремізм сучасного керівництва республіки, який, зрештою, призвів до дефіциту довір'я між людьми різних національностей, спровокував конфронтацію в суспільстві. Саме конфліктна логіка розвитку суспільно-політичної ситуації, яку формував парламент та уряд Литви, викликала загострення національного егоїзму в корінних жителів і населення інших етносів. Антидемократична законотворчість парламенту, що зачепила національні почуття значної частини литовців і нелитовців, призвела до політичних і національних чвар, до появи націоналістичних тенденцій з обох сторін. Невдачі в економіці і політиці дедалі більше спонукали парламент до прийняття жорстких правових актів, що вели до формування тоталітарної влади, диктату від імені корінної нації. Національні меншості опинилися в ізоляції, опинилися перед проблемою вибору шляху свого самовизначення. Виникла реальна небезпека громадянського конфлікту, яка посилюється питанням про підписання Союзного договору, з приводу чого буквально поляризувалися позиції населення Литви.

Виступ директора Інституту соціально-політичних досліджень при ЦК Компартії Латвії, канд. іст. наук В. Я. Брокана був присвячений деяким питанням національної політики Компартії Латвії в сучасних умовах. Ситуація в регіоні, зазначив він, не тільки складна, суперечлива, а й досить непередбачлива. Цим і пояснюються проблеми національних відносин і труднощі їх розв'язання. Ідея національної незалежності на певний час оволоділа свідомістю більшої частини корінного населення республіки. Спекулюючи на ній, до влади прийшли сили, які групуються навколо Народного фронту Латвії (НФЛ), який нині відступив від своїх первісних перебудовних лозунгів і програмних заяв. Тому свідчення — хід третього з'їзду НФЛ, документи якого відбивають відвертий націоналізм, антирадянщину та сепаратизм. Компартія Латвії (КПЛ) виявилася не готовою до відкритої політичної боротьби, опинилася у становищі опозиційної партії з усіма випливаючими з цього факту наслідками.

За довгі роки монопольного управління в умовах адміністративно-командної системи багато наших кадрів, партійні, ідеологічні працівники втратили риси політичних бійців. Адже в цьому не було потреби. І ось сьогодні Компартія змушена працювати в умовах жорстокого політичного пресингу, морального та ідейного тиску. Нова Верховна Рада і уряд приймають протиправові акти щодо КПЛ, її видавництв, партархіву, партійного майна. У багатьох новоприйнятих актах права корінної нації проголошуються вищими за права людини, заперечується пріоритет загальнолюдських цінностей, що призводить до загострення міжнаціональних відносин. Але не тільки це. У нас досі не дано належних оцінок негативним фактам минулого, багато недоговореного, напівправдивого. Це і «червоний» терор у 1919 р., і долі латиських революціонерів у 30-ті роки, і фактичний розгром Компартії Латвії в 1936 р. Та найбільшу політичну напругу створюють події, пов'язані з відомим фактом входу Прибалтики до складу СРСР в 1940 р. Саме на цьому сьогодні заробляють значні дивіденди наші політичні опоненти. То ж настав час відкрито і мужньо відмежуватися не тільки від антигуманної внутрішньої політики сталінізму, а й від багатьох його імперських зовнішньополітичних акцій 30—40-х років. Тільки тоді можна буде відновити довір'я між народами наших республік, зберегти і зміцнити наш Союз.

Науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії Азербайджану Р. А. Рзаєв підкреслив, що широкі перспективи для врахування інтересів кожного народу відкриваються під час нинішнього процесу закладання горизонтальних структур взаємозв'язків між республіками. Основою нових договірних відносин має стати комплекс загальнолюдських цінностей. Це гарантуватиме рівні права і обов'язки усім націям, зокрема, і національним меншостям. До речі, таких в Азербайджані налічується понад 80. Роботу з ними координує створена при Верховній Раді республіки комісія у справах міжнаціональних відносин та інтернаціонального виховання. Уже дещо зроблено в цьому напрямі: створені національні культурні центри лезгинів, талишів, татар, євреїв, діє науково-громадська рада збереження і розвитку культур нечисленних народів, проведені конференції представників цих народів, ведеться організаційна робота щодо створення центрів культури курдів, татів, удинів, латишів, грузинів, українців, росіян та ін. народів і народностей.

Стабільність суспільно-політичної обстановки в республіці зав. сектором Інституту суспільно-політичних досліджень Компартії Туркменістану, д-р іст. наук Б. Д. Ельбаум пояснив тим, що Комуністична партія республіки, як і раніше, відіграє провідну роль у розв'язанні найважливіших національних питань на основі справедливості і рівноповаги. Чи не тому її представники користуються всенародною підтримкою, скажімо, під час виборів до керівних органів. Безперечно,

в Туркменістані теж набув розмаху процес зростання національної самосвідомості. Більше того: були і спроби створити опозиційну Компартію політичну силу, однак вони не увінчалися успіхом і саме, на наш погляд, тому, що комуністи вчасно зуміли врахувати момент визрівання національних пристрастей. Оперативно були внесені відповідні корективи у плани пропаганди культурної та історичної спадщини туркменського народу, розширення сфери функціонування його мови і т. ін. Причому, паралельно з цим враховувалися й інтереси і запити інших національних меншостей. Звичайно, зауважив Б. Д. Ельбаум, це зовсім не означає, що в роботі комуністів немає недоліків, зокрема, і в питанні практичного здійснення національної політики. Так, не дається належної, аргументованої відсічі деяким тенденційним публікаціям, в яких робиться спроба у чорному тоні висвітлити дожовтневу історію республіки, що може справляти деструктивний вплив на громадську думку.

Директор Інституту політичних досліджень ЦК Компартії Таджикистану, д-р іст. наук Ш. М. Султанов звернув увагу на те, що після тисячолітнього періоду колоніального існування Великий Жовтень дав таджикам можливість створити свою державність, відроджувати національну культуру. Однак відомі деформації у здійсненні національної політики далися взнаки і в цій республіці. Ситуація ускладнюється тим, що новітні політичні партії та угруповання намагаються спекулювати на цьому.

Зав. відділом Центру міжнаціональних проблем АН УРСР Р. Г. Симоненко підкреслив, що антикомуністична кампанія зливається сьогодні з боротьбою проти підписання нового Союзного договору. В цьому зв'язку позиція комуністів має бути чітка й рішуча, бо принципові поступки деструктивістам означають безперспективність майбутнього (наочний приклад — нинішня ситуація в Грузії). На нашому зібранні природно порушено питання про функціонування мов. Варто згадати: перед «війною законів» в окремих республіках відбувалася своєрідна «війна мов». Здається, не варто було включати як один з постулатів Конституції держави, яка має забезпечити цілковиту рівність її громадян, положення про державну мову, передбачати в Основному законі будь-які переваги тієї або іншої мови. Варто було більш уважно врахувати багатосторонні історичні, соціальні й політичні фактори. Адже державна мова — не синонім демократії. Разом з цим виправлення становища із відсутністю піклування на державному рівні про мову й культуру народу, який дає ім'я Республіці — винятково важлива справа. Її слід здійснювати за допомогою ретельно розробленого і всебічно забезпеченого окремого державного закону. На думку Р. Г. Симоненка, державні мови взагалі не повинні існувати: мову як засіб спілкування має обирати кожна особа сама, виходячи, звичайно, з існуючих реалій і потреб.

Говорячи про теоретичну розробку питань розвитку націй, виступаючий звернув увагу на плідність поставленої В. І. Леніним проблеми співвідношення національного і соціалістичного. Творчий підхід до неї дозволяє краще зрозуміти вагу, значення і місце національної проблеми в сучасному розвитку.

Питанню поглибленої розробки теорії національних відносин присвятив свій виступ зав. сектором Інституту філософії АН УРСР, канд. філософ. наук Б. В. Попов. Він зазначив, що нинішні труднощі політичного керівництва пов'язані також з гострим дефіцитом сучасних наукових знань про життя етносів. Формально за змістом слова «нація» та «етнос» є синонімами, але в радянській літературі встановився порядок, за яким перше поняття означає історичну спільність доби капіталізму та соціалізму, а друге — спільність в її позаформаційних (так би мовити, позаісторичних) параметрах. Існування етносів радянські теоретики сприймали як заперечення фундаментального положен-

ня про цілісність соціально-економічних типів суспільства. На відміну від догматичного, творчий марксизм проголошував свої принципові зв'язки з досягненнями природознавства, зокрема, школи російського космізму, представниками якої були О. Чижевський, Е. Ціолковський, М. Федоров, В. Вернадський. Словом, лише на основі інтеграції знань з екології, історії, філософії, досвіду політичної боротьби можна розраховувати на здобутки для справи перебудови.

Про ситуацію, що склалася в Криму, розповів керівник групи Кримського обкому партії А. В. К л и м е н к о. Без державної матеріальної підтримки, до того ж в умовах гострої економічної кризи, факт самовільного прибуття до Криму 100 тис. татар загрожує вибухом на національному ґрунті. Обком партії, опинившись сам на сам з цією надзвичайно складною проблемою, вбачає вихід у посиленні культурно-виховної роботи. Однак цього сьогодні замало. Потрібна діюва і оперативна допомога центру, який повинен фінансувати акцію повернення татар, забезпечити їх відповідними будматеріалами, законодавчо відновити Кримську автономну радянську республіку, яка зможе гарантувати позитивне розв'язання економічних і національних питань. А взагалі остаточний вердикт з цього питання має винести на референдумі весь народ півострова.

Внаслідок здійснюваної досі політики, відзначив у своїму виступі старший науковий співробітник Інституту суспільно-політичних проблем ЦК Компартії Узбекистану, канд. філософ. наук Б. Х. В а х і д о в, економіка республіки виявилася гіпертрофованою: її роль зведена до постачальниці сировини, звідси — й приреченість на постійну дотаційність. У не кращому стані екологія регіону: від непродуманої, волюнтаристської системи господарювання (надмірної меліорації) щороку втрачаються сотні гектарів родючої землі. Крім цього, слід зауважити, що національний робітничий клас у республіці становить всього 12%. Односторонній підхід до національних проблем фактично призвів до асиміляції корінного населення. Узбецька культура, мова відійшли на задній план, бо вся ідеологічна робота велася російською мовою навіть там, де проживає 90% узбеків. Ясно, що на такому фоні досить плідно вдається вести антирадянську пропаганду різними неформальними партіям та угрупованням, використовуючи, до того ж, ще й такий сильний місцевий фактор, як релігійний.

Торкаючись питання оновлення радянської федерації, заступник начальника Київської Вищої школи міліції МВС УРСР, д-р іст. наук Ю. І. Р и м а р е н к о наголосив на потребі точнішого наукового визначення стану міжнаціональних відносин. На його переконання, сьогодні мова повинна йти не про оновлення чи гармонізацію їх, а про елементарну нормалізацію. Для цього не слід, як це іноді робиться, протиставляти самі поняття «національне» та «інтернаціональне». Взагалі необхідно об'єднати зусилля філософів, істориків, етнографів та інших суспільствознавців для комплексної розробки теорії національних відносин.

На закінчення учасники семінару прийняли звернення до громадськості країни, до всіх людей доброї волі із закликом прийнятися відповідальністю історичного моменту, зупинити безрозсудних політиків, які розкручують маховик міжнаціонального протистояння, дружно і послідовно виступити за докорінне реформування Союзу, за утвердження справжнього суверенітету радянських республік, що гарантував би їм всебічний соціально-економічний розвиток, збереження національної самобутності і культури всіх народів.

Одержано 20.01.91

В основу статті положено краткое изложение выступлений участников всесоюзного научного семинара, который состоялся в Институте политических исследований.

Новий погляд на проблему

О. С. Рубльов (Київ), Ю. А. Черченко (Київ)

Сталінщина

й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.) *

У розділі йдеться про започатковане процесом СВУ (1930) стрімке згортання культурних і наукових контактів Західної й Радянської України. Висвітлюється негативний вплив голоду 1932—1933 рр. та систематичних репресій щодо української інтелігенції в УСРР на позицію західноукраїнського громадянства.

«Україну треба любити не лише до глибини душі, але й до глибини кишені» — любив повторювати відомий український меценат Є. Х. Чикаленко (1861—1929)¹. Євген Харлампович, який тяжко бідував останні роки життя, помер у Празі, а меценатство на Радянській Україні «почило у бозі» одразу після 1920 р. Ці функції перебрала на себе держава... Однак уже наприкінці 20-х років, коли валютна «кишеня» України опинилася у Москві й розподіл валютних засобів став здійснюватися звідти, різко скоротилися видатки на українську культуру, відбувся перерозподіл коштів на користь «імперського центру». Вкрай негативно це позначилося на зв'язках із західноукраїнськими літераторами та науковцями, які внаслідок денационалізаційної політики іноземних держав на цих теренах особливо потребували підтримки, в тому числі й фінансової **.

Якщо західноукраїнські діячі науки та культури в цій парадоксальній ситуації виступали в ролі «випрохувачів» своїх авторських гонорарів у Харкові, то й уряд УСРР відповідно виступав таким самим «прохачем» перед союзними інстанціями. Отже, зв'язок Львів — Київ або Львів — Харків був не безпосереднім, а опосередкованим — з обов'язковим втручанням московських урядових чиновників. Останні, крім державних інтересів (як вони їх розуміли), послуговувалися досить часто й психологічними мотивами, шаблонами мислення часів царату, коли українська культура розглядалася як щось «неіснуюче» або ж другорядне, чим можна нехтувати. Найяскравіше це проявилось на прикладі спроб створення у Москві українського театру й українського земляцтва. Протягом 20-х років ні театр, ні земляцтво, незважаючи навіть на втручання голови уряду УСРР В. Я. Чубаря та голови ВУЦВКу Г. І. Петровського, так і не змогли зіп'ястись на ноги через протидію московських чиновників, які розглядали їх як «петлюрівщину» й чинили всілякі перешкоди (не надавали приміщення, не відпускали коштів

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 1; № 2; № 3.

¹ Див.: Міяковський В. Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка / Редакція М. Антоновича // Укр. історик.— 1974.— № 1—3.— С. 204.

** Керівництво НТШ засвідчувало, що «Товариство було би безсилне» у своєму прагненні не дати науковим співробітникам, які жили виключно із своїх праць, загинути з голоду, «якби не обставина, що галицькі наукові робітники могли друкувати свої твори на Україні. Працюючи для рідної культури, вони нав'язували... зв'язки з науковими співробітниками та інституціями на Україні. Хоча не один автор друкував там свою працю без ніякої ремунарації (винагороди.— Авт.) (в Академії до 1929 року не плачено нічого), то все ж таки ... по інших видавництвах ... гонорари за наукову працю були тричі вищі від тих, яке давало Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові. Круги читачів наукових праць на Україні сильно збільшилися, а через те й ремунарації могли бути вищі» (Див.: Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові.— Львів, 1930.— Ч. 69—70.— С. 59).

тощо) *. Саме до таких російських інтелігентів та напівінтелігентів був звернений вірш В. В. Маяковського «Борг Україні» (1926):

Мы знаем,
 курят ли,
 пьет ли Чаплин;

мы знаем
 Итали безрукие руины;
мы знаем,
 как Дугласа
 галстук краплен...
А что мы знаем
 о лице Украины? ²

І якщо «українознавчий багаж» такого пересічного інтелігента обмежувався (за Маяковським) відомостями «про двох уславлених Тарасів — Бульбу та відомого Шевченка», то західноукраїнська література з постатями Ів. Франка, О. Кобилянської, В. Стефаника та ін. була для нього взагалі «terra incognita». Отже, на виплаті гонорару цим «третьорядним» закордонним літераторам можна було зекономити, а заощаджені кошти перетворити на ще один «резерв соціалістичної індустріалізації».

Це стосувалося й платні таких членів ВУАН, як М. Возняк, Ф. Колесса, К. Студинський та В. Щурат. За домовленістю ВУАН з НКО УСРР дві третини їх академічного утримання виплачувалося у валюті, третина — в карбованцях ³. Але підпорядкованість керівництва УСРР союзним інституціям, стрімке втрачання Україною на переломі 20—30-х років решток суверенності призводили до щорічного принизливого «випрохування» республікою належного (запланованого) їй валютного фонду. Тому й заробітна плата західноукраїнським членам ВУАН надходила вкрай нерегулярно, з багатомісячним запізненням. 13 вересня 1931 р. НКФ УСРР у зверненні до Валютної наради при РНК СРСР наголошував, що, «незважаючи на неодноразові клопотання Наркомфіну та Наркомосу України», питання з виплатою утримання М. Возняку, Ф. Колессі, К. Студинському та В. Щурату у 1931 р. все ще не вирішене союзним урядом. Наркомфін України підкреслював, що «академіки не дістають платні вже протягом 11 місяців і що подальша затримка розв'язання цього питання може мати небажані наслідки...» ⁴.

Однак, крім фінансових ускладнень, з початком 30-х років до катастрофічного погіршення відносин між науковими та культурними силами обох частин України спричинилися сталінські репресії, що потягли за собою фізичне знищення й моральне приниження української інтелігенції в УСРР, і примара голоду, який насувався із запровадженням примусової колективізації. Переломним моментом у цьому сповзанні до кризи у взаєминах між УСРР та західноукраїнськими землями був, на нашу думку, сумнозвісний процес СВУ («Спілки визволення України»), сфабрикований ДПУ УСРР. Один з його епізодів досить негативно вплинув на ставлення західноукраїнської інтелігенції до УСРР, фактично підірвав її віру в «українізацію».

* У проекті листа від 9 січня 1930 р. до ЦК ВКП(б) з приводу потреб культурного життя українців в столиці СРСР зав. агітпропвідділом ЦК КП(б)У А. А. Хвиля (1898—1939) зазначав, зокрема: «Довкола питання культурного обслуговування українців виникла якась стіна ворожості та бюрократизму із сучасно великодержавницькими шовіністичними вихватками деяких працівників проти культурної роботи серед українців Москви на українській мові». Щоправда, у самому листі (11 січня) ця фраза вилучено (ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 3112, арк. 2—3).

² Маяковский В. В. Долг Украине // Соч. : В 2-х т.— М., 1987.— Т. 1.— С. 410.

³ ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 6, спр. 5913, арк. 248.

⁴ Там же, ф. 30, оп. 2, спр. 7479, арк. 15—16.

У своєму намаганні приборкати інтелігенцію організатори судилища використали боротьбу партій всередині ВУАН. З цією метою й було, зокрема, використано щоденник С. О. Єфремова *, тобто суто приватний документ, не призначений для стороннього ока. За нормами світової юриспруденції, такі матеріали взагалі не можуть бути доказом у будь-якій справі. Проте творці сталінської «правової держави» й тут «випередили» всіх. Щоденник, прилучений до кримінальної справи, фігурував як серйозний доказ на процесі.

На одному із судових засідань «громадський обвинувач» П. П. Любченко (1897—1937), тодішній секретар ЦК КП(б)У, власне, один з будівничих сталінської репресивної машини на Україні, що згодом сам потрапив під її безжальні жорна, зачитував такий фрагмент щоденникового запису С. О. Єфремова від 12 квітня 1929 р.: «Появився Студинський — по 30 сріблеників, одержав, до Харкова з подякою. Гнус!»⁵. Оголошений прилюдно, цей суто приватний запис, який важко зрозуміти людині, невтаємниченій у боротьбу партій в ВУАН, викликав ланцюгову реакцію, що її навряд чи передбачали інспіратори процесу.

Після публікації у львівській пресі повідомлення про цей епізод К. Студинський надіслав телеграму до голови суду, аби той зажадав від С. О. Єфремова доказів, бо інакше він вважатиме останнього наклепником. 20 березня 1930 р. до кабінету голови НТШ увійшли двоє молодиків (відповідальність за «акцію» взяла на себе ОУН**), які «запропонували» йому підписати заяву у зв'язку з харківським процесом. Голова Товариства, ознайомившись з її змістом, відмовився це зробити. Тоді «молоді люди чинно зневажили проф. Студинського і відійшли»⁶.

З рішучим протестом проти дій членів ОУН виступило керівництво НТШ. Газета «Діло» вмістила редакційну замітку: «Переповідаючи за нашим інформатором опис цієї немилої події та подаючи її з журналістичного обов'язку до прилюдного відома, заявляємо: не входячи

* За спогадами сучасників, будинок № 27 по вул. Гоголівській у Києві, де мешкав С. О. Єфремов, зазнав кількаразового трусу: ДПУ шукало його щоденники. З цією метою не тільки ламали стіни й підлогу, а й перекопали весь город... (Див.: Міяковській В. Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка // Укр. історик.— 1973.— № 3—4.— С. 149 (приміт. 10)).

⁵ «Спілка Визволення України»: Стеногр. звіт судового процесу.— Т. 1.— С. 227. 9 квітня 1929 р. канцелярією Управи ВУАН було видано документ такого змісту: «Дано цю довідку Студинському Кирилу Осиповичу, дійсному членові Академії, академікові Історично-Філологічного Від[ділу] УАН в тому, що він в 1928/29 фін[ансовому] році одержує 180 (сто вісімдесят) карб. місячної платні, а всього на рік 2160 (дві тисячі сто шістдесят) карб. ...». На її підставі НКО УСРР звернувся до Наркомату фінансів з проханням, щоб ці гроші (у валюті) безпосередньо надсилалися до Галичини. Справу було покладжено, але К. Студинському довелося для цього чимало посидіти у приймальнях (ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 5913, арк. 188—189, 201—203). Такий контекст цієї щоденникової нотатки С. О. Єфремова. До речі, людина дуже упереджена, Сергій Олександрович якось «забув» при цьому, що й особисто діставав «30 сріблеників» від «більшовицького уряду». Як академік він отримував ті ж 180 крб. щомісячно, а також додаткову оплату за посаду віцепрезидента ВУАН (до 1928 р.). Отже, його «30 сріблеників» були навіть вагомішими...

** «Професор Кирило Студинський... здавна викликав обурення серед українських націоналістів своїм відвертим радянським філіалізмом,— пояснював історіограф ОУН.— Коли... до Львова приїхав... М. Скрипник, то проф. К. Студинський скликав поспішно... засідання НТШ, щоб... дати йому нагоду виголосити доповідь про «українізацію»... В березні 1930 р. у звідомленнях з процесу СВУ львівський щоденник «Новий час» надрукував... речення з записок проф. С. Єфремова...: «Появився Студинський, що 30 сребреників одержав од Харкова, з подякою. Гидь!». Проф. Студинський, прочитавши це, вислав телеграму... з вимогою, щоб суд зажадав від проф. Єфремова доказів на ту записку... Таким чином проф. Студинський перебрав уже всяку міру. У зв'язку з тим у канцелярії НТШ... з'явилася двоє членів ОУН, які вибили Студинського по лицю, подавши йому причину свого вчванку» (Див.: Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів.— Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968.— Т. 1.— С. 135).

⁶ Діло.— 1930.— 23 берез.

ні в причини, ні в мотиви описаного вчинку незнаних нами молодих людей, ми з принципових мотивів осуджуємо ввведення цього роду некультурних засобів боротьби у наше громадське життя»⁷. 27 березня 1930 р. в листі до К. Студинського у Львів голова Правління Держвидаву України А. Річицький*, зокрема, зазначає: «Шановний Кириле Осиповичу... В газетах прочитав про вчинену Вам образу від студентів-фашистів за відмову підписати декларацію в справі СВУ, в чім і висловлюю Вам своє співчуття. До речі, всі підсудні в процесі СВУ цілком визнали свою провину, засуджують самі свою минулу діяльність, і з цього погляду просто смішні потігі західньої преси виставити їх як жертви терору та стати в обороні їх брехливими інформаціями»⁸.

Сьогодні, після того, як пленум Верховного Суду УРСР, що відбувся 11 серпня 1989 р., реабілітував усіх, хто був засуджений у справі «Спілки визволення України», не виявивши в їхніх діях складу злочину, легко дорікати К. Студинському чи А. Річицькому за те, що вони своєчасно не розгледіли суті цього сфабрикованого процесу, який був скерований проти усієї української інтелігенції і врешті-решт й проти них самих. Проте вважаємо, що це неконструктивна позиція, з якої навряд чи треба оцінювати події минулого. Зауважимо, що й відомий історик Д. І. Багалій разом з групою академіків ВУАН (А. В. Корчак-Чепурківський, С. Ю. Семковський, О. Н. Соколовський та ін.) прилюдно звинуватив підсудних у контрреволюційній діяльності та виступ з відповідними заявами на засіданнях ВУЦВК, Центрального бюро Секції наукових працівників УСРР та Ради ВУАН⁹. Втім залишається відкритим питання, чи це робилося з переконання, чи було вимушеним.

Заради історичної правди варто відзначити, що певні кола інтелігенції на Радянській Україні, які можна назвати нонконформістськими, вже тоді здавали собі звіт із справжньої мети цього судилища**. Се-

⁷ Діло.— 1930.— 23 берез.; 25 берез. У редакції були особисті рахунки з такими «відвідувачами», оскільки молодики, що «чинно зневажили» К. Студинського, мавпували своїх попередників... 15 жовтня 1928 р. у кабінеті головного редактора «Діла» з'явилися двоє молодих людей. «Студент Семен Стефаник є відомий редакції, а другий невідомий,— писала газета.— Семен Стефаник заявив головному редакторові, що оба вони бажають... одержати деякі вяснення в імені якоїсь групи і назвав... два числа «Діла», в яких нібито має бути ображена та група. Заки редактор вспів зрозуміти, про що їм йде, С. Стефаник несподівано зневажив його чинно. Тоді редактор... відчинив двері до сусідньої кімнати, щоби вызвати редакційних товаришів. У тому моменті один з «героїв» промимрив: «Чекаємо на поліцію», і бисто оба подалися до виходу... У дверях кинули «герої»... такі слова: «Радимо панам не згадувати про це в пресі, бо буде ще гірше» (Див.: Діло.— 1928.— 17 жовт.).

* Річицький Андрій (справжнє прізвище та ім'я Пісоцький Анатолій, 1890—1934) — публіцист і літературний критик; член УСДРП, член Центральної ради. З 1925 р. був членом ЦК КП(б)У, головою ДВУ, професором Інституту марксизму, керівником семінару в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка... У 1933 р. «Вісті ВУЦВК» писали: «Серед найзапекліших ворогів трудящих, замаскованих контрреволюціонерів-шкідників, запроданців німецького і польського фашизму— ім'я Андрія Річицького — на одному з перших місць» (Див.: Націоналістична контрреволюція на літературнознавчому фронті // Вісті ВУЦВК.— 1933.— 5 груд.). У 1934 р. А. Річицький був розстріляний.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 177, оп. 1, спр. 1562, арк. 230 зв.

⁹ Див.: Кравченко В. В. Д. І. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность.— Харьков, 1990.— С. 113.

** Оскільки в Радянському Союзі у той час соціологічні опитування населення не проводилися (та й можна собі уявити, якими були б їхні результати за сталінщини!), єдиною можливістю відтворити реальну картину настроїв суспільства у зв'язку з цим процесом є використання матеріалів ДПУ УСРР, які воно діставало через мережу своїх інформаторів. Останні засвідчували, що далеко не всі одноставно схвалювали вирок у справі СВУ. Так, харківська інтелігенція звертала увагу на посилення «спецеїдства» як безпосередній наслідок судилища. Академік ВУАН Г. Ф. Проскура, зокрема, сказав: «... З діячами «СВУ» обійшлися надто жорстоко... Можу констатувати факт недовіри робітників до спеціалістів в зв'язку з процесом». Професор Д. І. Гернєвиць зазначав: «Ось таке ставлення до інтелігенції! Говорять про дбайливе відношення до неї, а знеславлюють на кожному кроці». Відверто висловився й інженер-хімік О. М. Шелехов: «Вирок суворий, і мені здається, що цю справу дещо роздули. На мій розсуд, підсудні під впливом допитів зізналися навіть у тім,

ред них набув поширення влучний вислів про цей процес, судові засідання якого відбувалися у приміщенні оперного театру у Харкові: «Опера «СВУ», сценарій і музика ДПУ»¹⁰.

Відповідно оцінювали «справу» СВУ й широкі кола західноукраїнського громадянства. Уїдливій фейлетоніст Галактіон Чіпка (Р. Купчинський) у зв'язку з цим відзначав на шпальтах часопису «Діло»: «У наказній столиці наказної Радянської України відбувається наказний процес. На лаві обвинувачених засіло 45 визначних українських громадян... Страшна «провина» тяжить над підсудними: «вони хотіли самостійної України»... Немоżliво, щоби самостійна держава... карала своїх громадян за те, що хочуть її самостійності... Я не вірю, що в Харкові загалом відбувається якийсь процес... Правда, «радіоти» Галичини щодня переловлюють щось таке..., де є і зізнання, і допити, і промови... Але це не виглядає на серйозний процес.

Маю вражіння, що тут іде про виповнення радіопрограми... Харківська опера має тепер відпочинок. Щоби виповнити і салю, і радіо програму, більшовики... зорганізували в салі опери великий політичний процес... Возьмім ще й таке: де, хто таке бачив, щоби розправа відбувалася в концертних годинах — від 6 до 10 вечером? Адже пополудні кожна людина вже така перемучена, що не може ні питати, ні відповідати як слід.

А самі сцени з процесу! Зовсім як би комедії, вирежисеровані Маєргольдом чи Курбасом...»¹¹.

Судовий фарс у Харкові справив гнітюче враження на Західній Україні. З ним І. Крушельницький пов'язував початок негативного зламу у настроях місцевої інтелігенції, відхід значної її частини від колишнього радянофільства. До речі, він пояснював це з точки зору ідеологічно «зашореної» людини, яка не розуміла наближення трагічних подій на терені УСРР. «Зрізничкування населення (Західної України.— Авт.) на два табори споглядачів на процес СВУ, — зазначав І. Крушельницький, — різничує всі форми громадського життя. При пролетарських журналах залишається тільки той елемент, який визнає уповні пролетарську ідеологію, — всі інші відходять на протилежний бік барикад.

Метеорами лише де-не-де блукають одиниці, що не змогли ще здекляруватися й у вогні процесу СВУ»¹². Це — цікаве свідчення очевидця, якому, втім, життя було відпущене лише до грудня 1934 р. ...

Таким чином, Сталін та його поплічники в республіці, яких не бракувало, послідовно втілювали в життя політичний курс, гаслом якого було: «Хто не з нами — той проти нас!». Розкольницька тактика сталіністів у Комінтерні дала змогу фашизмові взяти гору в Німеччині. Згадане «зрізничкування» українського громадянства у Східній Галичині стало на заваді спільній відсічі польській окупаційній владі, щовосени того ж 1930 року кривавою «пацифікацією» («утихомиренням») відповіла на революційні заворушення в західноукраїнських селах.

чого вони й гадки не мали робити» (ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 3192, арк. 87).

¹⁰ Див.: Антоненко-Давидович Б. Д. Смерть. Сибірські новели. Завищені оцінки: Повісті, новели, оповідання.— К., 1989.— С. 151. 25 січня 1977 р., відгукуючись на смерть останнього з колишніх підсудних у цій справі Б. Матушевського (1907—1977), Б. Д. Антоненко-Давидович писав з Києва до Австралії: «... Пішов у небуття один із небагатьох представників чесної старої інтелігенції, що пройшов скорботний шлях від сцени харківської опери 1930 року й лише останнє десятиріччя дістав відносний спокій...» (Див.: 200 листів Б. Антоненка-Давидовича / Передмова та прим. Дм. Чуба (Нитченка).— Мельбурн, 1986.— С. 166).

¹¹ Чіпка Галактіон. Процес чи не процес?! // Діло.— 1930.— 27 берез.

¹² Крушельницький І. Мистецький зв'язок Західної України з Радянською Україною: Стенограма доповіді, виголошеної 11 листоп. 1932 р. на пленарному засіданні Українського Науково-дослідного Інституту Історії Матеріальної Культури (Харків), присвяченому XV роковинам Жовтневої Революції // ЦДАМЛМ УРСР, ф. 579, оп. 1, спр. 141, арк. 20.

Психологічний злам у ставленні до Радянської влади мав індивідуальні особливості у кожного галицького інтелігента. «В тому-таки часі (йдеться про 1930 р. — Авт.), — наголошував І. Крушельницький, — у Львові має місце характеристичний для всієї інтелігенції, а для західноукраїнської дрібнобуржуазної зокрема, факт... Директор «Національного Музею» Іларіон Свенціцький, що їздив у часи воєнного комунізму на Україну, Білорусь і до Росії й після свого повороту оголосив ряд публікацій про свій побут і культурне й мистецьке життя на Радянщині, починає в пресі перевірювати свої помічення й погляди на те, що бачив. У тому самому щоденнику, в «Ділі», в якому раніш виписував похвали на адресу радянського ладу, що єдиний міг покласти основи під той величезний розвиток культурного й мистецького життя, який має місце в усіх республіках Союзу, — тепер малює він якнайчорнішими барвами, добираючи якнайбільш соковитих слів, повний занепад культури й мистецтва. Але, перевіряючи свої помічення, покликається він на ту саму свою подорож, на ті самі свої обсервації»¹³.

Гнітюче враження, звичайно, на західноукраїнську інтелігенцію справив голод на Україні 1931—1933 рр. Правда про справжній стан справ у сільському господарстві республіки ставала відомою завдяки свідченням втікачів з Великої України, що з початком примусової колективізації й особливо під час голоду, долаючи численні перешкоди, сотнями діставалися до Румунії або ж прикордонних з УСРР воеводств Польщі¹⁴. Чимало документальних свідчень очевидців про голод 1931—1933 рр. друкувала західноукраїнська преса¹⁵.

Особливо трагічним для зв'язків Західної України з УСРР був 1933 р. Відлуння харківських пострілів — самогубства М. Хвильового (13 травня) та М. О. Скрипника (7 липня) — сприймалося галицькою інтелігенцією як кінець «українізації» та рішучий поворот Сталіна до тієї національної політики, що її проводив царизм. Внаслідок цього стрімко звужувалося коло радянофілів, члени КПЗУ залишали ряди партії... У Львові в 1933 р. біля напруги утворилося довкола двоповерхової вілли на вул. Набеляка, 27, де містилося Консульство СРСР...

3 серпня 1933 р. скінчив життя самогубством секретар радянського консульства у Львові М. Стронський*. І хоча небіжчик не назвав при-

¹³ Там же.

¹⁴ Див.: Graziosi A. «Lettres de Kharkov»: La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord à travers les rapports des diplomates italiens. 1932—1934 // Cahiers du monde russe et soviétique.— Vol. XXX (1—2).— Janvier—Juin 1989.— P. 16.

¹⁵ Див., напр.: Діло. — 1933.—26 січ.; 27 лют.; 5 трав.; 18, 22, 30 черв.; 6, 19 серп.; 16, 18, 30 верес.; 16 жовт. Коментуючи ці жахливі документи, фейлетоніст «Діла» писав: «Приходять до нас майже щодня листи з Уру-Уру, в південній Бразилії, а один лист страшніший від другого, писаний кров'ю серця, судомом обезсиленої руки. Ось переді мною кілька листів... «Дорогі Родичі! — пише якась жінка.— Поїхала я сюди, бо думала, що правду казали ті, які хвалили здешній рай. І сам Михайло (її чоловік! — прим. авт.) не раз писав, що тут хорошо жити, їсти єсть скільки завгодно, а працю одержить кожний, хто не жаліє рук. А тим часом ми тут помираємо з голоду. Михайло від нас вїхав у праліси, заготовляти дерево на вивіз і дуже плохо йому ведеться... Каже, що незабаром переведуть його добувати гуму, а там ще гірше, як на Сольо-Віо, де він зараз карається. Я з дочкою лишилися без куска хліба і з голоду пухнемо. Ради Бога! Пришліть кілька доларів, щоб ми бодай часово підтяувались. Коби так можна було, ми з радою душею вернулись би назад. Але тут ні жить не дають, ні вїхать не дозволяють. Тільки вмирати можна»... Отаке діється в нещасній країні Уру-Уру. А зате на Україні зовсім шось іншого. Там їж, хоч розперізуйся» (Чіпка Галактіон. Вісті з Уру-Уру // Діло.— 1933.— 17 листоп.).

* Стронський Микола Максимович, нар. 1888 р. у с. Ясениця-Сільна на Львівщині. Закінчив Дрогобицьку гімназію. У 1914—1918 рр. був офіцером легіону Українських Січових Стрільців (УСС) та УГА. Один з перших організаторів революційного руху на Західній Україні. Учасник дрогобицького збройного повстання (1919 р.). У 1921 р. разом з іншими делегатами 1-ї конференції КПСГ був заарештований у Львові. На святоюрському процесі був виправданий. Обирався членом ЦК КПСГ. У 1925 р. став секретарем Дрогобицького окружного КПЗУ. Секретар консульства

чин, з яких він наклав на себе руки, у тих паперах, що лишив перед смертю, вони були зрозумілими. «Після Хвильового і Скрипника, — зазначав з цього приводу автор редакційної статті у львівському щоденнику «Діло», — застрілює... урядовець совітського консуляту у Львові Микола Стронський. Виразне національне обличчя того останнього діяча, глибоке схвилювання, яке — як кажуть — виявляв в останніх днях з приводу... протиукраїнського терору за Збручем та задуманої подорожі до СРСР, поруч із давнішою глибокою вірою, якою він, колишній Усусус та пізніший комуніст, гадав погодити й об'єднати українську національну й комуністичну інтернаціональну ідею — всі ці позначки вказують..., що ... нове самогубство було черговим актом розпуки і черговим актом демонстрації». Вказуючи на вплив, який справила низка цих самогубств на галичан, «Діло» зауважувало: «Знаємо силу тої їхньої демонстрації. Адже від стрілів Хвильового й Скрипника розвіялись рештки галицького радянофільства... Почали відскакувати від більшовицького табору всі чесніші одиниці, появилися... заяви каяття, посипались протибільшовицькі ревелєції, самочинно припиняли своє животіння радянофільські часописи...»¹⁶.

Однак психологічні мотиви, що спонукали М. Стронського накласти на себе руки, найбільш правдоподібно подав Р. Купчинський, що, як і М. Стронський, був офіцером легіону УСС в 1914—1918 рр. «Ех, Миколо, Друже наш добрий, ширий і незабутній, ідеалісте непоправний, жаль нам за Тобою, — писав він у некролозі. — ... Ти ж стояв при вікні, з якого бачив не одне таке, чого з нашого вікна не видно. Ти ж слухав розмов, яких наші вуха не почують. І тому Ти приймав у серце стораз більше палючих ножів, як ми, і тому Ти стораз скорше зруйнував серце, як ми... Ми розуміємо Тебе! Все, в що Ти вірив, розвіялось, як серпанок ранішньої мряки, а на місці, де Ти в уяві соняшні палати будував, побачив 10 мільйонів жертв голодової смерті і 30 мільйонів кандидатів на смерть. А над тим усім — зловіщу тінь Петра Великого»¹⁷.

У вересні 1933 р. замість М. Стронського секретарем Консульства СРСР у Львові було призначено Олексія Майлова...

В 1931—1933 рр. наукові й культурні контакти між УСРР та Східною Галичиною ще жевріли. Остаточо ж вони припинилися саме у 1933 р., після самогубства М. О. Скрипника й розгортання наклепницької кампанії на адресу М. С. Грушевського, що виступав ключовою фігурою у зв'язках з українськими науковцями, які проживали поза межами УСРР. Трагічні події на Наддніпрянщині негативно вплинули на ці контакти. І якщо урядові кола республіки ставилися до будь-яких зв'язків із закордоном з підозрою, що дедалі зростала, то галицька інтелігенція не без підстав вважала керівництво СРСР та Радянської України винуватцями голоду й згортання «українізації». Через самогубство М. Стронського «розійшлась поголоска, що наші академіки, саме К. Студинський, Ф. Колесса, В. Щурат і М. Возняк переслали на руки консуля (СРСР у Львові.— Авт.) заяву, що зрікаються почесей академіків»¹⁸.

Перевірити останнє повідомлення не маємо можливості, але зазначимо, що на той час західноукраїнські члени ВУАН лише формально вважалися академіками. 4 жовтня 1933 р. на засіданні Президії ВУАН за участю її президента О. О. Богомольця, а також членів Президії, академіків О. В. Палладіна і О. Г. Гольдмана й вченого секре-

СРСР у Львові (1928—1933) (Див.: Борці за возз'єднання: Біограф. довідник.— С. 302. У цьому виданні помилково зазначено, що М. Стронського не стало в 1936 р.).

¹⁶ Українське гаракірі: 3 нагоди чергового самогубства, як акту протимосковської демонстрації // Діло.— 1933.— 6 серп.

¹⁷ Чіпка Галактіон. Щоб не бачити і не чути! ... З приводу смерті Миколи Стронського, сотника УСС і возного радянського консуляту // Діло.— 1933.— 6 серп.

¹⁸ Див.: Діло.— 1933.— 7 серп.

таря Президії І. А. Адамовича та кількох запрошених «представників» було розглянуто питання про академіків з Галичини. Зазначалося, що «академіки Всеукраїнської Академії Наук: Возняк, Колесса, Студинський і Щурат, які неодноразово декларували своє бажання взяти участь у культурному будівництві Радянської України, були обрані на цій підставі до Всеукраїнської Академії Наук. На ділі ж Возняк, Колесса, Студинський і Щурат тісно зв'язалися з тими колами панівних класів Польщі, які провадять політику інтервенції щодо Радянського Союзу. Возняк, Колесса, Студинський і Щурат продались польським поміщикам, що прагнуть закабалити трудящих України, відновивши на Україні поміщицький лад». З огляду на ці «переконливі» доводи, Президія ВУАН ухвалила: «...Академіків Возняка, Колессу, Студинського і Щурата виключити зі складу Академії і позбавити звання академіків як ворогів трудящих мас України»¹⁹.

6 жовтня це ганебне рішення було надруковане в харківській пресі (як інформація РАТАУ)²⁰. 15 жовтня про нього стало відомо у Львові, а 28 жовтня в західноукраїнській пресі було опубліковано й сам текст постанови Президії ВУАН (щоправда, з певними неточностями)²¹. «Вістка, що галицьких учених виключили з Української Академії Наук, не здивувала, мабуть, нікого, хто придивлявся політичним подіям на Радянській Україні за останні роки, — відзначалося в редакційній статті «Діла». — ...Можна би хіба дивуватися, що остання резолюція УАН приходить аж так пізно... Резолюція УАН не тільки осмішує саму цю установу, що від кількох літ зійшла до ролі пропагандивної ячeyки для боєвих декларацій; вона навіть формально перериває останню нитку культурних зв'язків з Галичиною, що й так стали неможливі наслідком всевладної контролю ГПУ над усім духовним життям Великої України»²² (виділено нами. — Авт.).

Згадану постанову Президії ВУАН було затверджено на сесії Всеукраїнської Академії Наук 11 січня 1934 р.²³ Мабуть, саме на цій підставі у закордонному українознавстві тим роком і датується виключення галицьких науковців зі складу академії²⁴. Втім не можна погодитися з Н. Д. Полонською-Василенко, яка зауважила: «Щаслива доля цих академіків в тому, що вони перебували у Львові, і справа мала для них тільки матеріальний характер: позбавлення платні академіка. Якби вони були в Києві, зазнали б такої ж долі, як академік С. Л. Рудницький, який на Соловках покутував гріх довірливості до большевиків»²⁵.

¹⁹ Архів Президії АН УРСР, ф. Р-251, оп. 1, спр. 55, арк. 63.

²⁰ Див.: Вісті ВУЦВК; Комуніст; Пролетарий.— 1933.— 6 жовт.

²¹ Див.: Галицькі вчені виключені з Академії Наук! // Діло.— 1933.— 15 жовт.; «Запродались польським обшарникам!...»: Текст постанови про виключення галицьких учених з Академії Наук // Діло.— 1933.— 28 жовт.

²² Виключили... З приводу останнього подвигу Комісаріяту освіти УСРР // Діло.— 1933.— 16 жовт.

²³ Архів Президії АН УРСР, ф. Р-251, оп. 1, спр. 56, арк. 14; Вісті ВУАН.— 1934.— № 1.— С. 11.

²⁴ Див., напр.: Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки НТШ.— Париж; Чикаго, 1962.— Т. 173.— С. 39; Енциклопедія українознавства: Словникова частина.— Париж; Нью-Йорк, 1976.— Т. 8.— С. 3085.

²⁵ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні...— С. 39. Фундатор української географічної науки Степан Львович Рудницький народився 3 грудня 1877 р. у Перемишлі (Галичина). Навчався в університетах Львова й Відня. З 1908 р.— доцент Львівського університету. У 1914—1921 рр. жив і працював у Відні. В 1922—1926 рр. був професором географії в Українському університеті у Празі. У жовтні 1926 р. на запрошення уряду УСРР переїхав на Україну, де створив Український науково-дослідний інститут географії та картографії. Академік ВУАН (з 1929 р.) (Див.: Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами.— Прага, 1942.— Т. 1.— С. 125, 176; Енциклопедія українознавства: Словникова частина.— Париж; Нью-Йорк, 1973.— Т. 7.— С. 2631—2632). 21 березня 1933 р. був заарештований. 4 січня 1934 р. Президія ВУАН, «зважаючи на те, що Рудницького С. Л. викрито як активного учасника

У жовтні 1933 р. увагу громадськості знову прикувало до себе Консульство СРСР у Львові. 21 жовтня член ОУН, 18-річний М. Лемик, який прийшов туди нібито у справах виїзду на Радянську Україну, пострілами з револьвера убив секретаря консульства О. Майлова і поранив ще одного співробітника *. Цим терористичним актом ОУН начебто мала на меті висловити протест проти голоду на Україні. Однак справжні цілі організації були далеко не однозначні. Чималу роль у підготовці й здійсненні вбивства відіграло також намагання керівників організації якимось «реабілітувати» себе, оскільки перед тим виявилось, що в ОУН є люди, які працювали на польські органи безпеки. З приводу терористичних актів, влаштованих у той час оунівцями, зокрема й нападу на Консульство СРСР у Львові, «Діло» зауважувало: «...Ця метушливість ОУН має на меті або зреабілітувати себе в очах своїх членів, або дати в той спосіб демонстративну відповідь голосам зпосеред організованого громадянства, які голосно і недвозначно домагалися від керівників нинішнього українського підпілля — просто ОУН розв'язати»²⁶.

На відміну від самогубства М. Стронського, напад на радянське консульство у Львові й процес над М. Лемиком досить широко висвітлювалися в пресі УСРР²⁷. З публікацій можна було багато дізнатися про подробиці нападу, але про його мотиви судити з них неможливо. Події 21 жовтня 1933 р. у Львові ставилися у зв'язок з «розгнужданою антирадянською кампанією» на Західній Україні. «Не дивлячись на наші застереження (у липні — серпні), в Галичині провадилося розгнуждане антирадянське цькування, яке створило сприятливу обстановку для замаху на наше консульство у Львові»²⁸, — зафіксував 27 листопада 1933 р. у своєму щоденнику повпред СРСР у Варшаві В. О. Антонов-Овсієнко. Отже, ні в радянській пресі *, ні у повідомленнях дипломатів з СРСР не афішувалося, що справжніми причинами «антирадянського цькування» були голод і розгортання сталінських репресій.

У тогочасних публікаціях в пресі УСРР, зокрема стосовно подій на Західній Україні й оцінок галицьких культурно-освітніх діячів, вигадки сталінських слідчих примхливо поєднувалися з «живою творчістю мас». Так, наприкінці 1933 р., вже після рішення про виключення галицьких науковців зі складу ВУАН, у республіканському офіціозі було вміщено статтю, де зводився брудний наклеп на К. Студинського. Він

контрреволюційної націоналістичної організації, а також на те, що він у своїх творах одверто пропагував погляди українського фашизму», ухвалила виключити його з числа дійсних членів ВУАН як «викритого активного контрреволюціонера і українського буржуазного націоналіста» (Архів Президії АН УРСР, ф. Р-251, оп. 1, спр. 56, арк. 3—4).

* Докладніше див.: Півторадні В. Замах на вулиці Набеляка // Жовтень.— 1980.— № 1.— С. 104—112; № 2.— С. 116—129.

²⁶ Збільшена діяльність ОУН, українське громадянство й польські погрози // Діло.— 1933.— 2 листоп.

²⁷ Див., напр.: Вісті ВУЦВК.— 1933.— 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29 жовт.; 1, 3 листоп.

²⁸ Цит. за: Документи і матеріали по истории советско-польских отношений.— М., 1969.— Т. VI : 1933—1938 гг.— С. 110—111.

* Вистраждані мрії читача, перенасиченого фальшованими повідомленнями сталінської преси, передають палкі рядки роману В. Гроссмана (1905—1964): «... Ви уявляєте собі, що таке свобода друку? ... Замість триумфальної передовиці, замість листа трудящих великому Сталіну, замість повідомлень про те, що бригада сталеварів вийшла на вахту на честь виборів до Верховної Ради, й про те, що трудящі у Сполучених Штатах зустріли Новий рік в обстановці незвіри, зростаючого безробіття...— ви знаходите у газеті... інформацію! ... Ви читаєте: недорід у Курській області, інспекторський звіт про режим в Бутирській в'язниці, суперечку, чи потрібний Біломоро-Балтійський канал, ви читаєте, що робітник Голопузов виступив проти випуску нової позики... Ви знаєте все, що відбувається у країні: врожай й недорід; ентузіазм і крадіжки...; ви читаєте промови Черчілля, Блюма, а не те, що вони «заявили нібито»... Ви знаєте, чому немає гречаного борошна, а не лише те, що з Ташкента до Москви було доставлено літаком перші полуниці» (Гроссман В. С. Жизнь и судьба : Роман.— Кишинев, 1989.— С. 246—247).

називався у ній вченим у лапках, науковцем «од дворушництва», «ундівським лазутчиком», «наймитом польського імперіалізму»²⁹. До цього «джентльменського набору» додавався ще й закид за публікацію ним у 1927 р. матеріалів про подорож до УСРР, де, зокрема, містилися такі рядки: «Два секретарі нар[одного] комісара освіти Ерстенюк і Бадан — галичане. Хоча незнайомі раніше, вітаємося як браття»³⁰. Оскільки останні на той час вже були репресовані, це давало всі «підстави» залучити й К. Студинського до фантомної «контрреволюційної шпигунської організації»...

Ще різкішою ця «критика» стала у 1934 р., коли наслідки «чистки» 1933 р., проведеної за «вказівками тов. Постишева», вже було «осмислено». Своім вістрям ця «критика» була, зокрема, спрямована проти М. С. Грушевського і його закордонних наукових контактів, в яких вагому роль відігравали галицькі науковці. «В пропаганді теорії орієнтації на Захід,— просторікував якийсь Ів. Кравченко на шпальтах академічного видання ВУАН,—неабияку роль відіграли історичні установи, що ними керував Грушевський, його учні та послідовники, зокрема, в цьому відношенні досить яскраво виявила себе Історична секція при ВУАН і Комісія по вивченню історії Західної України»³¹.

Стиль, що ним послуговувався той же Ів. Кравченко, характеризує діяльність керованої М. С. Грушевським Комісії історії Західної України, на жаль, протягом тривалого часу панував у радянському суспільствознавстві: «...Комісія по вивченню історії Західної України була заснована незабаром після приїзду Грушевського на Радянську Україну. Кадри цієї Комісії — озолтілі фашисти. Комісія ця, що її очолював Грушевський, притягувала українську контрреволюцію як по цей, так і по той бік кордону під виглядом українських «вчених», які нібито хочуть працювати для Радянської України.

До складу комісії були притягнуті, напр., такі «вчені», як фашист Щурат, як фашист Студинський, ... фашист і гетьманець Крип'якевич *, ...фашисти Свенціцький, Колесса, Кордуба, Герасимчук та інші. З Радянської України ми тут бачимо фашистів і ундо-фашистів Ф. Савченка **, Козоріса, Ткачівського *** та інших»³² (виділено нами.— Авт.).

²⁹ Див.: Таран Ф. Шкурат на вогні // Вісті ВУЦВК.— 1933.— 11 груд.

³⁰ Див.: Студинський К. З побуту на Радянській Україні // Діло.— 1927.— 27 липня.

³¹ Кравченко Ів. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії: Академік Грушевський і його школа після повернення з білоруської еміграції // Записки Історико-Археологічного Інституту.— 1934.— № 1.— С. 28.

* На відміну від решти перелічених Ів. Кравченком «фашистів», І. П. Крип'якевич виявився ще й «гетьманцем». Але оскільки до прихильників тодішнього «екзильного» гетьмана П. Скоропадського він не належав, маючись на увазі, мабуть, досліди історика над державою іншого гетьмана — Б. Хмельницького (див.: Крип'якевич Ів. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ.— Львів, 1925.— Т. 138—140.— С. 67—81; Львів, 1926.— Т. 144—145.— С. 109—140; Львів, 1927.— Т. 147.— С. 55—80; Львів, 1931.— Т. 151.— С. 111—150). Отже, від теми наукових уподобань до вигаданих на цій підставі політичних звинувачень був один лише крок...

** Савченко Федір Якович, народився 1892 р. на Полтавщині. Навчався у Ніжинському іст.-філ. ін-ті ім. кн. Безбородька, з 1914 р. продовжував студії в Парижі. У 1924 р. за клопотанням М. С. Грушевського повернувся на Україну. Ф. Я. Савченко «від 1924 до 1931-го року був секретарем та «атташе» М. С. Грушевського у всіх справах; він допомагав у редагуванні видань, полагав усе видавничі справи в «Держвидав», їздив у всіх справах Грушевського до Харкова...». У 1934 р. був засланий до Сибіру, де, ймовірно, загинув (Див.: Полонська-Василенко Н. Назв. праця.— С. 31; Енциклопедія українознавства: Словникова частина.— Т. 7.— С. 2684).

*** 31 липня 1933 р. Президія ВУАН ухвалила: «Ткачівського С. О.— співробітника Комісії історії Зах. України, як політично-ворожу людину, що стояв і стоїть на національно-фашистських ідеологічних позиціях та наукової продукції не здавав, — з роботи у ВУАН звільнити з 1 липня 1933 року» (Архів Президії АН УРСР, ф. Р-251, оп. 1, спр. 55, арк. 54).

³² Кравченко Ів. Назв. стаття.— С. 29.

Брутальної критики зазнали навіть бібліографічні замітки про закордонне українознавство, що їх час від часу вміщував редагований М. С. Грушевським часопис «Україна». «Щороку журнал «Україна» друкує «Огляди українознавства поза межами УСРР», — відзначалося в одній з таких погромних статей.— Штатний автор цих оглядів, Володимир Дорошенко, подає без жодних застережень і класових оцінок емігрантську літературу явно фашистського напрямку. Іноді він на сторінках радянського журналу починає, навіть активно, вихвалити свій жовто-блакитний крам...»³³.

Ідеологічне спрямування цієї кампанії, звичайно, добре розуміли українські науковці за кордоном. Так, професор Ст. Сірополко (1872—1959), характеризуючи появу вищезгаданої статті, писав у львівському «Ділі»: «Націоналістичну настанову» в бібліографічних працях С. Якубовського вбачає також і в тому, що деякі наукові органи Української Академії Наук перегукувалися з закордонними «книголюбями»... Очевидно, єдиний засіб знищити «націоналістичну настанову» в бібліографічних працях — це наказати бібліографам забути про існування української літератури, публіцистики та науки перед Жовтневою революцією та про існування українських земель і колоній поза межами Сов[ітської] України»³⁴ (виділено нами.— Авт.).

Ці слова виявилися пророчими. Сталінська «команда» та її республіканські поплічники з блискавичною швидкістю збудували своєрідний «берлінський мур», що відгородив Радянський Союз від навколишнього світу. Стосовно ж України це проявилось у фактичному припиненні будь-яких контактів зі Східною Галичиною. Праці українських науковців, що мешкали за кордонами УСРР, було вилучено з наукового обігу. Вони на тривалий час лягли на полиці «спецхранів». Власне те ж саме відбувалося і з листуванням жителів обох регіонів. Так, у січні 1935 р., звертаючись до дирекції Театру Революції у Харкові, Я. Галан зробив характерний закид: «Взагалі за два останні роки дочекатись від вас відповіді — неможливо. Це чорт знає що таке. Невже ж так тяжко написати за кордон?»³⁵. Написати було, можливо, й не тяжко, але надто вже небезпечно...

Отже, протягом 1930—1933 рр. внаслідок загострення ідеологічної ситуації в Радянському Союзі, різкого посилення впливу сталінської адміністративно-командної системи на всі сфери суспільно-політичного й культурного життя, набирання обертів репресивною машиною на Україні й згорання «українізації» відбулося різке звуження сфери контактів УСРР зі Східною Галичиною. Трагічний характер подій на Радянській Україні, систематичні (з 1930 р.) репресії проти української інтелігенції Наддніпрянщини, голод спричинилися до того, що переважна більшість галицької інтелігенції втратила колишні про-радянські симпатії й сподівання на те, що УСРР є «Піємонт українського народу».

Аналогічні процеси відбувалися в той час й у порівняно вузькому колі західноукраїнської комуністичної інтелігенції. Ще в 1932 р. намітився розлом в об'єднанні «Горно» у Львові, що видавало часопис

³³ Якубовський С. Проти контрреволюційних, націоналістичних настанов в бібліографічних працях ВУАН // Більшовик України.— 1934.— № 3.— С. 91. В. В. Дорошенко народився 30 жовтня 1879 р. у Петербурзі — український громадський і політичний діяч, член УСДРП (до 1911 р.) бібліограф, літературознавець. Переслідуваний царською поліцією, у 1908 р. переїхав з Полтавщини до Львова, де до 1944 р. працював у бібліотеці НТШ (з 1937 р.— її директор). Бібліографічні огляди закордонного українознавства для «України» готував на прохання М. С. Грушевського. 8 лютого 1926 р. Д. І. Дорошенко в листі до Вяч. Липинського згадував: «... В. Дорошенко пише мені зі Львова, що дивав з Києва замовлення на огляд наших закордонних виданнів...» (Вячеслав Липинський. Архів.— Т. 6.— С. 202). З 1944 р.— в еміграції. Помер 25 серпня 1963 р. у Філадельфії (США).

³⁴ Сірополко Ст. «Націоналістична настанова» в бібліографічних працях Сов. України // Діло.— 1934.— 4 лип.

³⁵ Галан Я. Твори.— Т. 4.— С. 680.

«Вікна». В 1934 р. частина колишніх співробітників «Вікон» випустила у Львові літературний альманах «Поцейбіч», яким декларувала свій розрив з власним комуністичним минулим. В заяві з цього приводу П. Козланюк, зокрема, писав: «Як організатор і член літературної групи «Горно» заявляю, що... альманах «Поцейбіч» випустили шахрайством замасковані націоналісти — кол. співробітники «Вікон» В. Дмитрин, К. Яран... Альманах «Поцейбіч» змайстрували... згадані панове, щоб під маскою горнівської ідеології... пройти в робітничо-селянські ряди на зах.-українських землях з метою дворушництва й націонал-фашистського шкідництва». З цією заявою солідаризувався й Я. Галан, який заявив, що «згаданий «альманах» є ділом агентів Коновальця: Ярана*, Дмитрина, Дереша, Розенберга й Рудика, які ще за існування «Вікон» усіма засобами намагалися саботажувати роботу «Горна» й звести її в болото українського націоналізму»³⁶.

Отже, витримані у традиційній сталінській фразеології тогочасного Комінтерну, ці заяви нібито засвідчують, що їхні автори нездоланні. Однак це поверхове враження. Насправді ж вони глибоко переживали розрив зі своїми колишніми товаришами, про що переконливо свідчило їхнє листування. Так, 7 березня 1934 р. П. Козланюк писав до Я. Галана, що у Львові комуністична інтелігенція фактично опинилася в ізоляції, «нема з ким говорити і взагалі всюди — мракобезпутство. Якась така атмосфера, як за небіжки Австрії в 1918 р.»³⁷. Стан душевної кризи та зневіри передає й фраза з листа І. Галана до молодшого брата від 9 травня того ж року: «...Ти маєш повну рацію в тому, що писав в передостанньому листі про фашизацію укр[аїнської] інтелігенції. Треба підкреслити, що укр[аїнська] інтелігенція є на 100% нікчемніша за польську і жидівську». І в тому ж листі Іван, як «толстоцевець», тобто людина більш спроможна чинити опір ударам долі, намагається підбадьорити свого «меншого»: «...Смішне є те, що Ти пишеш в тридцятий рік життя про старість. Як Тобі не стид? Що Ти є духовна каліка чи що?»³⁸...

Характерно, що коли у політиці Комінтерну настав перелом і його керівництво від сектанства ступило на шлях консолідації всіх антифашистських сил, безліч можливостей з вини Сталіна та його оточення було вже безповоротно втрачено й, зокрема, на Західній Україні. Цікавими є з цього погляду спогади Я. Галана, що за дорученням ЦК КПЗУ в 1935 р. був викликаний до Львова й став одним з організаторів Антифашистського конгресу діячів культури, який відбувся там у травні наступного року. «Народжувався Народний фронт, який втягував у вир подій навіть тих, хто досі залишався осторонь політики..., — зазначав письменник.— Назріла потреба організації великої антифашистської демонстрації працівників науки, мистецтва й літератури»³⁹.

* В 1947 р. Я. Галан згадував: «У редакції «Вікон» в 1932 році була неприємна особа Кравчука (виступав під псевдонімом «К. Яран».—Авт.)... Навколо нього утворилась ціла група. Довелося вступити в боротьбу з цією троцькістською групою. Вони мені сказали: «Якщо ти хочеш працювати у «Вікнах», не ходи до радянського консульства, бо вони не мусять знати, що у нас робиться». Тоді, вийшовши з редакційної колеги «Вікон», я залишив Львів, поїхав до тестя — і як безробітний — проживав у нього довгий час» (Галан Я. Промова на нараді колишніх членів КПЗУ (серпень 1947 р.) // Твори.— Т. 4.— С. 642).

³⁶ Див.: Письменники з «Горна» п'янують видавців альманаху // Укр. Щоденні Вісті.— 1934.— 27 верес.

³⁷ Цит. за: Револуційна діяльність західноукраїнських пролетарських письменників: Зб. архівних документів.— Львів, 1959.— С. 152. Навіть через 25 років, тобто вже після XX з'їзду КПРС, П. Козланюк, незважаючи на настійливі вмовляння, відмовився продовжувати свій роман-хроніку «Юрко Крук», який урвався на 1925 р., про долю західноукраїнського юнака-революціонера. Він мотивував це тим, що «не хоче ятрити рани» (Лист П. Кравчука до В. Гжицького. 12 травня 1965 р. // ЦДАМЛМ УРСР, ф. 19, оп. 1, спр. 244, арк. 6—7).

³⁸ Держ. арх. Івано-Франків. обл., ф. 2, оп. 1, спр. 1504, арк. 102.

³⁹ Галан Я. Напередодні // Твори.— Т. 3.— С. 329.

Втім, згадував Я. Галан, «історія вимагає об'єктивності. Треба сказати, що на українській ділянці ми мали менше успіху. З українських працівників культури в конгресі взяли участь Гаврилюк, Галан, Козланюк, Тудор, Пелехатий, а з безпартійних — учителі середніх шкіл — Сабат, Волощаки... Ми звертали до академіків*, але вони відмовились, ніхто з них не пішов з нами...»⁴⁰ (виділено нами.— Авт.).

Зрозуміло, що після розв'язаної на Радянській Україні наклепницької кампанії, спрямованої проти галицьких науковців, вони, затавровані як «фашисти», не горіли бажанням брати участь в антифашистській акції, влаштованій сталінським Комінтерном. Організатори конгресу, звичайно, здавали собі звіт, що західноукраїнських вчених їм не вдасться залучити до його роботи. Тому й запрошення їхні мали формальний характер. Відтворюючи атмосферу засідань оргкомітету, Я. Галан згадував: «...Розгублено кліпав віями Гаврилюк, коли йому припала сумнівна честь поговорити з Кирилом Студинським. Кожен-бо з присутніх знав, що ці розмови не призведуть ні до чого, але не піти не можна було». «Але найгірше, — наголошував Я. Галан, — прийняли делегатів у Науковому Товаристві ім. Шевченка. Тодішній голова товариства Раковський не лише не вислухав їх пропозиції, але й не пустив їх на поріг товариства. Даремно Гаврилюк переконував Раковського, що така поведінка не гідна вченого»⁴¹.

Сталінщина з фантастичною легкістю відштовхувала від себе вчорашніх друзів або ж людей просто лояльних, перетворюючи їх на ворогів. «Фашистами» чи «ундо-фашистами» ставали вчорашні радюнофіли. У 1938 р. після відомої постанови Виконкому Комінтерну на «шпигунів» і «провокакторів» перетворилися назагал й члени Компартії Західної України...

Насильницьке припинення наукових і культурних контактів Західної й Радянської України, звичайно, загальмувало розвиток української науки. І якщо в УСРР чимало науковців наклали головою, то їхні західноукраїнські колеги, зберігши життя, не мали можливості (через політику польської влади й брак коштів) повноцінно проводити свої дослідження. Насамперед це стосувалося діяльності НТШ. Більшість його членів була змушена заробляти на життя викладанням у гімназіях, оскільки до Львівського університету польська влада їх не допускала (єдиним українським доцентом у цьому вузі в другій половині 30-х років був І. Свенціцький).

Проте навіть у таких скрутних для української науки в Галичині обставинах виникло щось на зразок «другого» Українського таємного університету, щоправда, в значно менших розмірах. Оскільки у тодішньому Львівському університеті й та незначна частка українських студентів, що в ньому навчалася, не мала змоги поглиблювати свої знання з історії України, з 1936/37 академічного року при НТШ було організовано Семінар історії України (офіційно він називався «Історично-джерелознавчою комісією НТШ», оскільки Товариство мало право створювати наукові комісії, але не мало права проводити семінарів). Під керівництвом професора І. Крип'якевича й ще кількох науковців близько десятка студентів слухали в ньому виклади та проводили самостійну дослідницьку роботу⁴².

Таким чином, формування й зміцнення в СРСР сталінського тоталітарного режиму, втрата Україною решток суверенності й розгортання масових репресій призвели до того, що контакти між обома

* Маються на увазі галицькі науковці — М. Возняк, Ф. Колесса, К. Студинський та В. Щурат — на той час вже «колишні академіки» ВУАН.

⁴⁰ Цит. за: Проти фашизму та війни: Антифашистський конгрес діячів культури у Львові у 1936 р.: 36. документів і матеріалів.— К., 1984.— С. 301.

⁴¹ Там же.— С. 295.

⁴² Див.: Домбровський О. Семінар історії України при НТШ у тридцятих роках // Укр. історик.— 1973.— № 1—2.— С. 119—129.

частинами України фактично зійшли нанівець... «Восени 1939 року з ініціативи товариша Сталіна були визволені від ярма польських поміщиків наші єдинокровні брати — народи Західної України і Західної Білорусії»⁴³, — проголошувала сталінська агіографія. На противагу їй видатний український митець О. П. Довженко занотовував у своєму щоденнику (1942 р.): «Ах, коли б вистачило мені сили й часу, написав би я роман про визволення Західної України, про возз'єднання наших народів... І як народ український фактично був тут ні при чім...»⁴⁴...

(Далі буде)

Одержано 06.01.91

В публикации речь идет о стремительном свертывании культурных и научных контактов Западной и Советской Украины, начало которому положил процесс СВУ (1930 г.). Освещается негативное влияние голода 1932—1933 гг. и систематических репрессий по отношению к украинской интеллигенции в УССР на позицию западноукраинской общественности.

⁴³ Йосиф Віссаріонович Сталін: Коротка біографія / Упорядн.: Г. Ф. Александров та ін.— 2-е, випр. і доп. вид.— К., 1947.— С. 166.

⁴⁴ Довженко О. П. Україна в огні: Кіноповість, щоденник.— К., 1990.— С. 198.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті йдеться про ставлення Й. В. Сталіна до політики українізації та про його лінію на створення тоталітарної системи, що почала набувати сили з кінця 20-х рр.

Особливої уваги заслуговує сталінська позиція у питанні національно-державного будівництва.

«Подвійна бухгалтерія»

Процес такого будівництва на Україні, як і в інших радянських республіках, був складним. Як відомо, влітку 1922 р. Сталін висунув свою хибну ідею «автономізації», котру у розгорнутому вигляді викладено у проекті резолюції «Про взаємовідносини РСФРР із незалежними республіками». Цей сталінський проект був підготовлений для створеної 11 серпня 1922 р. за рішенням Оргбюро ЦК РКП(б) спеціальної комісії з питань вдосконалення федеративних зв'язків радянських республік.

На початку вересня 1922 р. Д. З. Мануїльський, котрий у той час очолював ЦК КП(б)У, написав Сталіну листа, у якому підтримував і навіть прагнув обґрунтувати ідею перетворення договірних радянських республік в автономії. «Дорогий товаришу Сталін, — говорить, зокрема, у листі. — Перед своїм від'їздом у відпустку я хотів висловити деякі міркування з питання про українські справи, або, точ-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12; 1991.— № 2.

ніше сказати, про становище країн... Це становище... має бути радикально переглянуте, бо воно не відповідає більше об'єктивній обстановці.

У якому напрямі?

Я вважаю, що у напрямі ліквідації самостійних республік і заміни їх широкою реальною автономією...»¹.

Принципово іншу позицію зайняв тодішній Голова Раднаркому України Х. Г. Раковський. 28 вересня 1922 р. він пише доповідну записку у ЦК РКП(б) і особисто Сталіну, у якій, зокрема, зазначається: «Замість того, щоб довести розпочате будівництво до кінця, поставивши ясно й чітко питання про форми нашого державного життя та про побудову наших центральних органів, замість того, щоб виробити справжню федерацію, яка забезпечувала б для всіх однакові умови революційного будівництва, об'єднала б робітничий клас усіх національностей Росії на засадах рівноправності, *даний проект обминає це завдання*».

Найголовніше питання залишається — питання про вироблення суворо централізованої, але федеральної системи управління, в якій правильно були б захищені інтереси республік, і вони користувалися б певною автономією.

Пропозиція

Я пропоную вважати висновки комісії неостаточними. Питання потрібно поставити знову і розв'язати в усьому його обсязі відповідно до постанов партійних з'їздів»².

Розісланий для обговорення у ЦК компартій республік сталінський проект був підтриманий ЦК Компартії Азербайджану та ЦК Компартії Вірменії. ЦК Компартії Грузії відхилив його, запропонувавши натомість власний варіант документа. ЦК КП(б)У довгий час не обговорював проект та й взагалі утримувався від того, щоб якимось висловити однозначну оцінку, оскільки серед керівників республіки існувало розходження з цього приводу.

6 жовтня 1922 р. Пленум ЦК РКП(б) висловився за позицію В. І. Леніна, котрий досить жорстко критикував сталінський підхід, наполягаючи, що «ми визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію...»³.

Рішення про створення єдиної союзної держави у формі добровільного союзу рівноправних республік дістало підтримку України. Таку підтримку було відбито і у документах Пленуму ЦК КП(б)У, що працював 16—17 жовтня 1922 р. А у грудні цього ж року у Харкові відбувся VII Всеукраїнський з'їзд Рад. В. І. Ленін звернувся до з'їзду з привітальною телеграмою. У відповідь делегати з'їзду писали В. І. Леніну: «Додержуючись Ваших вказівок, з'їзд приділить особливу увагу питанням радянського будівництва, сільського господарства і промисловості і в тісному союзі і єднанні з іншими радянськими республіками працюватиме для здійснення принципів комунізму»⁴. Разом з тим об'єктивна суперечливість у розвитку інтернаціональних і національних процесів, недостатня політично-правова фіксація прав республік, не завжди чітке розмежування компетенцій союзних і республіканських органів — все це створювало складності у функціонуванні нового союзного державного механізму. Саме про це йшла гостра розмова на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р. Виступаючи на з'їзді, Х. Г. Раковський

¹ Мельниченко В. Ю. Чи був Раковський конфедералістом? // Про минуле — заради майбутнього. — К., 1989. — С. 291.

² Там же. — С. 292.

³ Ленін В. І. Про утворення СРСР. Лист Л. Б. Каменєву для членів Політбюро ЦК РКП(б) // Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 201.

⁴ Нариси історії Компартії України. — К., 1977. — С. 326.

говорив: «Повітовий виконком знає більше свої права, ніж національні республіки. Товариші, я заявляю, що союзне будівництво пішло неправильним шляхом... Треба відібрати від союзних комісаріатів дев'ять десятих їхніх прав і передати їх національним республікам»⁵.

Виступ Х. Г. Раковського, як і критичні міркування деяких інших делегатів, відбили той факт, що з перших днів утворення СРСР Сталін і його оточення, не зазіхаючи прямо на федеративну форму державності, почали реалізовувати свою ідею автономізації на практиці, що призводило до надцентралізму, бюрократичного управління. Ще на одну небезпечну тенденцію вказав у своєму виступі на XII з'їзді РКП(б) М. О. Скрипник при обговоренні сталінської доповіді: «Хіба що-небудь нове пропонується у тезах тов. Сталіна? Нічого. Лінію давно намічено, ще в 1913—1914 рр. її намітив Ленін, і проводилася вона в статтях Леніна та його співпрацівника Сталіна у нашому журналі «Промсвещение».

Так чому ж ми практично у національному питанні товчемося на місці і при правильному, принципіальному його розв'язанні залишаємося на ділі безсилими? Справа в тому, що ми весь час балансуємо в галузі національного питання. Дехто весь час намагається знайти середню лінію. Будь-яку вказівку на великодержавний шовінізм завжди вважають за необхідне компенсувати вказівкою протилежною на шовінізм народностей недержавних, і завжди ми маємо тут *подвійну бухгалтерію* (підкреслено — Ю. Ш.). Кожне посилення на великоруський шовінізм завжди намагаються дискваліфікувати висуванням зустрічного позову: мовляв, «спочатку подолайте свій власний націоналізм». Так на ділі з великодержавним шовінізмом ми не вели ніякої боротьби. Нам треба провести тут деяку межу!»⁶. А далі М. О. Скрипник поставив (гадаємо, для нього особисто риторичне) запитання: чи не занадто у сталінській доповіді випнуто протиставлення націоналізму великодержавного і місцевого, «чи не буде це протиставлення двох націоналізмів приводом для того, щоб багато й багато хто на практиці свою бездіяльність у галузі національного питання виправдовував таким протиставленням?»⁷.

Слід особливо підкреслити, що XII з'їзд РКП(б) зробив акцент на необхідності рішучої боротьби з великодержавним шовінізмом⁸. Однак теза М. О. Скрипника про «подвійну бухгалтерію», як довів невдовзі політичний розвиток, на жаль, підтвердилася.

Вельми виразно це виявилось, до речі, невдовзі після XII партійного з'їзду, на Четвертій нараді з національного питання в ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік та областей, яка працювала у Москві 9—12 червня 1923 р. Цю нараду було скликано за рішенням Політбюро ЦК РКП(б) від 19 травня 1923 р. з метою «викласти справу Султан-Галієва і показати, куди неминуче заводить логіка таємної і спрямованої проти партії роботи»⁹. М. Х. Султан-Галієва, котрий у 1920—1923 рр. працював членом колегії Наркомнацу РСФРР, з повною підставою можна назвати одним із перших і досить послідовних критиків сталінської «подвійної бухгалтерії» у національній політиці. У своїх виступах на засіданні фракції РКП(б) X Всеросійського з'їзду Рад, на засіданні секції XII з'їзду РКП(б) з національного питання М. Х. Султан-Галієв відверто і аргументовано полемізував із Сталіним у питаннях національно-державного будівництва, викривав сталінську недооцінку важливості боротьби з великодержавним шовінізмом, підкреслюючи: якщо під націоналізмом розу-

⁵ XII съезд РКП(б).— 17—25 апреля 1923 г.: Стеногр. отчет.— М., 1968.— С. 582.

⁶ Там же.— С. 572.

⁷ Там же.— С. 573.

⁸ Там же.— С. 694.

⁹ О так называемой «султан-галиевской контрреволюционной организации» // Известия ЦК КПСС.— 1990.— № 10.— С. 77.

міють боротьбу з великодержавним шовінізмом, то «це не націоналізм, а це просто боротьба з проявами великодержавного шовінізму»¹⁰.

Такий підхід фактично співпадав з позицією М. О. Скрипника, висловленою на XII з'їзді РКП(б). Виступи М. Х. Султан-Галієва викликали роздратування Сталіна, і у травні 1923 р. виникла «справа Султан-Галієва», за якою його було виключено з партії, знято з постів, заарештовано. «...Інценізатором справи Султан-Галієва, — зауважував ще у 1969 р. І. Майстренко, — був напевно сам Сталін, який цією справою напував спраглий на жертви великодержавний партійний апарат саме напередодні наради з національного питання. Для Сталіна це була репетиція його пізніших провокативних інценізацій — московських показових процесів 30-х років»¹¹. І справді, сьогодні на основі фактів і документів, що раніше приховувалися, встановлено інспірований характер «справи Султан-Галієва», а також «контрреволюційної організації», що її ніби було згодом створено¹².

Однак тоді, у червні 1923 р., Четверта нарада розпочалася саме з осуду і підтвердження виключення з партії М. Х. Султан-Галієва. Та справа, однак, не тільки в цьому. Весь хід наради, матеріали якої, зауважимо принагідно, ще ніколи об'єктивно не аналізувалися фахівцями-істориками, переконливо засвідчив майстерно спрямоване Сталіним прагнення показати, що рішення XII з'їзду РКП(б), який взяв курс на політику «коренізації», мовляв, стимулювали місцевий націоналізм у республіках. Повною мірою такий підхід відбив виступ Д. З. Мануїльського, на думку якого «рішення XII партійного з'їзду, котрі ми всі вітаємо і котрі ми нині на місцях проводимо, розв'язали у нас національну стихію»¹³. Мануїльський обстоював ту точку зору, що «ЦК партії повинен поставити рішучу боротьбу зі своїм великоруським шовінізмом, — це ваша, товариші, справа... Чергове бойове завдання, що стоїть перед нами, окраїнними комуністами, — це боротьба зі своїм націоналізмом»¹⁴. Тенденцію, речником якої був Д. З. Мануїльський, чітко зрозумів М. О. Скрипник, котрий підкреслив, що «питання про Султан-Галієва, котре поставлено тут, не є справою особистою, воно поставлене у площину партійної політики. Тут було багато характерних спроб, виходячи з цієї справи, змінити політику нашої партії... Товариші, котрі не були згодні з лінією, наміченою XII з'їздом РКП, намагаються використати цей випадок, щоб на практиці провести іншу лінію»¹⁵. М. О. Скрипник, хоча й дуже обережно, натякнув на те, що «справа Султан-Галієва» могла бути спровокована. Микола Олексійович певною мірою провів аналогію із «справою Степового», колишнього боротьбиста, якого брудними методами намагався дискредитувати голова Бердянської Надзвичайної Комісії Вронський¹⁶. Можна висловити припущення, що не тільки відверту критику сталінської політики, а цей обережний натяк Скрипникові не забули пізніше...

У виступах на нараді Сталін не залишив сумніву в тому, яку позицію він захищає. «Слід пам'ятати, — говорив він, — що наші коморганізації на окраїнах, у республіках та областях можуть розвинути-ся й встати на ноги, зробитися справжнім інтернаціоналістичним марксистським кадром тільки у тому випадку, якщо вони подолають націоналізм.., якщо будуть у змозі встояти проти того націоналістичного віяння, котре суне у нашу партію на окраїнах, суне, тому що відрод-

¹⁰ Там же.

¹¹ Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України.— Ч. 2.— Мюнхен, 1969.— С. 24.

¹² О так называемой «султан-галиевской контрреволюционной организации» // Известия ЦК КПСС.— 1990.— № 10.— С. 75—88.

¹³ Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9—12 июня 1923 г.: Стеног. отчет.— М., 1923.— С. 43.

¹⁴ Там же.— С. 44.

¹⁵ Там же.— С. 47.

¹⁶ Там же.— С. 48.

жується буржуазія, зростає неп, зростає націоналізм, є пережитки великоруського шовінізму, існує вплив закордонних держав., що підтримують всіляко націоналізм. Боротьба з цим ворогом у республіках і областях є тією стадією, котру повинні пройти наші національні ком-організації...»¹⁷. Нагадаємо: йшов лише 1923 р., а генсек ЦК РКП(б) для себе вже визначив «стадію», що її згодом «пройдуть» союзні республіки та їх партійні організації, ту «стадію», що закономірно визначалася «подвійною бухгалтерією». Ясна річ, Сталін критикував М. О. Скрипника, закинувши йому, що він «затемнює» небезпеку місцевого націоналізму¹⁸. Сталінська критика була спрямована і проти Х. Г. Раковського, котрого він безпідставно звинуватив у «конфедералізмі»¹⁹. Характерно, що при цьому Сталін висловив відверту підтримку міркуванням Д. З. Мануїльського²⁰.

І позиція Сталіна, і дискусія на Четвертій нараді мають, на нашу думку, велике значення насамперед з огляду на те, що у той період партія здійснювала у всіх республіках політику «коренізації», спрямовану на підготовку, виховання і висування кадрів корінної національності, врахування національних факторів при формуванні партійного і радянського апаратів, організацію мережі шкіл всіх ступенів, закладів культури, газет і журналів, книговидавничої справи мовами корінних національностей. КП(б)У здійснювала цю політику по двох напрямках, додержуючи лінію на «українізацію» і одночасно на максимальне сприяння розвитку національних меншостей. Практично цю лінію реалізував, насамперед, наркомат освіти республіки.

У своїй книзі «Інтернаціоналізм чи русифікація?», написаній у 1965 р. і вперше надрукованій у нашій країні у 1990 р., І. М. Дзюба зазначає: «Це була справді інтернаціоналістська ленінська політика, що забезпечувала інтереси і повноцінний розвиток соціалістичної української нації. Та вже через кілька років цієї політиці було покладено край, і... усунені люди, що її провадили. Це було зроблено Сталінінм всупереч ухвалам Комінтерну і партійних з'їздів, було зроблено мовчки, «тихо», без жодного обґрунтування, теоретичного чи політичного»²¹.

Якщо перша частина твердження І. М. Дзюби не викликає заперечень, то з останньою його думкою навряд чи можна погодитись. Адже, як свідчить аналіз матеріалів Четвертої наради, вже тоді, у 1923 р., Сталін не приховував своєї позиції, обґрунтовував її. Пізніше його позицію було відбито у деяких партійних і державних документах, що визначили долю «коренізації». Про ці документи ще йтиметься. «І досі, — констатував у 1965 р. І. М. Дзюба, — поняття «українізація» вважається одіозним, про неї «соромляться» чи бояться згадувати, хоч, повторюємо, це була ленінська політика, розроблена на партійних з'їздах нації, особливо інтелігенції. Цей «крутий злам» був воістину однією з найбільших історичних трагедій українського народу за всю його історію»²².

Нині фахівці-суспільствознавці мають сприятливі умови для аналізу ходу політики «коренізації». З'явилися цікаві публікації на цю тему²³. Гадаємо, на більш предметну увагу дослідників заслуговує питання про труднощі, що їх доводилося долати при здійсненні «українізації». Про них, до речі, докладно говорив на Четвертій нараді у 1923 р. Г. Ф. Гринько: «Я хочу сказати, що на Україні, хоча питання із здійсненням українізації і стоїть надзвичайно складно, все ж у мене

¹⁷ Там же.— С. 67—68.

¹⁸ Там же.— С. 226—227.

¹⁹ Там же.— С. 234.

²⁰ Там же.— С. 227.

²¹ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна.— 1990.— № 5.— С. 116.

²² Там же.

²³ Чирко Б. В. Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923—1930 рр.) // Укр. іст. журн.— 1988.— № 6.— С. 68—76; Лозицький

таке враження, що ми відстаємо, що на Україні ми не тримаємося справжнього темпу розвитку у цьому відношенні. Державний апарат наш згори донизу функціонує на російській мові, за дуже незначними винятками в периферійному апараті НКосу та деяких інших»²⁴. Г. Ф. Гринько наводив деякі цифри. За національним походженням у КП(б)У було 23% українців, 13% євреїв, 57% великоросів. У колегіях наркоматів нараховувалось 12% українців, 47% великоросів, 26% євреїв²⁵. Своєрідним коментарем до цих даних можуть бути слова М. І. Бухаріна з його виступу на XII з'їзді РКП(б): «На Україні, наприклад, де склад партії російсько-єврейський, головне наше завдання полягає в роботі серед українців, і саме тому дуже часто на Україні частина наших товаришів з такою енергією, з такою люттю бореться проти українського націоналізму. Їм для правильної політики слід було б перевчатися»²⁶.

Численні факти свідчили, що ні Е. Й. Квірінг — перший (генеральний) секретар ЦК КП(б)У у 1923—1925 рр., ні другий секретар ЦК КП(б)У Д. З. Лебідь з його відомою «теорією двох культур» не збиралися «перевчатися», хоча, на думку деяких дослідників, «перед у гальмуванні українзації вели тоді не чистокровні росіяни, не чорносотенне малоросіяство, а саме єврейські керівні кадри КП(б)У... Тому позитивне значення для українзації мало призначення генеральним секретарем ЦК КП(б)У єврея з України Лазаря Кагановича, який сам вивчив українську літературну мову і змушував це саме робити керівні кадри КП(б)У, які були у великій частині єврейськими кадрами»²⁷.

І справді, під час перебування Л. М. Кагановича на посту генсека ЦК КП(б)У у 1925—1928 рр. у справі «українізації» було досягнуто помітних зрушень. І було б необ'єктивно про це забувати і концентрувати увагу виключно на конфлікті Л. М. Кагановича з визначним речником «українізації», наркомом освіти у 1924—1927 рр. О. Я. Шумським. Характерну оцінку здійсненню політики «українізації» дав у 1927 р. В. П. Затонський. «...Ми, — писав він, — маємо безумовно значні досягнення в справі українзації».

Але основним досягненням за останній рік слід вважати безперечно зрушення в свідомості партійних мас щодо розуміння змісту та потреби активної українзації»²⁸.

У листопаді 1927 р. відбувся X з'їзд КП(б)У. У доданих до стенограми з'їзду матеріалах є і такий — «Національна політика та українізація. Постанова національного питання партією та досягнення в цій галузі». Тут, зокрема, вказано, що у 1924 р. тираж усіх українських газет дорівнював 90 тис., а у 1927 р. — 500 тис.²⁹. У національному складі КП(б)У українці становили: у 1924 р. — 33%, у 1925 р. — 38%, у 1926 р. — 49%³⁰.

У своїй доповіді на з'їзді Л. М. Каганович гостро критикував таких противників «українізації», як Ю. О. Ларін, Г. О. Зінов'єв. Останній, зокрема, був переконаний і говорив, що «українізація — вода на млин

В. С. Політика українзації в 20—30-х роках: історія, проблеми, уроки // Там же. — 1989. — № 3. — С. 46—55; Чехович В. А. Державно-правові питання українзації в 20-х роках // Держава і українська інтелігенція / деякі проблеми взаємовідносин у 20-х — на початку 30-х рр.) — К., 1990. — С. 3—26.

²⁴ Четвертое совещание ЦК РКП... — С. 221.

²⁵ Там же.

²⁶ XII съезд РКП(б) 17—25 апреля 1923 г.: Стеног. отчет. — С. 612.

²⁷ Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. — Едмонтон, 1985. — С. 222.

²⁸ Затонський В. Матеріали до українського національного питання // Більшовик України. — 1927. — № 6. — С. 15.

²⁹ X з'їзд КП(б)У. 20—29 листопада 1927 р.: Стеног. звіт. — Харків, 1928. — С. 526.

³⁰ Там же.

петлюрівців», що вона «суперечить нашій національній політиці, б'є по нашій лінії в цьому питанні, допомагає петлюрівщині, а справжньому шовінізмові одсічі нема»³¹.

На нашу думку, слід підтримати тих дослідників, котрі зовсім не ідеалізуючи політику «коренізації», тим не менш вважають, що практика 20-х — початку 30-х рр. у сфері міжнаціональних відносин створювала відповідну морально-психологічну атмосферу, якій ми в першу чергу зобов'язані формуванню і зміцненню того священного «чуття єдиної родини», яке, попри всі передвоєнні нашарування та лихоїття війни, збереглося в душах і діяннях переважної частини громадян країни.

Навіть такий, зовсім не схильний до надто мажорного викладення історії Радянської України, автор, як П. Феденко у своїй відомій праці «Український рух у 20 столітті» констатує: «Політика українізації... дала деякі корисні наслідки українській культурі. В народних школах України запанувала українська мова. Українська Академія наук, після повороту М. Грушевського в Україну з еміграції 1924 р., розвинула широку діяльність. Протягом кількох років пильної культурної праці створено нові кадри української інтелігенції»³².

Однак відношення Сталіна до політики «коренізації» вже у 20-ті роки можна, як вже підкреслювалося, вважати амбівалентним, адже ця політика стимулювала національну самосвідомість великих та малих народів, а тим самим їх прагнення до реального суверенітету, що дедалі більше суперечило сталінському розумінню національно-державного будівництва. Саме Україні судилося стати одним із перших політичних полігонів, де випробувалися сталінські підходи, що загалом логічно впливали із «подвійної бухгалтерії». Ось чому керівники, котрі жили і працювали в республіці, насамперед Л. М. Каганович, а згодом С. В. Косіор, повинні були втілювати цю «бухгалтерію» в життя. Ці їх дії тісно пов'язані із загальним перебігом подій у країні.

У ході створення Сталіним режиму особистої влади дедалі більше вихолощувався реальний зміст радянської федерації. Разом з тим він завжди тримав наготові свого роду універсальний інструмент, за допомогою якого вдалося б виправдовувати антигуманні дії щодо окремих союзних республік, їх керівників, широких верств населення, інтелігенції. Цим інструментом стали звинувачення у «буржуазному націоналізмі» та «націоналістичній контрреволюції». Ясна річ, було б неправильно вважати, ніби, скажімо, у 20-ті рр. не існувало реальної небезпеки націоналістичних хитань чи навіть сепаратистських настроїв на місцях. Спроби консолідації націоналістично настроєних сил, які мали активну підтримку із-за кордону, у ряді республік, у тому числі на Україні, виявилися досить виразно. Однак не можна бачити і того, що поступове утвердження психології «осадженої фортеці», атмосфери загальної підозрливості і недовіри, постійного чекання небезпеки — все це призвело до того, що акцент все більше став переміщуватись з протидії реальним націоналістичним диверсіям на боротьбу з наслідками політики «коренізації». Місце виваженого і копіткого аналізу національних процесів зайняли кампанії «боротьби з буржуазним націоналізмом», під які неважко було підвести не тільки будь-які спроби пошуку оптимальних форм взаємовідносин між центром і республіками, а й взагалі відданість національним традиціям. «Крім усього іншого, — цілком слушно вважає І. М. Дзюба, — ця сталінська політика була спрямована на те, щоб вибити з українського народу всякі залишки національного почуття і національної свідомості»³³.

Неправильно, антиісторично вважати, ніби така політика утверди-

³¹ Там же. — С. 125.

³² Феденко П. Український рух у 20 столітті. — Лондон, 1959. — С. 221.

³³ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. — 1990. — № 5. — С. 116.

лася в один момент. Вона мала свою історію, яка, сподіваємося, ще дочекається своїх вітчизняних об'єктивних дослідників. У публікаціях, що з'явилися в останні роки, найчастіше згадується боротьба з так званим «націонал-ухильництвом» у лавах КП(б)У³⁴. Помітним етапом цієї боротьби став вже згаданий конфлікт Л. М. Кагановича з О. Я. Шумським у середині 20-х рр. Добре відчувуючи нові акценти і нюанси сталінської політики, будучи амбітним і одночасно схильним до безпринципності керівником, Л. М. Каганович як генсек ЦК КП(б)У вбачав у боротьбі з «націоналістичним ухилом» надзвичайно ефективний засіб утвердження авторитарних методів керівництва, зміцнення особистого впливу. Саме ці мотиви стали основою його зіткнення із наркомом освіти О. Я. Шумським. Із критичних виступів Шумського, а особливо з того факту, що він вже через півроку після появи Кагановича на Україні поставив під час зустрічі із Сталіним питання про необхідність заміни лідера КП(б)У, виникне не просто «справа Шумського», а «націоналістичний ухил», хоча ніякого ухилу як цілісної ідейно-політичної та організаційно оформленої течії у лавах КП(б)У не було (одним з лідерів цього «ухилу» буде оголошений також письменник М. Г. Хвильовий).

26 квітня 1926 р. Сталін написав листа «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У». Саме цей лист стане офіційним прикриттям «викривальних» дій Кагановича проти «націонал-ухильників». Аналізуючи свою бесіду із О. Я. Шумським, Сталін на словах погодиться з деякими аргументами співрозмовника, а фактично видасть політичний «карт-бланш» своєму посланцю на Україні. Авторів цих рядків вже доводилося писати про діяльність Кагановича у республіці, в тому числі в 20-ті рр.³⁵

Не повторюючи того, що вже було сказано, ще раз підкреслимо: цькування О. Я. Шумського, М. Г. Хвильового та його однодумців (а саме при Кагановичі 27 лютого 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про необхідність виключення М. Г. Хвильового, О. Ф. Досвітнього, М. М. Ялового з Всеукраїнської академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ) і запропонувало секретаріату «дати відповідні вказівки з цього питання фракції ВАПЛІТЕ») ³⁶, а також брутальні дії, що спричинили дезорганізацію і розкол у лавах Компартії Західної України — все це стало наслідком політики Кагановича. Успішно впорався сталінський посланець і з завданням боротьби з опозицією, з підтримкою боротьби Сталіна проти Л. Д. Троцького, Л. Б. Каменева, Г. О. Зінов'єва. Вміло «хитаючись» разом із сталінською політичною лінією, Л. М. Каганович також вдало використовував метод «подвійної бухгалтерії». Так, замість О. Я. Шумського на посаду наркома освіти у 1927 р. було призначено не менш щирого прихильника «українізації» М. О. Скрипника, у зв'язку з чим у доповіді на Х з'їзді КП(б)У Каганович говорив: «Третій фронт — культурний — у нас на Україні є фронтом, і він за останні роки притяг особливу увагу партії. Найяскравішим показником є те, що ми тут на чолі поставили одного з кращих найстаріших більшовиків-ленінців Миколу Олексійовича Скрипника»³⁷. Мине менше шести років, і доля М. О. Скрипника зав'яжеться у тугий вузол з долями «націонал-ухильників», котрих він критикував, зокрема М. Г. Хвильового. Вони стануть самогубцями у одному році — 1933-му.

Під час перебування Л. М. Кагановича в республіці було покладе-

³⁴ Панчук М. Історична пам'ять — фактор перебудови // Літ. Україна. — 1988. — 7 липня; Панчук М. І. «Націонал-ухильництво». Анатомія проблеми // Маршрутами історії — К., 1990. — С. 215—243.

³⁵ Шаповал Ю. І. Л. М. Каганович на Україні // Укр. іст. журн. — 1990. — № 8. — С. 62—74; № 10. — С. 117—129.

³⁶ ПА ІІІ, ф. 1, оп. 6, спр. 123, арк. 64.

³⁷ Х з'їзд КП(б)У. 20—29 листопада 1927 р. : Стеног. звіт. — С. 522.

но початок застосуванню репресивних заходів проти представників старої інтелігенції. Насамперед, це було пов'язано із так званою «шахтинською справою». Відомо, що судовий процес у цій «справі» відбувся у Москві влітку 1928 р. А у березні цього року, коли у самому розпалі була слідча робота, за вказівкою Сталіна у Донбас виїхали представники з найближчого його оточення на чолі з В. М. Молотовим та М. П. Томським. Вони мали завдання провести збори у робітничих колективах для обговорення інформації про «шкідницьку організацію у Шахтинській окрузі Північно-Кавказького краю. Фактично це була спроба зондажу і обробки громадської думки перед початком першого відкритого судового процесу над «спецами»³⁸.

12—16 березня 1928 р. відбувся об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У. У останній день роботи на закритому засіданні Л. М. Каганович виступив з доповіддю «Про економічну контрреволюцію та загальнополітичні завдання парторганізацій». У доповіді особливо підкреслювався новий елемент у «шахтинській справі», а саме те, що це не просто безгосподарність, що «справа» має «сугубо політичний контрреволюційний характер»³⁹. Окремо Л. М. Каганович зупинився на становищі у сільському господарстві, де, за його словами, було викрито контрреволюційну організацію «Хлібороби»⁴⁰. А далі доповідач говорив: «Завдяки успіхам, що їх досягнуто у області хлібозаготівель, ми, безумовно, зміцнили політичний стан країни. Та це ні в якому випадку не дає нам підстави почитати на лаврах, бо від окремих труднощів ми не гарантовані.

Політбюро місяця півтора назад заслухало доповідь т. Балицького й дало директиву вжити всіх заходів для того, щоб можна було у будь-який момент партійні організації мобілізувати, привести у бойовий стан»⁴¹. Закликав Л. М. Каганович і до боротьби з «національною контрреволюцією»⁴².

Пленум прийняв рішення «доручити Політбюро ЦК на підставі документів, що їх висунуто в доповіді тов. Кагановича, розіслати листа всім низовим партосередкам»⁴³. Влітку 1928 р. на лаві підсудних серед «шахтинців» опиняться і деякі керівники промисловості України, яким буде приписано створення «харківського центру» по керівництву «шкідництвом». А на Україні почне реалізовуватись установка на пошуки «націоналістичної контрреволюції». Л. М. Каганович всередині 1928 р. повернеться до Москви, і реалізовувати рішення Пленуму доведеться його наступнику.

Початок

З липня 1928 р. до січня 1938 р. ЦК КП(б)У очолював С. В. Косіор. Донецький робітник, професіональний революціонер, член партії з 1907 р. Косіор був активним учасником Жовтневого збройного повстання у Петрограді і громадянської війни на Україні, а також одним із організаторів КП(б)У. Його політичний шлях не можна вважати таким однолінійним, як, скажімо, у Л. М. Кагановича (хоча й Каганович, щоправда, за невідтвердженими даними, короткий час схилявся у бік Троцького). У лютому—березні 1918 р. С. В. Косіор примикав до «лівих комуністів», виступав проти ленінської пропозиції про укладення Брестського миру. І у цьому ж 1918 р. на I з'їзді КП(б)У він підтримує запропоновану М. О. Скрипником резолюцію про утворення самостійної, організаційно відокремленої від РКП(б) Компартії України (ця резолюція була засуджена делегатами I з'їзду КП(б)У і знята з обговорення самим Скрипником).

³⁸ Режим личной власти Сталина. К истории формирования.— М., 1989.— С. 96.

³⁹ ПА ІІІ, ф. 1, оп. 1, спр. 284, арк. 78.

⁴⁰ Там же.— арк. 80.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же.

⁴³ Там же.— спр. 281.— арк. 3.

Перед своїм приїздом на Україну влітку 1928 р. С. В. Косіор обіймав посаду секретаря ЦК ВКП(б) і таким чином був достатньо близьким до Сталіна. Разом з тим його навряд чи можна у той період характеризувати як беззастережного сталініста. Він належав до тієї генерації партійців, влучну характеристику якій дав, на нашу думку, С. Коен: «Як адміністратори та політичні діячі вони були часто зв'язані з генсеком, однак у більшості своїй не були бездумними політичними креатурами, а самі були визначними, незалежно мислячими керівниками. Рішучі, прагматичні, вони цікавилися, головним чином, внутрішніми справами, і їх понад усе приваблювали проблеми перетворення Радянської Росії у сучасну індустріальну країну. Відповідні прагнення посилювалися під впливом загрози війни у 1927 р. та зернової кризи 1928 р. Боротьба між Бухаріним і Сталіним велася значною мірою за завоювання їх підтримки»⁴⁴.

С. В. Косіор приїхав на Україну, коли потрібно було зробити вибір, з ким він — з М. І. Бухаріним та його однодумцями, які будуть невдовзі оголошені «правими ухильниками», чи із Сталіним. Характерно, що рішення було прийнято не відразу. Напевно, сам Косіор і тодішнє керівництво КП(б)У певний час вважали, що критичні виступи Бухаріна проти сталінської схильності до вирішення господарських проблем «надзвичайними» засобами не слід переводити у площину політичної боротьби, що усі наявні розбіжності можна буде подолати шляхом конструктивної дискусії, що дасть змогу зберегти єдність у партії.

Не випадково у жовтні 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У приймає спеціальне рішення, у якому говорилося: «Визнати за необхідне притягати до суворої партійної відповідальності всіх, хто буде займатися розповсюдженням чуток про нібито існуючі незгоди та угруповання як з ПБ (Політбюро — Ю. Ш.) ЦК ВКП(б), так і ЦК КП(б)У»⁴⁵. Однак уже рішення листопадового (1928 р.) Пленуму ЦК КП(б)У засвідчили, що С. В. Косіор і, ясна річ, під його впливом керівництво КП(б)У пристали на бік Сталіна. На Пленумі зазначалося, що шлях до подолання труднощів, пов'язаних з індустріалізацією країни, полягає не в поступках куркульству (саме такі «поступки» приписувалися Бухаріну та його прибічникам), а в планомірному і систематичному наступі на експлуататорські елементи міста і села, в ідейній і організаційній єдності партії. На початку наступного, 1929 р., а саме 10 лютого, відбулося об'єднане засідання Політбюро ЦК КП(б)У та Президії ЦКК КП(б)У. Приймається постанова, у якій, зокрема, читаємо: «Ми рішуче відкидаємо висунуті як у заяві т. Бухаріна, так і в заяві трьох (тт. Бухарін, Риков, Томський) звинувачення проти ЦК і партії, що нібито партія проводить щодо селянства політику військово-феодалної експлуатації і що нібито ця неправильна політика є основною причиною утруднень, які переживає країна... Труднощі наявні, але більшовики звикли труднощі долати, а не впадати перед ними в паніку і відступати»⁴⁶.

Остаточна позиція С. В. Косіора визначилася на квітневому об'єднаному (1929 р.) Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б). На думку С. Коена, ті діячі (а серед них і Косіор), які підтримували Сталіна, «вчинили так не стільки через його бюрократичну владу, скільки тому, що віддали перевагу його керівництву і його політиці. Якоюсь мірою їх вибір безумовно визначався тим, що вони відчували спорідненість з генсеком як з вольовим «практичним політиком», тоді як м'який, занурений у теорію Бухарін у порівнянні з ним міг, можливо, здаватися «просто хлопчиком». Але, крім цього, їх вибір відбивав сумніви щодо подаль-

⁴⁴ Коэн С. Бухарин. Политическая биография.— 1888—1938. М., 1988.— С. 393.

⁴⁵ ПА ІІП, ф. 1, оп. 6, спр. 143, арк. 73.

⁴⁶ Там же, спр. 163, арк. 42.

шої ефективності бухарінської політики, а також їх негативну реакцію на програмну дилему правих у 1928—1929 рр»⁴⁷.

Ми не випадково так докладно зупиняємося на цих, гадаємо, загалом слухних міркуваннях С. Коена. Адже правильне розуміння причин успіху сталінських «переломних» ідей наприкінці 20-х рр. дає змогу зрозуміти витоки всіх подальших подій як у країні в цілому, так і у кожній республіці, в тому числі на Україні.

Звертає на себе увагу і така деталь. Напередодні квітневого (1929 р.) Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), який працював 16—23 квітня, відбулася II Всеукраїнська партконференція КП(б)У. Вона пройшла у Харкові 9—14 квітня 1929 р. С. В. Косіор виступав із доповіддю ЦК ВКП(б) «Боротьба за генеральну лінію партії та завдання соціалістичного будівництва», якою, власне, «підготував» республіканську парторганізацію до різко критичного ставлення до ідей М. І. Бухаріна і його групи⁴⁸. Не випадково ключовим питанням у виступах більшості делегатів при обговоренні доповіді ЦК ВКП(б), зокрема, В. Я. Чубаря, М. С. Хрущова, П. П. Постишева, В. А. Балицького та інших, стало саме питання боротьби з «правим ухилом». «Правий ухил» та примирливе ставлення до нього розцінювалися як «найголовніша небезпека» не лише в ВКП(б), а й у Комінтерні. Проводячи аналогію між троцькістами і «правими», виступаючи вказували, що система поглядів останніх «йде по тому шляху, по якому йшов Троцький». Підтримуючи політику партії та цілком поділяючи сталінську тезу про загострення класової боротьби в умовах будівництва соціалізму, делегати конференції розглядали можливість розв'язання питань соціального, економічного, політичного розвитку країни переважно шляхом боротьби як з «правими», так і троцькістами. Характерним було й те, що ратуючи за монолітність партійних рядів, окремі делегати, наприклад П. П. Постишев⁴⁹, М. О. Скрипник⁵⁰, виступали на захист Сталіна, супроти якого, на їх думку, «праві» в першу чергу намагались «нацькувати партію».

Характерно, що у доповіді ЦК ВКП(б), яку зачитав С. В. Косіор, підкреслювалось: «Не може й бути розмови про те, що ми проти розвитку індивідуального селянського господарства. Ми не такі диваки, щоб не розуміти, що в найближчі 5 і навіть 10 років питома вага селянського індивідуального господарства буде ще дуже велика... Ми не думаємо силоміць заганяти селян в колективи. Це було б з нашого боку великою дурістю. Та ми зобов'язані використовувати всі сили, весь свій моральний і матеріальний вплив для того, щоб переконати селянина в перевагах крупного усупільненого господарства»⁵¹.

Мине не так багато часу, і С. В. Косіору, як і іншим керівникам республіки, на жаль, доведеться втілювати у життя те, що на II Всеукраїнській партконференції він називав «великою дурістю». Вже у листопаді 1929 р. Пленум ЦК ВКП(б) прийме постанову «Про сільське господарство України і про роботу на селі», у якій, зокрема, підкреслювалось, що Україна має все необхідне для того, «щоб у галузі переведення індивідуального селянського господарства на колективні рейки йти більш посиленим темпом попереду інших республік», що «Україна повинна протягом найкоротшого строку дати зразки організації великого громадського господарства не тільки на території окремих районів, але навіть на суцільних площах, які охоплюють цілі округи, маючи на увазі протягом найближчих років суцільну колективізацію

⁴⁷ Коэн С. Бухарин. Политическая биография.— С. 393.

⁴⁸ II конференція КП(б)У. 9—14 квітня. : Стеног. звіт.— Харків, 1929.— С. 7—28.

⁴⁹ Там же.— С. 73—74.

⁵⁰ Там же.— С. 79—80.

⁵¹ Там же.— С. 20.

всього степового району України»⁵². Це уже було не просто побажання, це було *завдання*, яке належало, попри усі сумніви, виконувати. І його почали виконувати.

(Далі буде)

Одержано 16.01.91

В данном разделе статьи идет речь об отношении И. В. Сталина к украинизации и о его линии на создание тоталитарной системы, которая начала набирать силу с конца 20-х гг.

⁵² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Т. 4.— К., 1980.— С. 347.

До 125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Р. Я. Пиріг (Київ)

М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.)

На основі нових архівних документів автор висвітлює складні перипетії в житті М. С. Грушевського за кордоном, причини і болісний процес повернення його на батьківщину.

Повернення

Бурхлива течія сучасного суспільного життя, процеси демократизації, піднесення національної самосвідомості зумовлюють зростання інтересу радянських людей до вітчизняної історії. Політизоване сьогодення своїм корінням сягає глибин минулого, багато в чому своєрідно повторюється і тому потребує осмислення й здобуття уроків на майбутнє.

Особливу увагу привертають історичні постаті, які в переломні моменти завдяки своїй громадянській позиції, таланту політика чи з волі обставин підносилися на гребінь революційних подій, справляли визначальний вплив на їх розвиток, пізнали насолоду тріумфу і гірко-ту поразки.

До таких постатей, безперечно, належав і Михайло Сергійович Грушевський — вчений і політик, який увійшов в історію нашої країни як її видатний літописець.

Велет української історіографії, автор неперевершеної «Історії України — Руси», творець багатющої і різноманітної наукової спадщини, вчений-енциклопедист, він водночас був визнаним організатором науки, керівником університетської кафедри, першого українського академічного осередку — Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Історичної секції ВУАН, радянським академіком.

Михайло Грушевський — визначний ідеолог і адепт українського відродження, гнаний за часів царату. Піднятий хвилею другої російської революції на гребінь національних і соціальних процесів, він очолив Центральну Раду і пройшов з нею всі етапи її політичної еволюції аж до боротьби проти Радянської влади. Динамічним перебігом

тогочасних подій М. С. Грушевський був поставлений в умови, коли довелося вибирати між двох сил, приходу яких на Україну він широко бажав. Вибір було зроблено на користь запрошення на Україну німецько-австрійських військ. Однак це лише на кілька тижнів подовжило політичне життя Центральної Ради та її голови.

Зірка Грушевського — державного діяча — зайшла настільки ж стрімко, як і дісталася zenіту. Потім було нелегке п'ятиліття еміграції, сповнені бажань і сумнівів пошуки шляху на батьківщину. На початку 1924 р. вчений повернувся до Києва. Доля повела відлік його останнього десятиліття.

Протягом минулих двох — трьох років з'явилася ціла низка публікацій про Грушевського¹. Проте головне — це повернення зі сховищ праць вченого, початок перевидання творчої спадщини історика. Вперше побачили світ його автобіографічні «Спомини» — багатющий на факти, події, особи життєпис Грушевського, доведений до вересня 1917 р.² Цей матеріал, безперечно, є основою для написання його наукової біографії. На жаль, учений не залишив таких спогадів про інші періоди свого життя. Вони б добре прислужилися висвітленню його діяльності у післяреволюційні часи. Тим більше, що цій темі не присвячено жодної наукової розвідки.

У вересні 1991 р. виповнюється 125 років від дня народження М. С. Грушевського. Журнал планує надрукувати низку статей про його життя і діяльність. Подаємо першу публікацію з цієї серії.

7 березня 1924 р. після п'ятирічного перебування в еміграції М. С. Грушевський з сім'єю повернувся до Києва. Газети повідомили про прибуття колишнього голови Центральної Ради і вмістили докладне інтерв'ю з ним. Грушевський розповів, що мав намір повернутися на Україну ще два роки тому, але через відсутність необхідних умов для наукової праці здійснити його тоді не вдалося. Останні ж відомості про поліпшення становища на Україні переконали вченого в тому, що саме тут він зможе найпродуктивніше працювати.

Вчений зазначив, що його від'їзд на батьківщину привернув увагу української еміграції, більшість якої позитивно оцінила цей крок і не залишає надії також повернутися в Радянський Союз для культурної і економічної праці. «Брак можливості будь-якої творчої діяльності на чужині, — підкреслив М. С. Грушевський, — дуже тяжко впливає на українську молодь, що перебуває в закордонних школах». Далі професор розповів про те, як українська еміграція уважно стежить за успіхами України, за її відродженням. Особливу ж увагу емігрантів привертає «національна політика українського уряду, що здійснює українізацію».

Історик негативно розцінив дії польських властей, які фактично здійснювали колонізацію західноукраїнських земель, створюючи для українського населення нестерпне становище. «У цьому виростає тяга на Схід. Селянство мріє про приєднання до великої Радянської України», — констатував Грушевський.

На закінчення він поділився своїми творчими планами. «Як найголовніше завдання — закінчення своєї «Історії України», а також продовження роботи, започаткованої ще в кінці минулого століття

¹ Цуркан В. Проти течії // Літ. Україна. — 1988. — 21 січ.; Білокінь С. Михайло Грушевський // Там же. — 21 лип.; Сарбей В. Як нам ставитися до М. Грушевського? // Рад. Україна. — 1988. — 27 серп.; Симоненко Р. Правда історії — вірність історії // Комуніст України. — 1988. — № 9; Хто такий Михайло Грушевський // Наука і культура України: Щорічник. — 1989. — Вип. 23; Решодько Л. Перший президент України // Веч. Київ. — 15 жовт.; та ін. Ці статті в основному мають публіцистичний характер і містять різні, а інколи й протилежні політичні оцінки світогляду і діяльності М. Грушевського.

² Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1990; Грушевський М. Спомини // Вітчизна. — 1988. — № 9—12; 1989. — № 8—11. Остання праця підготовлена до друку С. Білокоєм.

першим українським марксистом професором Зібером, з проблем пер-вісної культури». Інтерв'ю завершувалося повідомленням про те, що Грушевський житиме у Києві і працюватиме в ВУАН, академіком якої був щойно обраний³.

Дорога з Відня до Києва зайняла п'ять днів. Однак шлях Грушевського на батьківщину був важким, звивистим і розтягнувся на п'ять довгих років. Оглянемо їх хоча б побіжно, а разом з тим і покажемо еволюцію його устремлінь як найвагомішого внутрішнього чинника повернення на Україну. Водночас прослідкуємо ставлення до вченого і політика з боку іншого учасника цього процесу — Радянської влади в особі тодішнього партійно-державного керівництва.

Слід зазначити, що повернення Грушевського на батьківщину це чи не єдина сторінка його післяжовтневого життя, яка знайшла досить повне і неупереджене висвітлення в радянській історіографії. Мається на увазі стаття Ф. П. Шевченка «Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну?» Вона була надрукована до 100-річчя з дня народження вченого⁴. Сьогодні, через чверть віку після її публікації, є всі підстави з пошаною поставитися до автора і редколегії журналу, які вперше за декілька десятиліть не навели усталені «чорні» оцінки діяльності вченого, а обмежилися відомою характеристикою: «належав до числа найвидатніших буржуазних істориків України»⁵.

Поява цієї публікації стала можливою на затухаючій хвилі «хрущовської відлиги». Її автор мав щасливу для історика можливість використати матеріали щойно сформованого фонду Грушевських у ЦДІА УРСР. Він проаналізував процес прийняття вченим рішення повернутися на Україну, складні й болісні перипетії внутрішнього протиборства, розриву з партією, членом якої він був, пошуки компромісу з керівними колами УСРР.

Нині, коли доступ до архівних джерел значно розширився, автору цих рядків вдалося виявити нові, унікальні документи надзвичайної наукової, політичної, інформаційної значимості. Вони й покладені в основу пропонованого читачам дослідження.

Навесні 1918 р. Центральна Рада запросила на Україну німецько-австрійські війська, прискоривши цим самим свій крах. Серед керівної верхівки Ради ніколи не було одностайної думки щодо цього складного питання, а прихід окупантів ще більше підтвердив сумніви у правильності зробленого вибору. Ось якими штрихами малює політико-психологічні фізіономії тодішніх лідерів Ради резидент австрійської розвідки у Києві:

«Грушевський — президент Ради. Український соціал-революціонер. Бувший львівський професор університету. Старик, повний страху та сумнівів, якого стареча фігура має надавати Раді обличчя, достойного сенату. З остраху хапається німецької сили і виказує мало симпатій до Австрії».

«Винниченко — український соціал-демократ. Бувший президент міністрів. Провалився як прихильник неминучої вузької федерації з Великоросією. Заступає думку «головно культурної», а не політичної автономії України. Белетрист».

«Петлюра — український соціал-демократ ярко національного напрямку. Прихильник сильної центральної влади. Бувший військовий міністр, опісля головний командант (отаман.— Р. П.) українських військ. Свого часу редактор часопису в Петрограді. Дуже образований. Приятель Австрії. Тому що він буває у моєму домі, дивляться на це з німецької сторони кривим оком. Людина майбутності»⁶.

³ Вісті (Харків).— 1924.— 9 берез.

⁴ Укр. іст. журн.— 1966.— № 11.

⁵ Правда.— 1934.— 28 нояб.

⁶ Архів ЦК Компартії України, ф. 17, оп. 1, спр. 24, арк. 3—4.

Навіть, враховуючи неминучу суб'єктивність таких характеристик, основні риси цих політичних діячів відображені тут правильно. Що ж до Грушевського, то страх перед більшовиками змусив його вдатися за допомогою до Німеччини. Прихід окупантів все більше переконував його в хибності прийнятого рішення. До того дня, коли на засідання Ради з'явиться німецький офіцер і скамандує: «Руки вгору!», лишилися лічені дні.

Після гетьманського перевороту, здійсненого 28—29 квітня 1918 р., Грушевський перебував на нелегальному становищі і фактично відійшов від активної політичної діяльності — «шукав спочинку від тяжких переживань в літературно-науковій роботі»^{6а}. Ним були підготовлені три частини «Всесвітньої історії» та інші праці. Восени 1918 р. він брав участь у роботі Наукового товариства ім. Т. Шевченка, на засіданнях якого обговорювалося питання про заснування Української академії наук, але вступити до неї відмовився головним чином через негативне ставлення до гетьманської влади та розходження з окремими фундаторами академії.

З падінням гетьмана, коли Винниченко і Петлюра вирішили вдруге спробувати щастя на політичному терені, Грушевський залишився осторонь. Не було його й на Державній нараді 16 січня 1919 р., скликаній за участю членів Директорії, уряду, представників політичних партій та корпусу січових стрільців. Не відіграв він помітної ролі і на Трудовому конгресі (23—28 січня), де навіть не був обраний до президії та комісії. Згодом один з прем'єрів УНР Ісаак Мазепа так пояснив пасивність Грушевського: «В цей час він уже втратив свою колишню популярність і на конгресі об'єднував навколо себе лише невелику групу «радянців» з 13 чоловік»⁷.

Не додавало М. С. Грушевському оптимізму і становище в УПСР, яка рельєфно поділилася на декілька течій. Антирадянська спрямованість Трудового конгресу змусила «центральну течію» УПСР, до керівництва якої входив і Грушевський, скликати у день закриття конгресу партійну конференцію. В її ухвалах було декларовано перехід на позиції соціалістичної революції і прийняття платформи Радянської влади.

В зв'язку з наступом радянських військ Грушевський на початку лютого 1919 р. виїхав до Кам'янця, де певний час редагував газету «Голос Поділля», працював над підручником з історії України. У березні він брав участь у роботі наради представників українських соціалістичних партій, на якій обговорювалися заходи впливу на Директорію з метою недопущення укладення союзу з Антантою, війська якої вже висадилися на півдні України. Таку угоду ревно відстоював Петлюра.

Пославшись на погіршення військово-політичної ситуації навколо Кам'янця, учасники наради створили Комітет охорони республіки нібито для підтримання порядку в місті, хоча не виключена можливість, що головна його мета була справляти тиск на Петлюру, а згодом й усунути його від влади. Грушевському запропонували ввійти до складу комітету, але він відмовився в зв'язку з від'їздом за кордон. Комітет існував лише кілька днів⁸.

Наприкінці березня 1919 р. Грушевський виїхав до Праги, потім перебував у Берліні, Відні, Женеві, а з 1922 р. жив у Бадені. Восени 1919 р. він заснував Український соціологічний інститут, налагодив видання часопису «Борітеся — поборете», бібліотеки цінних книг. Співробітники інституту підготували низку оригінальних і перекладних

^{6а} Грушевський М. С. Автобіографія.— К., 1926.— С. 30.

⁷ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917—1921.— Прага, 1942.— Ч. I.— С. 88.

⁸ Там же.— С. 140—142; Хто такий Михайло Грушевський? // Наука і культура України.— 1989.— Вип. 23.— С. 196.

праць з соціології, історії культури і соціального руху. Сам Михайло Сергійович у цей час готував до друку монографію «Початки громадянства (генетична соціологія)», яка побачила світ у 1921 р.

Одночасно Грушевський фактично очолював закордонну делегацію УПСР*. У вересні 1919 та лютому 1920 р. у Празі відбувалися конференції «центральної течії» УПСР. На них були підтверджені тактичні настанови щодо визнання «диктатури селянства і робітництва, репрезентованого в селянсько-робітничих трудових радах». На противагу положенню про диктатуру пролетаріату, висунутому партією більшовиків, обстоювалася «диктатура трудового народу».

Члени закордонної делегації УПСР вважали, що припинення боротьби між Червоною Армією та військами УНР можливе лише за умови створення з РНК УСРР та уряду УНР «радянського дефінітивного правительства». У разі відмови уряду УНР шукати компромісне рішення з Раднаркомом України з цього питання фракція УПСР порожувала відкликати своїх членів і вжити заходів для формування разом з більшовиками та боротьбистами Тимчасового революційного уряду України. Лютнева конференція 1920 р. схвалила звіт про роботу закордонної делегації УПСР і обрала президію у складі: М. Грушевський — голова, О. Жуковський — секретар, М. Чечель — скарбник⁹.

Члени закордонної делегації УПСР уважно і зацікавлено стежили за розвитком подій на Україні. Влітку 1920 р. М. Грушевський та О. Жуковський направили листа до ЦК КП(б)У, в якому визнавали заслуги більшовицької партії в боротьбі проти капіталізму і запевняли, що представники УПСР за кордоном «зрозуміли помилковість стремлень ізолювати Україну з загального розвитку шляхом будь-яких політичних комбінацій». Разом з тим у листі підкреслювалося, що політична ситуація на Україні не сприяє дальшому розвитку світової революції «через боротьбу, яка виникла між українським народом і Радянською Росією і понині не ліквідована внаслідок допущених з обох боків помилок».

Автори листа наголошували, що УПСР вже не виступає проти Радянської Росії, відмовилася від підтримки націоналістів, які пов'язували здійснення своїх надій з європейською буржуазією, і прийняла принципи III Інтернаціоналу. Її завдання полягало у використанні свого впливу в українських трудових масах, особливо серед селянства, для привернення його на бік соціалістичної революції і в ній знайти задоволення соціальних, політичних і національних потреб українського трудового народу. «Оскільки УПСР розділяє завдання III Інтернаціоналу, — підкреслювалося в листі, — а ваша партія не полишає гасла вільного самовизначення народів, ми впевнені у досяжності повної угоди і координування дій УПСР з планами КП(б)У, об'єднаними загальними інтересами соціалістичної революції». На наш погляд, саме пропозиція про співпрацю становила головний сенс листа.

Далі Грушевський і Жуковський охарактеризували тогочасну внутріполітичну ситуацію на Україні, якій, на їх думку, притаманне неприйняття трудовим селянством «комунізму у його російській формі». Причини цього полягали «у централістських намаганнях КП(б)У і у бажанні утримати Україну під виключним впливом своєї партії, правити нею з московського центра, не допускаючи до впливу і керівних ролей українських радянських партій». Вони закликали в інтересах соціалістичної революції змінити таку практику.

Торкнувшись питання про діяльність українських радянських партій, автори листа вважали «потенційно найбільш сильною» серед

* На початку 1919 р. ЦК УПСР прийняв рішення відрядити за кордон частину своїх членів для підтримання зв'язків з соціалістичними партіями (Грушевський, Шаповал, Жуковський та інші). У серпні 1919 р. Грушевський взяв участь у роботі міжнародної соціалістичної конференції, що проходила в Люцерні (Швейцарія).

⁹ Архів ЦК Компартії України, ф. 43, оп. 1, спр. 77а, арк. 1—3.

них УПСР. Вони визнавали, що в ході викриття помилок у тактиці КП(б)У українські есери також припустилися «помилку у інший бік — єдиного українського національного фронту». Однак після укладення угоди Петлюри з Пілсудським (квітень 1920 р.) вони вирішили організувати українські трудові маси під гаслами «влади рад і трудової диктатури». Аналогічну позицію займала Українська комуністична партія. Автори листа пропонували для збереження «радянського режиму» передати владу в УСРР українським радянським партіям, співробітничати з ними, розвивати взаємну довіру і розуміння.

У листі було висловлене негативне ставлення до постанови IV конференції КП(б)У «Державні відносини Радянської України і Радянської Росії»*, яка визначила федеративні зв'язки двох республік. Цей союз вони назвали «великою помилкою», яка підірвала віру у щирість намірів комуністів, налякала українське населення можливістю нового національного закріпачення. «Ця помилка повинна бути виправлена, самостійність відновлена», — зазначалося у листі. Разом з тим його автори писали про підтримку ідеї федерації соціалістичних республік, вважаючи «фальшивим і шкідливим» намагання розглядати Україну як область, котра повинна бути зв'язана з Росією більш тісно, ніж будь-яка інша соціалістична республіка.

Останнє питання, яке цікавило авторів листа, — доля західноукраїнських земель у зв'язку з стрімким наступом Червоної Армії влітку 1920 р. На їх думку, визволення Галичини, Холмщини, Західної Волині має принести «українському народові те об'єднання, якого він до цього часу марно добивався». ЦК УПСР засуджував пропозицію Ллойд-Джорджа перетворити Галичину на автономну область чи незалежну республіку, а також закликав уряди Радянської Росії і Радянської України не допустити здійснення цих планів і неухильно прагнути «до об'єднання української території в Українській Радянській республіці».

Звершувався лист запевненням у щирості висловлених думок і надією на те, що в ЦК КП(б)У поставляться до них без упередженості і підозри в націоналістичних тенденціях¹⁰.

Лист був адресований секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору і, очевидно, тому написаний російською мовою.

Це була перша пропозиція закордонної делегації ЦК УПСР співробітничати з правлячою КП(б)У, а, по суті, натяк на можливість повернення есерів на Україну. Поява такого листа зумовлювалася рядом обставин.

По-перше, успіхи радянських військ на польському фронті, апогей яких припав саме на липень. Підкови червоної кінноти могли висікти іскри світової революції у країнах Європи. По-друге, УПСР, перебуваючи на напівлегальному становищі, втрачала вплив на Україні. Одне з її відгалужень — партія боротьбистів — саморозпустилася, і її колишні члени вступили до КП(б)У. Принципові розходження намігалися серед членів закордонної делегації, зокрема з групою М. Шаповала. Звернення до ЦК КП(б)У було інспіроване й прибуттям на Україну навесні 1920 р. В. Винниченка, його домаганнями зайняти провідні посади у республіканському керівництві.

Документальних свідчень про реакцію ЦК КП(б)У на це звернення виявити не вдалося. Секретар ЦК С. Косіор розпорядився розіслати лист членам ЦК. В архіві поряд з оригіналом листа збереглися його машинописні копії. Можна припустити, що частина членів ЦК КП(б)У побачила у пропозиціях Грушевського і Жуковського спробу

* Незважаючи на надзвичайну гостроту внутріпартійної боротьби на конференції, фактичний її зрив, ця резолюція була схвалена майже одноставно (проти голосували 2 делегати, утрималися — 6).

¹⁰ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 194, арк. 33—34.

діячів збанкрутілої партії відновити свої колишні позиції шляхом визнання її рівноправною політичною партією, яка попри всі декларації могла б становити серйозну опозицію КП(б)У.

Грушевський та його однодумці з числа керівників УПСР та Центральної Ради ще розглядалися як учораšní політичні суперники. Саме в цей час особливим відділом Південно-Західного фронту у Кам'янці-Подільському були заарештовані В. Голубович та інші члени ЦК УПСР, колишні діячі Центральної Ради та УНР. Вони стали учасниками одного з перших політичних процесів на Україні.

Закінчення громадянської війни означало крах численних спроб сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції повалити Радянську владу. Ця обставина ще більше актуалізувала питання про стосунки УПСР з КП(б)У, стимулювала пошуки шляхів повернення есерів на Україну. Через радянські дипломатичні установи група Грушевського давала знати про готовність за певних умов виїхати на батьківщину.

Архівні документи дають можливість прослідкувати еволюцію ставлення до приїзду Грушевського вищого керівництва УСРР. Вперше це питання розглядалося на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 25 січня 1921 р. за участю Х. Раковського, В. Молотова, Д. Лебеда, Ф. Кона, В. Чубаря, Д. Мануїльського, М. Іванова. О. Шумський інформував присутніх про бажання Грушевського повернутися на рідну землю. Короткий протокольний запис не дає уявлення ні про хід обговорення, ні про пропозиції окремих членів Політбюро. Рішення було коротким: «Висловитися проти приїзду Грушевського на Україну».

На початку лютого Політбюро розглянуло питання про протидію В. Винниченкові, який повернувся на Україну, але невдовзі виїхав за кордон і розпочав там антирадянську кампанію. Було розроблено відповідні заходи. Наприкінці рішення, підписаного тодішнім першим секретарем ЦК КП(б)У В. Молотовим, є лаконічний пункт: «Питання про Грушевського відкласти». Отже, на засіданні Політбюро воно знову обговорювалося, але, очевидно, були істотні розходження і остаточного рішення не прийнято.

Про те, що частина керівників схвально ставилася до приїзду Грушевського, свідчив той факт, що він отримав запрошення повернутися на Україну від членів делегації уряду УСРР на радянсько-польських переговорах у Ризі в лютому 1921 р. Без згоди Харкова навряд чи хтось взяв би на себе відповідальність зробити таку пропозицію. Не виключена можливість, що це була своєрідна «пробна куля» щодо намірів Грушевського.

26 квітня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У знову заслухало питання «Про Грушевського та інших українських есерів». Рішення було більше дипломатичне, ніж категоричне: «Визнати приїзд Грушевського на Україну в даний момент несвоєчасним»¹¹. Причина відмови полягала в першу чергу в підготовці судового процесу над колишнім прем'єром УНР В. Голубовичем та іншими членами ЦК УПСР¹². За умов, що їм мали винести суворі вироки, зовсім нелогічним був би дозвіл на приїзд інших членів ЦК УПСР на чолі з колишнім головою Центральної Ради.

Група Грушевського цікавилася ходом процесу над частиною керівників УПСР і після його закінчення виступила із заявою, в якій висловлювався жаль з приводу вироку надзвичайного трибуналу в Харкові. Суд розцінювався як ще один ланцюг болючих і шкідливих

¹¹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 12, арк. 12, 17, 83.

¹² Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренка, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др.: Стенограф. отчет. Под редакцией Д. З. Мануильского и С. С. Дукельского.— Харьков, 1921.— 430 с. Характерно, що прізвище Грушевського у цьому об'ємному звіті навіть не згадується. Це не випадковість, а відображення лінії на розкол УПСР, ізоляцію, дискредитацію однієї частини її керівництва і залучення на свій бік іншої.

для інтересів соціалістичної революції помилок. Тогочасне керівництво України звинувачувалося «у своєму бажанні звести все до диктатури КП(б)У»¹³.

Однак навіть «процес Голубовича» не змусив Грушевського та його товаришів відмовитися від пошуку шляхів повернення на Україну. Влітку 1921 р. М. Чечель, В. Мазуренко, О. Жуковський використали перебування у Харкові для проведення відповідних переговорів з керівництвом УСРР. М. Чечель мав тривалі розмови з Головою РНК УСРР Х. Раковським. Чимало умов повернення, висунутих групою Грушевського, були прийняті. Однак щодо одного з головних політичних питань — легалізації УПСР — згоди не було досягнуто.

У листі, надісланому 15 серпня 1921 р. В. Мазуренку, який їхав на Україну, Грушевський знову просив його з'ясувати можливості повернення і умови праці. Зокрема, він наголошував, що Український соціологічний інститут задумувався «осідком у Києві». Його співробітники — члени різних партій соціалістів-радянців — мають зберегти за собою свободу наукової мислі, «не зв'язану якоюсь партійною програмою»¹⁴.

З такою ж місією у Харкові перебував секретар президії закордонної делегації УПСР О. Жуковський. У листі до Грушевського 24 серпня 1921 р. він писав, що в одному з офіційних бюлетенів УПСР характеризується як партія контрреволюційна. «Після всього якось відпадає охота продовжувати й далі з ними вести переговори»¹⁵.

Як же характеризували політичні позиції групи Грушевського тогочасні аналітики з Агітпропу ЦК КП(б)У? Наведемо деякі оцінки: «Закордонні есери вважають свою партію радянською, яка стоїть навіть на загальній платформі III Інтернаціоналу, хоч ця загальна платформа трактується УПСР так, що замість «диктатури пролетаріату» виходить «диктатура трудових мас».

Далі зазначалося, що Грушевський та його прихильники виступали за «консолідацію українських соціалістичних радянських партій», але лише на Україні, оскільки у нездоровій атмосфері емігрантщини вона може призвести тільки до спілки з вже збанкрутілою групою Винниченка. Політична вага групи Грушевського авторами інформації пов'язувалася обов'язково з можливістю її повернення на Україну як легалізованої радянської партії «лояльної опозиції»¹⁶.

В цілому, на наш погляд, оцінка лівої закордонної течії УПСР була подана досить зважено і об'єктивно. Хоч навряд чи справедливо грушевців зараховувати до партій української контрреволюції, адже це більше стосувалося загальної характеристики УПСР.

У той час, як повпреди закордонної делегації вели безуспішні переговори в Харкові, Грушевський отримав офіційні пропозиції представників УСРР за кордоном очолити організацію допомоги голодуючим на Україні, яка могла здійснюватися по лінії республіканського Червоного Хреста. А торговельна місія УСРР запропонувала йому взяти участь у налагодженні видання шкільної, наукової та художньої літератури для українських дітей. Грушевський одразу погодився, і вже 14 вересня 1921 р. у Відні було підписано протокол про видання та закупку за кордоном книг для України. Його засвідчили М. Грушевський, А. Крушельницький та В. Мазуренко, а з боку Радянської України — представник Вукооспілки Д. Кудря та представник УСРР у Празі М. Левицький¹⁷.

Грушевський активно включився в організацію допомоги голодуючим на Україні. Використовуючи свій великий авторитет у офіційних

¹³ ЦДІА УСРР, ф. 1235, оп. 1, спр. 64, арк. 1—2.

¹⁴ Там же, спр. 269, арк. 1.

¹⁵ Там же, спр. 64, арк. 10.

¹⁶ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 761, арк. 186—187.

¹⁷ ЦДІА УСРР, ф. 1235, оп. 1, спр. 94, арк. 21.

колах, серед учених, емігрантів, він протягом 1921—1922 рр. займався збиранням коштів та продовольства. Свідченням позитивної оцінки діяльності Грушевського у цій сфері може служити ухвала Політбюро ЦК КП(б)У про включення його до складу делегації, яка мала виїхати до Америки з метою розширення допомоги потерпілим від голоду.

Офіційне запрошення переїхати на Україну, тривалі переговори з представниками закордонної делегації УПСР заронили у душі Грушевського надії на можливість позитивного вирішення питання про його повернення з еміграції. Однак восени 1921 р. стало очевидно, що його намірам цього разу не судилося здійснитися. Група Грушевського не прийняла умови про розрив з УПСР і відмову від політичної діяльності на Україні, а керівництво УСРР не пішло на легалізацію УПСР та співробітництво з нею.

Намагання Грушевського повернутися на батьківщину, переговори з цього приводу, заяви вченого про прийняття радянської платформи викликали різкий осуд з боку української еміграції, яка продовжувала дотримуватися курсу на боротьбу з Радянською владою. Наприклад, «Громадський вісник» (Прага) надрукував фейлетон, в якому відкрито нападав на «вождя у відставці Грушевського та його зброєносців» за спроби примирення з УСРР¹⁸⁻¹⁹. Члени групи під керівництвом іншого члена ЦК УПСР М. Шаповала також вкрай негативно оцінювали дії грушевців. Постійно поширювалися чутки про те, ніби Грушевський вже переїхав до Києва або знову у Львові, що став представником Червоного Хреста УСРР тощо.

У зв'язку з цим у жовтні 1921 р. він звернувся до журналу «Вперед» (Львів) з проханням опублікувати листа, в якому спростовувалися наведені вище домисли та викладалося ставлення вченого до умов повернення. Він підкреслював, що отримував неодноразові запрошення прибути на Україну і продовжувати там наукову діяльність, яка стала б прикладом для інших українських інтелігентів. При цьому ставилася умова — відректися від політичної діяльності та вийти з партії. «Через це, — зазначалося в листі, — я не вважав цю комбінацію підходящою для себе». Грушевський просив опублікувати в журналі повідомлення про те, що залишається за кордоном, продовжує виконувати обов'язки члена закордонної делегації УПСР та керівника Українського соціологічного інституту. Він заявляв, що «українське громадянство без різниці поглядів повинно віддати свої сили культурному будівництву в рамках Української Радянської Республіки, заповнюючи живим змістом ті рамки прокламованої самостійності». Закінчувався лист зверненням до правлячої Комуністичної партії, яка для врятування соціалістичних здобутків повинна підтримувати якнайтісніші контакти з українськими соціалістичними партіями і зробити їх співучасниками радянського будівництва²⁰. В останньому номері журналу «Вперед» за 1921 р. лист було опубліковано.

Грушевський з боєм і розчаруванням сприймав неприйняття керівниками Радянського уряду його кроків до співпраці. Адже з його боку це була певна втрата власного авторитету, пониження перед колишнім ідейним противником. Він не розумів причини ігнорування КП(б)У щирих намірів частини членів УПСР чесно служити трудящому люду, вболівав за долю соціалістичної революції та національного відродження України.

У листопаді 1921 р. Грушевський написав відкритого листа Голові Раднаркому УСРР Х. Г. Раковському²¹. Це був своєрідний маніфест його тогочасних поглядів. Головний пафос цього звернення полягав у спробі переконати керівництво УСРР у тому, що воно припус-

¹⁸⁻¹⁹ Там же, спр. 63, арк. 49.

²⁰ Там же, спр. 72, арк. 1.

²¹ Там же, спр. 94, арк. 1—20.

кається фатальної помилки, утверджуючи однопартійну диктатуру. Подякувавши представників УСРР за гостинний прийом та надіслану літературу, вчений констатував, що відмова у легалізації УПСР фактично закрила йому і його товаришам шлях до повернення на Україну, хоч вони «поклали надію, що, рахуючися з реальними фактами, Ваша партія згодом таки відступить від свого принципу недопускання ніяких партійних організацій, крім комуністичних».

Він категорично не погоджувався з вимогою радянської сторони до УПСР піти на «повне політичне самовідречення». Щодо себе він підкреслював, що його «хочуть бачити не в іншій ролі як службовцем одного з комісаріатів» (ВУАН тоді була в системі Наркомосу УСРР.— Р. П.). Взагалі, наголошується у листі, замість тактики миротворчої щодо української інтелігенції за кордоном знову була взята на озброєння «тактика непримиренного поборювання, так би сказати, виголодування її». Наслідком такої політики стали розчарування інтелігенції, пошук допомоги з боку інших сил, зміцнення антибільшовицьких центрів.

Грушевський наголошував на небезпеці радянської бюрократії, яка, на зразок старої російської, «зависно підтримуючи свою монополію власті і кормління», пильнує, щоб все проходило через її руки, мало її відомчий штампель і номер. Все це гальмує будь-який громадський почин, підтримує опозицію щодо нинішнього урядового і партійного апарату живих соціалістичних, радянських, творчих сил України і «полишає правлячу партію в її ізольованій, відірваній позиції, в ролі російської експозитури, яка не рішається відокремитись і стати на власні ноги».

Вихід з такого становища він вбачав у відмові від «партійної виключності»*, у щирому і чесному порозумінні з такими соціалістичними партіями, як УКП, УПСР та ін. «Треба поділитися з ними властю, працею і відповідальністю, щоб піднести кредит Радянської Соціалістичної України»,— писав Грушевський.

Звертаючись до Раковського, автор листа висловлював надію на те, що «Ви і ваші товариші переконалися, що за нашими соціалістичними гаслами нема укритих націоналістичних чи реакційних планів і наш український патріотизм не входить в конфлікт з нашими соціалістичними переконаннями в ім'я інтересів світового визволення праці від експлуатації капіталу». Далі він підкреслював, що «ми були готові переступити через трупи наших партійних товаришів, що безвинно погинули від червоних куль, через попіл наших культурних скарбів, понижених «на страх українській контрреволюції» більшовицькими генералами, були готові працювати під вашим проводом, підпорядковуючи в тім переконанню, що реальні інтереси трудового народу, який являється єдиним репрезентантом української нації, лежать у площині цієї світової програми».

Закінчувався лист проникливим закликком до партійно-державного керівництва УСРР: «Поки час і можливості не втрачені, поки українські соціалістичні радянські партії мають силу і змогу підтримати нинішній радянський режим, поки реакція не перекотилася через наші і Ваші голови, треба спільними силами всіх, зрікшись цієї партійної виключності, скріпити радянську будову і наповнити її живим змістом і живими силами, котрі убезпечили б її від небезпеки катаклізмів і потрясінь з боку всіх темних сил—внутрішніх і зовнішніх».

Нам не вдалося встановити, чи направляв Грушевський цього листа Раковському, чи обмежився його публікацією у часописі «Бороться—поборете» № 10 за 1921 р. Знаючи офіційну позицію радянської сторони щодо Грушевського, можна зробити припущення, що

* У рукопису листа спочатку було «диктатури партії», а потім замінено на «партійної виключності».

відповіді на лист не було. Як реакцію на нього слід вважати розгляд 30 січня 1922 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У питання «Про групу Грушевського (Грушевський, Чечель, Христюк)». Рішення було прийняте досить невизначене: «Доручити т. Раковському з'ясувати за кордоном питання про можливість приїзду на Україну групи Грушевського». Можливо, це був компроміс між тими керівниками КП(б)У, які виступали за повернення Грушевського, і їх опонентами. Характерно, що на цьому ж засіданні в КП(б)У було прийнято колишнього члена ЦК УПСР В. Мазуренка, який приїхав на Україну²².

Та обставина, що головною умовою повернення Грушевського висувалася його відмова від політичної діяльності, свідчить про побоювання певних кіл, щоб навколо цієї крупної постаті не почали концентруватися сили з числа колишніх контрреволюціонерів. На офіційну точку зору щодо Грушевського проливали світло матеріали Всеукраїнської наради завідуючих агітаційно-пропагандистськими та організаційно-інструкторськими відділами губкомів КП(б)У, що проходила 3—4 лютого 1922 р.

Доповідь про боротьбу з дрібнобуржуазними партіями на ній зробив зав. Агітпропом ЦК КП(б)У М. Попов. Він, зокрема, зазначив, що з 1919 р. на Україні було здійснено кілька спроб поєднати націоналізм з радянським соціалізмом. Це стосувалося боротьбистів, незаможників, а останнім часом—групи соціалістів-революціонерів Грушевського. Попов дійшов висновку про банкрутство тих спроб. Для обґрунтування цієї тези він навів приклади розпаду укапівців, ізоляції групи Грушевського, відходу Винниченка від націоналістичних позицій. Далі доповідач поставив завдання використовувати у контрпропагандистській роботі відповідні матеріали для українських партій.

Попов з жалем констатував, що багатий життєвий матеріал, який дав судовий процес над членами УПСР, «не був як слід використаний у пропагандистських цілях». Він був змушений визнати величезний вплив праць Грушевського—історика на українське селянство: «Немає жодного села, де не було б «Історії» Грушевського, а наша компартія до цього часу нічого в селі цій «Історії» не протиставила». Однією з причин даного явища він назвав нестачу пропагандистських кадрів, які володіють українською мовою²³.

У жовтні 1922 р. секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання «Про українську еміграцію». З інформаціями виступили представник УСРР у Чехословаччині М. Левицький та заступник наркома закордонних справ УСРР Я. Яковлев (Епштейн). Вони змалювали широку картину настроїв української еміграції. Грушевський, на їх думку, «тепер залишився без нічого, оскільки всі грушенята розбіглися». На засіданні, по суті, розроблялася дальша тактика розкладу еміграції. Левицький пропонував: «Відбити великі сили, які профільтрувати і відправити сюди, а інтелігенцію групи змінюхівців використовувати лише для розкладу еміграції, пускати ж їх сюди не варто». Таку ж тактику пропонував і Яковлев: «Обіцянка про повернення буде залишатися обіцянкою, психологічно ми завжди зуміємо вивернутися».

Для втілення в життя цих цілей було прийнято рішення видавати у Празі «Змінюхівську» газету, вжити заходів для боротьби проти націоналістичних течій, послити роботу серед студентів-українців тощо. ДПУ доручалося домовитися з центральними органами про нецільність висилки за кордон української професури з огляду на складність її розшарування в еміграції²⁴.

Протягом 1922—1923 рр. Політбюро ЦК КП(б)У не поверталося до питання про Грушевського. А він тим часом зосередився на науковій роботі, керівництві Українським соціологічним інститутом, видавни-

²² Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 22.

²³ Там же, оп. 20, спр. 1454, арк. 141—142.

²⁴ Там же, оп. 7, спр. 20, арк. 35—38.

чих справах. Численні документи, особисті матеріали підтверджують, що вчений переживав нелегкі часи. Його відверте бажання повернутися на Україну не знайшло підтримки, і він вважав себе певною мірою ошуканим. До того ж посилювалися численні нападки на нього і його однодумців. Він писав, що викликав «на себе прокльони, лайки й клевети українських реакціонерів, навіть з так званих соціалістичних партій, які при цій okazji вилили на мене спеціально цілі цебра помиїв за цю тактику»²⁵.

Важкий моральний стан Грушевського ускладнювався матеріальними нестатками. З його інституту звільнялися співробітники, а дехто з них почав нападати на Грушевського. Невтішними були й справи УПСР. Її члени на Україні, перебуваючи на нелегальному становищі, шарахалися від співробітництва з Радянською владою до виступів проти неї. Частина членів закордонної делегації (М. Шаповал, П. Григор'єв та інші) зайняли антирадянську позицію, зблизившись з Винниченком. Ізоляція Грушевського ставала все більш відчутною.

Щоправда, публікація відкритого листа Раковському емігрантськими колами була розцінена як новий зигзаг у політичній лінії Грушевського, крах його ілюзій на співробітництво з Радянською владою, а, отже, і неминуче зближення з правим крилом української еміграції. Першим зробив спробу залучити Грушевського до «спільної справи» Винниченко. У листі від 1 березня 1922 р. він запропонував Грушевському повернутися до активної політичної діяльності. Винниченко повідомляв, що дістав пропозицію радянських дипломатів як колишній голова Директорії організувати скликання у Берліні конгресу українських парламентарів, на якому виступити за визнання тогочасного уряду України.

У відповідь на це він поставив умову — ввести до складу РНК УСРР кількох «дійсних українців з революційно-соціалістичного табору». При цьому Винниченко нібито відхилив власну кандидатуру і «дозволив собі виставити Вас, Михайле Сергійовичу, на один із відповідальних політичних постів». Далі він підкреслив, що теперішні позиції Грушевського майже збігаються з його власними, хоч залишається й чимало розходжень «як з програмового, так і тактичного поглядів», проте він виступає за об'єднання революційно-соціалістичних сил України в «єдиний революційний фронт»²⁶.

З огляду на розвиток політичної ситуації в УСРР, запровадження непу Винниченко прогнозував, що незабаром виникне необхідність спільного захисту «працюючих клас» від нової і старої буржуазії. І тому об'єднання організацій, які представляють інтереси певного класу, «мусить бути в національних формах, поки національність в сучасному громадянстві, як соціологічний момент, грає таку значну роль».

На закінчення Винниченко висловлював припущення, що за пропозиціями посольства, можливо, приховуються якісь наміри на зразок бажання провести серед української еміграції лінію «Смены вех». Однак помилка як дипломатів, так і московського центру полягала в тому, що «вони, як і завжди, нехтують національним моментом» (виділено Винниченком.— Р. П.).

Цей лист не знайшов відгуку в Грушевського ні щодо створення «єдиного фронту», ні стосовно персональної пропозиції. І справа тут не тільки в суттєвих політичних розходженнях чи особистій неприязні. Головне полягало у різниці життєвих устремлінь. Молодший від Грушевського майже на п'ятнадцять років Винниченко був не позбавлений політичного честолюбства та амбіцій. Можна припустити, що він

²⁵ ЦДА УСРР, ф. 1235, оп. 1, спр. 94, арк. 18.

²⁶ Там же, спр. 384, арк. 43—46.

знову погодився б вести переговори з представниками Радянської Росії і ЦК РКП(б), але цьому заважала його спроба повернутися на Україну 1920 р., котра викликала політичний скандал.

Грушевський же в цей час вирішив припинити політичну діяльність і цілком зосередитися на науковій роботі. Для здійснення цієї мети він наважився навіть на розрив з УПСР, хоча на такий крок значною мірою вплинули і негативні процеси, які відбувалися в самій партії. У листопаді 1922 р. він звернувся до київського центру УПСР з листом, в якому детально обгрунтував своє рішення скласти повноваження члена закордонної делегації, бо вважав неможливим представляти «партію, котра веде апокрифічне існування, котра не подає ніякого голосу, котра хитається між співробітництвом з УСРР і повстанцями».

Липневий 1923 р. пленум ЦК УПСР, прийняті ним рішення показали, що гору беруть праві сили, очолювані М. Шаповалом, і з огляду на це розрив Грушевського з партією був виправданим, хоч ще певний час він залишався ідейним лідером лівої течії УПСР.

Однак лише через рік після офіційного розриву Грушевського з цією партією йому було дозволено повернутися на Україну. 2 листопада 1923 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: «Не заперечувати проти в'їзду на Україну проф. Грушевського. Доручити його використання т. Затонському» (наркому освіти.— Р. П.)²⁷. Протягом листопада були вирішені питання про роботу Грушевського у ВУАН, виділення помешкання для його сім'ї тощо. Наприкінці місяця повпред УСРР у Відні М. Левицький повідомив Грушевського про можливість переїзду на Україну. У листі до В. Кузіва 18 грудня 1923 р. Михайло Сергійович писав: «Поворот на Україну ми принципіально вирішили, але тут ще багато лишається неясного — як і коли. Початком було, що я дав свою згоду Українській академії наук, щоб мене обрали на кафедру української історії»²⁸. Незабаром він був обраний дійсним членом ВУАН. 2 березня 1924 р. Грушевський разом з членами сім'ї виїхав з Відня і через 5 днів прибув до Києва.

Реакція на повернення вченого на рідну землю була різною: стриманою з боку офіційних властей, друковані органи яких опублікували повідомлення про його приїзд та інтерв'ю з ним; захопленою з боку представників інтелігенції, в тому числі колишніх членів Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Києві, і неприязною з боку керівних кіл ВУАН, зокрема її віце-президента С. Єфремова і неодмінного (вченого) секретаря А. Кримського.

Як і слід було чекати, праві в УПСР з гнівом обрушилися на «рenegатів». «Грушевський, Шраги, Христюки, Чечелі, Мазуренки, Ніковські спокійнісінько пішли на службу найлютішому ворогові, пішли ганебно, без жодних уступок з його боку»,— проклинали «відступників» Шаповал та Григор'єв.

Критично поставився до повернення Грушевського й Винниченко. Він публічно картав вченого як «визначного діяча українства» за згоду відмовитися від політичної діяльності, вважаючи, що такий крок піде тільки на користь «панам становища».

Однак «рубікон» Грушевським було перейдено, під ногами — рідна і давно очікувана земля, на черзі — улюблена праця, а попереду — відпущене долею десятиліття, коли тісно переплетуться історія і політика.

На основании новых архивных документов автор освещает сложные перипетии в жизни М. С. Грушевского за границей, причины и болезненный процесс возвращения его на родину.

(Далі буде)

²⁷ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, стр. 40, арк. 135.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, стр. 266, арк. 334.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

М. Ф. Пономаренко (Золотоноша)

Черкаси: таємниця топоніма

Зробивши ґрунтовний аналіз праць дореволюційних і радянських учених, присвячених походженню назви міста Черкаси, автор подає й власну точку зору з даного питання.

Питання про походження Черкас є одним з найзаплутаніших у радянській історіографії через відсутність відповідних писемних джерел. Внаслідок цього було висунуто кілька гіпотез про початковий період їх історії, найпоширенішими з яких були так звана чорноклобуцька і черкеська.

Суть першої гіпотези ґрунтується на тому, що до слів Іпатіївського літопису (XIII ст.) «и вси Чернии Клобуки» у Воскресенському літописові, крім того, додано: «...еже зовуться Черъкасы»¹. Саме це доповнення дало деяким дослідникам привід ототожнювати чорних клобуків (збірна назва кочових тюркських племен, які у другій половині XI ст. осіли на південно-східних прикордонних землях Київської Русі і використовувалися як її допоміжні сили в боротьбі з кочовиками) з черкесами чи черкасами². Термін «чорні клобуки» виник з їхньої самоназви «кара калпак» або «кара туль» («чорні шапки»).

Ототожнення переписувачем літопису чорних клобуків із черкасами деякі історики використали для обґрунтування питання про походження українського козацтва. На їх думку, саме чорні клобуки стали ініціаторами виникнення українського козацтва. «Певно, що воно (ім'я козаків.— М. П.) в Росії давніше за Батиеву навалу і належало торкам та берендеям, які жили на берегах Дніпра нижче Києва. Там знаходимо й перше житло малоросійських козаків. Торки й берендеї називалися черкасами, козаки — також,— писав М. М. Карамзін.— Згадаймо касогів, які жили, за нашими літописами, між Каспійським і Чорним морем; згадаймо і країну Казахію, що її імператор Константин Багрянородний розташовував у цих же місцях; додаймо, що осетинці й нині іменують черкесів касахами: стільки обставин разом змушують гадати, що торки й берендеї, називаючись черкасами, називалися й козаками... Місто Черкаси названо їхнім іменем»³.

«Із цих двох елементів (русичів і чорних клобуків.— М. П.),— твердив М. П. Погодін, — склалися козаки, яких історія в 15 столітті зустріне там же, де ми тепер залишаємо торків і берендеїв,— у місті Черкасах, поблизу гирла Росі»⁴.

Отже, для М. М. Карамзіна і М. П. Погодіна етнонім «черкаси» став сполучальною ланкою між етнонімом «чорні клобуки» та етнотопонімом «Черкаси».

М. М. Карамзін і М. П. Погодін не уточнювали час виникнення Черкас, лише констатували, що у XV ст. вони вже існували. На думку вчених, назва Черкас походила від імені козаків-нащадків черкасів

¹ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— СПб., 1856.— Т. VII.— С. 56.

² Історія Української РСР. — К., 1977. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 347.

³ Карамзін Н. М. История государства Российского.— СПб., 1842.— Кн. II.— Т. V.— С. 131—132.

⁴ Погодин М. Исследования, замечания и лекции о русской истории.— М., 1857.— Т. V.— С. 208.

(тобто чорних клобуків) і русичів⁵. Пізніші дослідники, зокрема Л. І. Похилевич, поглиблюючи цю гіпотезу, уточнювали: «...Це місто побудоване войовничим племенем чорних клобуків»⁶. Оскільки ж чорні клобуки були тільки на Русі, то згідно з твердженням Л. І. Похилевича Черкаси — місто руське.

Тотожність етнонімів «чорні клобуки» і «черкаси», а, отже, й факт виникнення Черкас у XII або в першій третині XIII ст. (перша згадка про чорних клобуків у літописах датується 1146 р., остання — 1207 р.) позбавлені підстав через відсутність племінної назви «черкаси» в Іпатіївському літопису. Доповнення ж «еже зовуться Черъкасы», зроблене більш ніж через 400 років після свідчення Іпатіївського літопису, слід розглядати як спробу одного з переписувачів Воскресенського літопису витлумачити етнонім «черкаси». Уже М. О. Полевой вважав пізнішою вставкою те місце у Воскресенському списковій літопису, де чорні клобуки фігурували як черкаси⁷.

Існує кілька варіантів черкеської гіпотези. Так, на думку П. А. Гудзенка, в XI ст. Черкаси були заселені козаками-черкасами. «З 20-х років XI ст. до 1036 р.,— писав він,— в Середньому Придніпров'ї княжив Мстислав з Тмутаракані — брат... Ярослава. Дуже ймовірно, що відтоді центр його удільного князівства і війська, яке тоді називалося козаками, черкасами, почав називатися Черкасами... Поселення, яке зайняли козаки-черкаси з полків князя Мстислава, з 30-х років XI ст. дістало назву Черкаси (місто вільних людей)»⁸.

Припущення П. А. Гудзенка — суцільна плутанина. Мстислав князював не тільки на Середній Наддніпрянщині, та й не був він там єдиним князем. Мстислав — не удільний, тобто васальний, а самостійний князь: за дуумвірату Ярослава і Мстислава було здійснено тимчасовий поділ Руської землі по Дніпру (1024—1036 рр.), і Київське та Чернігівське князівства стали рівноправними. Центр Мстиславового князівства — не Черкаси, а Чернігів. Територія, на якій розташовано Черкаси, належала не Мстиславу, а Ярославу⁹. Війська Мстислава не називалися ні козаками, ні черкасами. П. А. Гудзенко безпідставно заміняє касогів черкасами. Адже у літопису сказано ясно: «Поиде Мстислав на Ярослава с козары и с касоги»¹⁰. Однак версія П. А. Гудзенка, незважаючи на її наукову неспроможність, знайшла прибічників¹¹.

На жаль, ніхто не звернув уваги на час появи етноніма «черкаси» у східнослов'янському мовному середовищі — XIII ст.¹² Так, Є. П. Алексеева — автор першої узагальнюючої праці з історії Карачаєво-Черкесії — підкреслила: «У всякому разі, до початку XIV ст. (коли гермін «касоги» замінюється назвою «черкеси») інших термінів, крім «касоги», «косоги», для позначення адигейських етнічних груп у руських літописах не зустрічається»¹³.

Проте найгостріші дискусії точаться навколо черкеської гіпотези про виникнення Черкас після монголо-татарської навали. Оскільки питання «черкеси — Черкаси» є центральним у даній публікації, варто з'ясувати, хто ж такі черкеси. Це народність, що мешкає переважно

⁵ Карамзин Н. М. Указ. соч.— С. 231; Погодин М. П. Указ. соч.— С. 208.

⁶ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии.—К., 1864.— С. 610.

⁷ Полевой Н. Рец. на кн. «История Малой России» Д. Н. Бантыш-Каменского // Московский телеграф.— 1830.— № 18.— С. 227—229.

⁸ Гудзенко П. А. Черкаська область: Географічний нарис.— К., 1959.— С. 43, 88—89.

⁹ Древнерусские княжества X—XIII вв.— М., 1975.— С. 74—75.

¹⁰ ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 2.— С. 134.

¹¹ Фененко М. Земля говорит.— К., 1963.— С. 17.

¹² Алексеева Е. П. Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии.— М., 1971.— С. 213.

¹³ Там же.— С. 180.

в Карачаєво-Черкеській автономній області і разом з кабардинцями та адигейцями походить від спільного кореня — адигів і належить до адигейської групи народів — автохтонів Північно-Західного Кавказу. Ще й сьогодні «адиге» — самоназва всіх цих трьох народів. Черкесами їх називають сусідні народи. Окремі адигейські раннена жила на території Карачаєво-Черкесії і за давніх часів, і за раннього середньовіччя. Проте основною територією формування адигейського етносу були західні райони Північно-Західного Кавказу: Закубанщина та східні Надчорномор'я й Надазов'я. Після монголо-татарської навали на рубежі XIII—XIV ст. частина адигів-кабардинців переселилася з Кубані на схід і зайняла територію П'ятигір'я та сучасної Кабарди¹⁴.

Гіпотеза про заснування Черкас черкесами в третій чверті XIII ст., що користується найбільшою популярністю і на основі якої відзначено 700-річчя міста, ґрунтується на звітці літописів про так звані Ахматові слободи і коментуванні її В. М. Татищевим та І. М. Болтіним.

Суть цієї звітці така. 1276 р. Курський край було віддано на відкуп баскакам. «В лето 6991 (1283.— М. П.),— розповідав літописець,— ...сотворися зло во княжении Курския области: бяше некто бесерменин злохытр и велми зол, именем Ахмат, той деръжаше баскачество Курскаго княжения, откупаше бо у Татар дани всякия, и теми дани велику досаду творяше князем и всем людем в Курском княжении, еще же к тому сътвори две свободы во отчине Олга князя Рылскаго и Ворлогского. И умножишася людей во свободах тех, со всех сторонъ шедшеся, насилеи творяху христианом, сущим Курския области, около Ворлога и около Курска пусто сътвориша. Князь же Олег иде в орду о том с жалобою ко царю Телебузе... Царь же Телебуга, дав пристава князю Олгу, река: «Что будет ваших людей в свободах тех, те люди выведите во свою область, а свободы та разгонита», якоже и бысть. И пришед князь Олег и Святослав и с Татары, и повелеша своим людем пограбити свободы те и поковати люди их, а свои во свою отчину выведоша»¹⁵. Проте Ахмат поскаржився ханові Ногаю, і Ногаєві татари сплюндрували Курщину, а «свободы те напоольниша людей». Наступного, 1284 р. липецький князь Святослав розгромив військові сили обох «бесерменів», залишених Ахматом на баскацтві, «а наутрей разбегостася обе свободы бесерменские»¹⁶.

Ці літописні події були покладені в основу теоретичних побудов В. М. Татищева та І. М. Болтіна.

В. М. Татищев писав, що вихідці з «кабардинских черкес в 14-м ст. в княжестве Курском, под властью татар собравши множество сброда, слободы населили и воровством промышляли, и для многих на них жалоб татарским губернатором на Днепр переведены, и град Черкасы построили»¹⁷.

Згідно з твердженням І. М. Болтіна, Ахмат, ставши на чолі Курського баскацтва, закликав черкасів із Бештау чи П'ятигір'я і заселив ними слободи, назвавши їх іменем козаків. Та ось слободи розгромлено — і черкаси прибиваються до Канева. Там Ахматові люди споруджують на землях, наданих їм баскаком, «городок або остріжок» і називають його Черкасами¹⁸, тобто своїм етнічним іменем.

В. М. Татищев вважав, що Черкаси засновано в XIV ст., а І. М. Болтін — у 1284 р.

Доповнення В. М. Татищева та І. М. Болтіна до першоджерела — Воскресенського списку, незважаючи на те, що їх не підкріплено поси-

¹⁴ Там же.— С. 181, 182, 185, 205; История Кабардино-Балкарской АССР с древнейших времен до наших дней.— Л., 1967.— Т. I.— С. 84.

¹⁵ ПСРЛ: Летопись по Воскресенскому списку.— СПб., 1856.— Т. VII.— С. 176.

¹⁶ Там же.— С. 177—178.

¹⁷ Татищев В. Н. История Российская.— М., Л., 1962.— Т. I.— С. 324—325.

¹⁸ Примечания на историю древния и нынешния Россйи г. Леклерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтыным.— СПб., 1788.— Т. I.— С. 344.

ланнями на будь-який історичний документ, сприймалися як вірогідні багатьма дослідниками в ХІХ та ХХ ст. Проте вже на початку ХХ ст. П. Г. Клепацький заперечив зв'язок між Ахматовими слободами і Черкасами. Він писав: «Болтіну вільно було поселити цих утікачів не в Черкасах, а в самій Москві. Однак ми не зобов'язані за ним іти, бо щодо Ахматових слобід Болтін користувався такими ж джерелами, що їх маємо й ми, і ці джерела не містять у собі жодних звісток про черкасів»¹⁹. Дійсно, татищевсько-болтінська ампліфікація літописного тексту не тільки не підтверджена свідченнями першоджерел (припущення В. Ф. Горленка про те, ніби Болтін «користувався якимось... джерелом про заснування Черкас Ахматовими людьми»²⁰, хибне), а, навпаки, спростовується як ними, так й іншими речовими та писемними пам'ятками.

Мешканці Ахматових слобід — не черкеси, а русичі й монголо-татари. Відомлення літопису про те, що слобожани зійшлися «со всех сторонь», виключає їх прибуття лише з Бештау. Нижче літописець конкретизував етнічний склад населення цих осад. Телебужині слова Олегові — «что будет ваших людей в свободах тех, те люди выведете во свою волость» — свідчили, що значна частина слобожан — це русичі — куряни. А з речення «наутрей разбегостая обе свободы бесерменские» дізнаємося про монголо-татарський компонент в етнічному складі мешканців Ахматових слобід: уже за раннього феодалізму черкеси були християнами²¹, тому літописець не міг назвати їх «бесерменами».

Отже, текст літопису спростовує факт перебування черкесів у Ахматових слободах. Такий висновок, одержаний шляхом аналізу літописного тексту, підтверджується результатами археологічних досліджень у районі Курська.

Таким чином, версія В. М. Татищева і І. М. Болтіна про втечу черкесів з слобід на Дніпро і заснування там Черкас — безпідставна. Тому не можна погодитися з припущенням В. Ф. Горленка про те, ніби «Татищев і Болтін мали в розпорядженні ще якісь літописні або інші джерела, невідомі нам зараз»²². Різної у датуванні появи Черкас у Татищева (ХІV ст.) і Болтіна (1284 р.) — серйозний аргумент для спростування Горленкового припущення.

У 60-х роках ХХ ст. розкопано два городища під Курськом — Бесединське і Лебязе. На першому виявлено місто Київської Русі. Крім слов'янської кераміки, там підібрано численні уламки кераміки, покритої глазур'ю з розписом жовтою, чорною, голубою і зеленою фарбами. Ця типова монгольська кераміка — незаперечний доказ того, що там жили монголи. На другому городищі, окрім руської, знайдено значну кількість ординської кераміки, а на могильнику — трупопкладення головою на захід і монголо-татарську монету, карбовану за хана Джанібека (1350—1351 рр.). Обидва городища — вірогідно рештки Ахматових слобід. Той факт, що в результаті фронтального археологічного обстеження району Курська ніде не виявлено слідів тривалого перебування черкесів, робить вірогідність тотожності Ахматових слобід із Бесединським і Лебязим городищами ще більшою²³.

Генетичний зв'язок між Ахматовими слободами і черкасами спростовується не тільки з півночі — з Курська (історично), а й із півдня — з Кавказу (історично й лінгвістично); для останньої чверті

¹⁹ Клепацкий П. Г. Очерки по истории Киевской земли. — Одесса, 1912. — С. 6.

²⁰ Горленко В. Ф. Об этнониме «Черкасы» в отечественной науке конца XVIII — первой половины XIX в. // Сов. этнография. — 1982. — № 3. — С. 100.

²¹ Деген-Ковалевский Б. Е. Аланы в системе хазарского объединения // История СРСР с древнейших времен до образования древнерусского государства. — М.; Л., 1939. — Т. I. — Кн. II. — Ч. IV. — С. 436—446.

²² Горленко В. Ф. Указ. соч. — С. 100.

²³ Александров-Липкин Ю. Далекое прошлое соловьиного края. — Воронеж, 1971. — С. 112—117, 127—129.

XIII ст. перебування черкесів у П'ятигір'ї (як і існування тоді терміна «черкеси») — анахронізм. Масове залюднення кабардинцями П'ятигір'я розпочалося не раніше XIV ст., що засвідчено археологічними пам'ятками — курганами кабардинського типу²⁴.

Отже, археологічні та лінгвістичні дані не підтверджують існування Черкас за часів Київської Русі та в перші десятиріччя після її загибелі. Появу цього населеного пункту слід датувати початком XIV ст. тим більше, що й перші згадки про місто в історичних джерелах припадають саме на цей час. Перші писемні відомості про Черкаси з'явилися в неавтентичних джерелах, тобто таких, що ґрунтуються на свідченнях сучасників подій, у зв'язку з походом литовського війська на чолі з великим князем Гедиміном на землі Південно-Західної Русі. Густинський літопис (XVII ст.) розповідає про захоплення Гедиміном Київського князівства, зокрема Києва та його «пригородків», у тому числі Черкас²⁵. Отже, важлива подія в житті Східної Європи — здобуття Києва Гедиміном — має кардинальне значення і для з'ясування часу виникнення Черкас.

Аналіз білорусько-литовських літописів привів В. Б. Антоновича до висновку про те, що розповідь про завоювання Києва Гедиміном, як і його походи до Криму та на Кавказ, відображає події Вітовтової доби²⁶. Отже, 1305 р. — дата нереальна. Ця подія не датована і в третьому зведенні білорусько-литовських літописів — у так званому літопису Биховця²⁷.

М. Стрийковський, запозичивши з них цей факт, датував його у двох працях по-різному: під 1304 р.²⁸ і 1320 р.²⁹

Питання про вірогідність літописного джерела, часу й обставин інкорпорації Середньої Наддніпрянщини, в тому числі Черкас, до складу Великого князівства Литовського в дореволюційній історіографії залишилося нез'ясованим. І лише радянські історики Р. Батура і Ф. М. Шабульдо обґрунтували реальність цього факту і встановили його дату³⁰.

У битві під Синіми Водами (1362 р.) литовське військо розгромило татарські загони, і Литва поширила владу й на Черкаси. Проте включення більшості земель Південно-Західної Русі до складу Великого князівства Литовського не означало ліквідації їхньої залежності від Золотої Орди і припинення виплати їй данини. Південна частина Київської землі (Надросся і Звенигородщина) перебувала в безпосередній залежності від неї аж до 1395 р. — часу походу війська київського удільного князя Скригайла на південь Київщини на виконання Вітовтового наказу «ити из Києва ко Черкасом и ко Звенигороду». Тоді ж Скригайлове військо «взя Черкасы и Звенигород»³¹. Ця подія знаменувала кінець панування Золотої Орди над півднем Київщини, в тому числі над Черкасами.

Друга частина Супрасльського літопису, де вміщено це повідомлення, містить записи 30—40-х років XV ст. В ній розповідається про

²⁴ Милорадович О. В. Кабардинские курганы XIV—XVI вв. // Сов. археология. — 1954. — Вып. XX. — С. 348—356.

²⁵ ПСРЛ: Густинская летопись. — СПб., 1843. — Т. 2. — С. 264.

²⁶ Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского. — К., 1878. — Вып. I. — С. 52.

²⁷ Хроника Быховца. — М., 1966. — С. 50—51.

²⁸ G w a g n i n Z. Kroniki Sarmacyi Europejskiej. — Kraków, 1860. — S. 61.

²⁹ Strujkowski M. Kronika polska, litewska, zmózka i wszystkiej Rosi. — Warszawa, 1846. — Т. 1. — S. 363—366.

³⁰ Батура Р. Борьба Литовского Великого княжества против Золотой Орды: Автореф. диссертации на соискание звания канд. ист. наук. — Вильнюс, 1972. — С. 31; Шабульдо Ф. М. Включения Київського князівства до складу Литовської держави у другій половині XIV ст. // Укр. іст. журн. — 1973. — № 6. — С. 82; Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987. — С. 30.

³¹ ПСРЛ: Летописи белорусские и литовские. — М., 1980. — Т. 35. — С. 65.

Скиргайлів похід на південь Київщини через якихось півсотні років після його здійснення. Тому Супрасльський літопис можна вважати за перше автентичне джерело відомостей про Черкаси. Адже в 30—40-х роках XV ст. ще були живі деякі сучасники й навіть учасники Синьоводської битви: основну масу військ Ольгерда, що виступили проти ординців, становили феодальні ополчення князівств Південно-Західної Русі³².

Зрештою маємо ще вірогідніше джерело про існування Черкас наприкінці XIV ст.— «Список русских городов дальних и ближних», датований 1395—1396 рр. Щоправда, в ньому Черкаси і Звенигород названо «подільськими», а Канів і Корсунь — «київськими» містами³³. Проте М. М. Тихомиров не зважився ототожнювати Черкаси «Списку» і Черкаси на Дніпрі: «Важко гадати, що Черкаси на Дніпрі однойменні з польським... містом Черкасами, названим в «Списку»... Це місто залишається неясним»³⁴. Проте в даному разі сумніви даремні: в XIV ст. на Україні були тільки одні Черкаси, крім того в XIV—XVI ст. південна Київщина виступала як частина Поділля³⁵.

У світлі подій 1362 і 1395 рр. Черкаси виступають як значне місто. Отже, вони не могли виникнути за 20—30 років до 1395 р. й існували під час Синьоводської битви. Та й у 1362 р. Черкаси були немалим містом, відомим у всьому Великому князівстві Литовському. Тому твердження В. Б. Антоновича про те, що за Гедимінового походу на Київ Черкаси не існували, є помилковим.

Найдавніший речовий матеріал, виявлений учасниками експедиції «Черкаси», датується XIV ст. Найкомпетентніший знавець української кераміки пізнього феодалізму М. П. Кучера допускає існування черкаської кераміки й наприкінці XIII ст., але «з натяжкою». Автор даної публікації датує виникнення Черкас кінцем XIII — початком XIV ст.

Відсутність джерел, що стосуються початкового періоду історії Черкас, прагнуть, по можливості, компенсувати Р. Батура та Ф. М. Шабульдо. Спробу відтворити бурхливі події XIV ст. на південних землях Київського князівства знаходимо також у дослідженнях В. Л. Єгорова. За його концепцією, з утворенням Золотої Орди монгольські кочовища в басейні Бугу, захоплюючи нижню течію р. Синюхи, доходили, очевидно, до південних меж сучасних Вінниччини і Черкащини. Далі влада Золотої Орди не поширювалася. Тривалий час українці намагалися селитися якомога далі від степових кочовищ. Це викликало появу «пустих» місць або нейтральних територій, які використовувалися для певних господарських потреб (найчастіше для полювання і пасовиськ). Наявність нейтральних, незалюднених просторів поблизу кордону між Руссю й Ордою особливо характерна для XIII ст.— періоду найбільшої військової активності монголів у напрямі руських земель³⁶.

Найбільше відомостей про буферні зони збереглося стосовно Бакоти й Болохівської землі (50-і роки XIII ст.). Безпосередньо до території, захопленої ординцями, ці області не входили, але, судячи з повідомлень літописів, їх адміністративно-політичне становище було своєрідним — не таким, як сусідніх володінь галицьких князів. Насамперед це стосується Бакоти — центру Пониззя. За повідомленням Іпатіївського літопису, татари, які в середині 50-х років «приехали» сюди,

³² Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной России в составе Великого княжества Литовского.— С. 67.

³³ Тихомиров М. М. Русское летописание.— М., 1979.— С. 101.

³⁴ Там же.

³⁵ Грушевський М. Історія України—Руси.— К.; Львів, 1907.— Т. IV.— С. 173.

³⁶ Єгоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв.— М., 1985.— С. 36.

зробили місцевого правителя Милея баскаком³⁷. У результаті цього Бакота, мабуть з певною сільською округою, перестала безпосередньо підпорядковуватися галицьким князям, перетворилася на адміністративний центр баскацтва з руською людністю, становлячи своєрідну буферну зону між галицькими і золотоординськими володіннями.

Буферна зона на Середній Наддніпрянщині включала й Черкаси. Тоді вони належали до Канівського баскацтва. На рубежі XV—XVI ст. Кримське ханство зажадало від Литви виплачувати щорічну данину з 13 литовських міст, зокрема Черкас, мотивуючи це тим, що «по тих городках дараги були і ясак брали»³⁸. Ярмо ординських феодалів було важчим за ярмо литовських феодалів, тому не може бути й мови про якесь «вільне» життя у буферній зоні, в тому числі в районі Черкас. У XIV ст., з ослабленням Золотої Орди, буферні зони зникли.

Причиною виникнення міст у буферних зонах було, зокрема, намагання монголів якнайшвидше колонізувати загарбані землі і максимально використати їх багатства. Виникали міста-колонії³⁹. Оскільки Черкаси виникли на Дніпрі, вони могли розвиватися і як центр ремесел й торгівлі. Адже в XII—XIV ст. Дніпро був одним з основних водних шляхів транзитної торгівлі. У XIV ст. торговельний шлях по Дніпру проходив від Києва до Ак-Кермана (Білгорода) в гирлі Дністра⁴⁰.

У науці прийнято тлумачити «Черкаси» як етнотопонім, тобто топонім, створений від етноніма «черкаси» («черкеси»). Дослідники вбачають багато спільних рис у побуті, архітектурі та військовій справі українців і черкесів. Адже протягом кількох сотень років ці два народи мешкали поряд на території південно-східної України.

Писемні джерела свідчать про участь адигів у бурхливих історичних подіях, які відбувалися на півдні Східної Європи, зокрема на території України. Так, 995 р. князь Святослав перемиг ясів і ка(о)согів на Кубані. 1022 р. військові дії між русичами й ка(о)согами спалахнули з новою силою. 1023 р. касоги перебували у складі дружини князя Мстислава. Автор «Слова о полку Ігоревім» згадував про «хороброго» Мстислава, який «зарівав Редедю перед полками касозькими». Згодом касоги були зобов'язані сплачувати данину князю Ростиславу Тмутараканському⁴¹.

Значні міграції прикавказької людності в останній чверті XIII ст. пов'язані з походами темника Ногая на Балкани та заснуванням ним у південній частині Північного Надчорномор'я (між Доном і Дунаєм) власного улусу. За свідченням сучасника, візантійського історика Пахімера, серед Ногаєвих підданих, крім монголо-татар, були «соседние, обитавшие в тех странах племена, каковы аланы, зикхи, готфы, руссы и другие»⁴². Очевидно, значні маси черкеського населення також брали участь у цьому переселенському процесі і певна його частина могла якийсь час мешкати на півдні Київщини. Цінні відомості про перебування північних кавказців на Дніпрі навів у своїй праці П'єр Карп'єні. З Канева мандрівник прибув до осади, «начальником» якої «був алан на ім'я Михей, людина, сповнена всілякої злоби і підступності»⁴³.

³⁷ ПСРЛ.— СПб., 1908.— Т. 2.— Стоп. 828—829.

³⁸ Соловьев М. История России с древнейших времен.— М., 1960.— Кн. 3.— Т. 5.— С. 11.

³⁹ Егоров В. Л. Причины возникновения городов у монголов в XIII—XIV вв. // История СССР.— 1969.— № 4.— С. 48—49.

⁴⁰ Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв.— С. 232—233.

⁴¹ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.— СПб., 1895.— Т. 28.— С. 665—666.

⁴² Георгия Пахимера история о Михаиле и Аедронике Палеологах.— СПб., 1892.— Т. 28.— С. 665—666.

⁴³ Путешествия в восточные страны П'єр Карп'єні и Рубрука.— М., 1957.— С. 68.

Алани (давньоруська назва — яси) — предки сучасних осетинів. Звідси можна дійти висновку про перебування в районі майбутніх Черкас не тільки аланів, а й адигів, зокрема черкесів. Дарага (даругач або ташгач) Михайл та йому подібні чужинці були запопадливими виконавцями адміністративних і фіскальних функцій, перебуваючи на службі в монголів.

Про черкасів як народ є згадка в Троїцькому літопису (середина XIV ст.) поряд з фризами (венеціанцями та генуезцями) — мешканцями північного узбережжя Чорного моря. За свідченням мандрівника Рубрука, 1253 р. «Черкіси й Алани, або Аас» продовжували збройну боротьбу проти монгольських загарбників на Північному Кавказі⁴⁴. А ще в другій чверті XV ст. італійський мандрівник Й. Барбаро та його супутники білися з черкасами в районі м. Тани (майбутнього Азова)⁴⁵. Історичні джерела розповідають про перебування адигських народів, особливо кабардинців, на Середньому Подонні в XIV ст.⁴⁶ У Мамаєвому війську на Куликовому полі (1380 р.) перебували й наймані загопи васалів. За словами літописця, він «наймаа» черкесів, вірменів, ясів та війська інших народів і племен Кавказу «на ласканіе его и даяніе»⁴⁷.

Цінним свідченням про перебування черкесів на Україні є й перекази. Так, у люстрації Канівського замку, датованій 1552 р., записано переказ канівців про появу «черкасів» на Середній Наддніпрянщині на початку XIV ст. Гедимін, здійснивши похід на південний схід і захопивши «Кафу й увесь Перекоп, і Черкаси П'ятигірські», взяв у полон частину жителів з княгинею і «посадив на Сніпороді, а інших на Дніпрі, де тепер Черкаси сидять»⁴⁸. Це коротке повідомлення, незважаючи на те, що в ньому, очевидно, Вітовта названо Гедиміном, свідчить про існування колоній «черкасів п'ятигірських» обабіч Середнього Дніпра.

Люстрація 1552 р. містить також дані про наявність у той час в Черкасах і Каневі вихідців з Північного Кавказу. Це реєстр мешканців Черкаського і Канівського замків. У списках, особливо по Черкасах, подано чимало кавказьких імен і прізвищ: Лазука, Горянин Тиньснич, Тока Копитков, Ломан, Семен Скуматов, Гусейм, Нелістон Старий, Степанець П'ятигорчин, Жчалаш, Мишко Теребердієвич тощо⁴⁹. Із записаних до «Реєстру всього Війська Запорізького» (1649 р.) прізвищ черкеського походження можна назвати такі, як Селір Черкес, Осав Оліферович, Роман Черкес, Іван Черкес, Яків Черкес та інші⁵⁰. Ці приклади конкретних етнічних вкраплень при етногенезі української народності — яскраве свідчення зважених контактів між українцями й черкасами упродовж кількох століть.

Серед учених немає єдиної думки про значення етноніма «черкес». Згідно з припущенням Ж. В. Е. Тебу де Мариньї, античні керкети і черкеси — це одна й та сама назва «в дещо зміненому вигляді»⁵¹. Такої думки дотримувалася більшість учених до останнього часу. Проте вона ґрунтується тільки на звуковій схожості обох слів без розкриття їх етимології. Тим часом ще античні автори дали правильне

⁴⁴ Там же.— С. 111.

⁴⁵ Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли.— С. 511.

⁴⁶ Шенников А. А. Червленный Яр: Исследование по истории и географии Среднего Подонья в XIV—XVI вв.— Л., 1987.— С. 55, 84.

⁴⁷ ПСРЛ.— СПб., 1843.— Т. 2.— С. 350.

⁴⁸ Архив Юго-Западной России.— К., 1866.— Т. I.— Ч. VII.— С. 103.

⁴⁹ Там же.— С. 81—87, 104—105.

⁵⁰ Шевченко Ф. П. Участь представників різних народностей у визвольній війні 1648—1654 рр. на Україні // Укр. іст. журн.— 1978.— № 1.— С. 22.

⁵¹ Ж. В. Э. Тебу де Мариньи. Путешествие в Черкессию в 1818 г. // Адыги, балкарцы, и карачаевцы в известиях европейских авторов XVIII—XIX вв.— Нальчик, 1974.— С. 312—313, 318.

тлумачення семантики терміна «керкет». Скілакс і Страбон вважали, що керкетай — не що інше, як друга назва меотського племені торетів, що походила від грецького слова «керкетис» («особливе кермо», «кормове весло»). Це слово досить ясно тлумачив ще Фотій: «Керкіти — індійське плем'я, яке користується довгим кормовим веслом, що називається «керкетис». «Керкетис» — грецький апелютив, похідний від дієслівно-іменникового кореня керк-/крек-, відомого в ремісничій термінології⁵². Термін «керкет» розчленовується на корінь «керк-» і суфікс «-ет-». Цей же корінь проглядає і в таких словах, як «керкіс» — ткацький човник, «керукурос» — легке судно тощо⁵³.

Нічого адигейського тут, отже, немає, й означення Керкетію-Торетай, що його ми зустрічаємо в «Періегезисі» Діонісія Періегета (III ст.), можна тлумачити як «торети з довгими кормовими веслами».

Ще М. Фасмер, вивчивши твори античних авторів, писав: «Очевидно, етнонім «черкеси» не пов'язаний з етнонімом «керкетай»⁵⁴. Кроком назад в освоєнні етноніма «черкеси» є твердження В. О. Никонова: «Черкеси — справжня форма, спотворена в керкети давніми греками, в мові яких не було «ч»⁵⁵. Останнім часом твердження про тотожність назв «керкети» і «черкеси» відновлено в категоричній формі⁵⁶. Усі ці спроби вбачати черкесів у керкетах живлять змертвілі гіпотези про можливість існування Черкас за Русі. А спростування, що ґрунтується на незаперечних фактах, позбавляє переконливих аргументів прихильників версії про виникнення Черкас в період Київської Русі.

Дехто робить спробу довести відетнонімічність топоніма «Черкаси» за його формою. «Назва міста Черкаси,— вважає В. Ф. Горленко,— топонім стоїть окремо серед інших топонімів однини чоловічого роду (Переяслав, Канів, Корсунь, Богуслав, Чигирин, Триполь, Родень, Воїнь, Сокнятин, Кодак та ін.). Перед нами один з відомих випадків, коли етнонім збігався з топонімом — назвою міста і всієї території перебування носіїв даного етноніма»⁵⁷.

Проте твердження В. Ф. Горленка спростовується численними фактами. Навіть в ойконіміконі (словнику або списку назв осад) Київської Русі маємо такі топоніми множини, як Броди, Біжичі, Желни, Луки Великі, Уветичі⁵⁸. Помонгольська ж доба налічує навіть сотні множинних форм ойконімів. До того ж етнонімія знає багато етнонімів у формі однини (весь, литва, меря, чудь тощо).

Дослідники історії Кавказу виводили слово «черкес» від схожих за звучанням слів з різних мов: від перського «сер-кют» (бунтівник) або «сер-кес» (головоріз), від тюркського «сер-кес» (той, що перетинає дорогу, тобто розбійник), від турецького або арабського «шер-кес» (порушник порядку, закону)⁵⁹. Одне з таких дилетантських тлумачень (із тюркських слів «чер» (дорога) і «кесмек» (відрізувати): звідси «черкес» — синонім розбійника, зроблене Г.-Ю. Клапротом ще

⁵² Трубачев О. Н. О синдах и их языке // *Вопр. языкознания.*— 1976.— № 4.— С. 48.

⁵³ Menge H. Griechisch—Deutsch.— Berlin—Schöneberg, 1914.— S. 252.

⁵⁴ Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка.*— М., 1973.— Т. IV.— С. 343.

⁵⁵ Никонов В. А. *Краткий топонимический словарь.*— М., 1966.— С. 466.

⁵⁶ Сизоненко Г., Сизоненко Ф. Черкаси і черкеси // *Вітчизна.*— 1987.— № 1.— С. 198.

⁵⁷ Горленко В. Ф. *Становление украинской этнографии конца XVIII — первой половины XIX ст.*— К., 1988.— С. 197.

⁵⁸ Нерознак В. П. *Названия древнерусских городов.*— М., 1983.— С. 27.

⁵⁹ Коков Д. Ж. Н. *Адыгские этнонимы: Учебное пособие.*— Нальчик, 1979.— С. 42—43.

на початку ХІХ ст.⁶⁰ і підхоплене Д. М. Бантиш-Каменським⁶¹, потрапило навіть до енциклопедії⁶².

Кабардинський ономаст Дж. Н. Коков йде таким же шляхом. «Ураховуючи час появи етноніма (період сутички з татаро-монголами), можна звернути увагу на паралель із давньотюркським «чергаш» / «черкаш», що означає «складати, утворювати ряди, вилаштуватися рядами: «двое військ вилаштувалися рядами»⁶³. Проте відсутність іменника, похідного від дієслова «чергаш» / «черкаш», робить таке припущення неприйнятним.

Багато плутанини в тлумаченні ойконіма «Черкаси» допущено О. Знойком. «Старики розповідають, — пише він, — що Черкаси, очевидно, були головним містом стародавньої Русі, що його тюркська назва, яка означає «люди армії», — це пам'ять про кінноту племені тюрків, яке служило київському князю в боротьбі з печенігами і половцями»⁶⁴. Наївність такого тлумачення очевидна. Терміна «черкеси» не знає жодна тюркська мова.

Найпоширенішою сьогодні є гіпотеза про кавказьке походження етноніма «черкеси». Так, В. І. Абаєв виводить його від осетинського «цаграс» («орел») ⁶⁵.

Загалом правильне тлумачення назви міста має важливе значення для історії не тільки Черкас, а й українсько-черкеських культурних контактів.

У світлі фактів, наведених вище, можна зробити такий висновок. Часом заснування міста Черкаси слід вважати кінець ХІІІ — початок ХІV ст. Вірогідні будівничі його, судячи з неавтентичних історичних документів і переказів, були черкеси.

У початковій історії Черкас, особливо щодо проблеми їх походження, є ще багато «білих плям». Тому завданням істориків і краєзнавців залишається дослідження питання про виникнення Черкас.

Одержано 13.03.89

Сделав обстоятельный анализ работ дореволюционных и советских ученых, посвященных происхождению наименования города Черкассы, автор высказывает и собственную точку зрения по этому вопросу.

⁶⁰ Klapproth G. Die Reiseinden Kavkasis und Geogegen.— Halle, 1814.

⁶¹ Бантиш-Каменский Д. Н. История Малой России. — СПб., 1842.— Т. I.— С. 97.

⁶² Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.— СПб., 1903.— Т. 76.— С. 580.

⁶³ Коков Дж. Н. Указ. соч.— С. 42—43.

⁶⁴ Знойко О. П. Міфи Київської землі та події стародавні. — К., 1989.—С. 28.

⁶⁵ Абаєв В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка.— Л., 1973.—Т. III.—С. 34.

Українці за рубежом

С. В. Чернявський (Київ)

Американці українського походження: демографічна й соціально-економічна характеристика (за оцінками вчених США)

На підставі даних переписів 1970—1980 рр. та праць американських вчених аналізується становище американських українців на сучасному етапі. Зокрема, розглядаються географія їх розселення, мовні й демографічні особливості, проблеми освіти, рівень доходів, рід занять, житлові умови.

Оскільки до недавнього часу опубліковано мало демографічних і соціологічних досліджень про американців українського походження¹, що ґрунтуються на аналізі даних статистики США, оцінка основних параметрів, які характеризують цю етнічну групу, була утруднена. До того ж, більша частина досліджень, що проводилися у республіці з проблеми українців США і Канади, відзначалася перекосом у бік аналізу діяльності політичних організацій націоналістичного зарубіжжя. При цьому випускався з поля зору цінний матеріал, нагромаджений суспільствознавцями США, в тому числі й українського походження. Ще чекає на своїх дослідників внесок американських українців у розвиток економіки і культури країни їх проживання. Між тим, ряд праць американських соціологів, демографів і економістів, опублікованих останнім часом на матеріалах аналізу переписів 1970—1980 рр.², дає можливість більш повно уявити реалії нинішнього економічного й соціального становища наших земляків за океаном та їх нащадків.

Українці становлять менш як 1% населення США. Відповідно до офіційного перепису 1980 р., у цій країні проживало 730056 американців українського походження³. З них лише 381 084 (52,2%) мали обох батьків-українців, що відбиває високу питому вагу міжетнічних шлюбів серед вихідців з України та їх нащадків. За даними перепису 1970 р. (в якому використовувався критерій «рідна мова»), українці займали 21-е місце за чисельністю серед інших етнічних груп США. В окремих штатах цей показник був ще вищим (у Пенсільванії — 7-е місце, в Нью-Джерсі — 8-е, у Нью-Йорку — 9-е).

На думку американських демографів, під час перепису через різні методологічні установки Бюро переписів США применшило

¹ Однією з небагатьох значних праць, присвячених американським українцям, є книга В. Галича «Українці в США» (1937 р.) (Halich W. Ukrainians in the United States.—Chicago: University of Chicago Press, 1937). У ній вперше в американській історіографії було зроблено спробу статистичного й соціологічного аналізу даних перепису США щодо української етнічної групи.

² Ethnicity and National Identity: Demographic and Socioeconomic Characteristics of Persons with Ukrainian Mother Tongue in the United States / Ed. by Oleg Wolowyn.—Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1986. Показово, що цей збірник був опублікований через 49 років після вищезгаданої праці В. Галича, що само по собі визначає його значення як найсучаснішого джерела оброблених статистичних даних США про американських українців останніх десятиріч.

³ Department of Commerce. Ancestry of Population by State: 1980. Supplementa-ry Report PC80—S1—10.—Washington, 1983.

кількість осіб українського походження. Деякі з опитуваних уже не вважали себе українцями внаслідок асиміляції. Серед тих, кого переписувачі зареєстрували як росіян («русини», «рутени»), також певну частину становили українці. Як стверджують деякі вчені, при застосуванні більш гнучкої методології перепису кількість американських українців дорівнювала б у 1970 р. близько 1 млн. 171 тис. чол.⁴ З іншого боку, навряд чи обгрунтовані спроби ряду суспільствознавців США українського походження розширити рамки української етнічної групи за рахунок тих жителів країни, які, хоч і походять від українців, але під час перепису ідентифікували себе як «американці»⁵. Так, М. Куропась вважає, що в країні проживають від 1 млн. 250 тис. до 1,5 млн. українців⁶. За твердженням В. Маркуся, їх налічується 1,5 млн.⁷ В. Бандера також називає цифру 1—1,25 млн.⁸ Найбільш консервативної оцінки (487 600 чол.) дотримується П. Магочій⁹.

Основними критеріями при визначенні приналежності до етнічної групи під час зазначених переписів були обрані походження (ancestry)¹⁰, рідна мова (mother tongue), мова, якою розмовляють у сім'ї (language spoken at home)¹¹. Згідно з ними американський демограф українського походження О. Воловина (з посиланням на неопубліковані матеріали Бюро переписів США про мови етнічних меншостей) робить важливий висновок про те, що близько 480 тис. американських українців (66%) втратили рідну мову вже в поколінні своїх батьків і лише 123,5 тис. (17%) зберегли її в сім'ї¹². Якщо врахувати недосконалість методології переписів, що її визнають американські спеціалісти, то питома вага українців США, які володіють рідною мовою, значно менша.

Американці українського походження проживають компактними групами в певних районах країни. Майже половина їх сконцентрована в штатах Нью-Йорк, Нью-Джерсі і Пенсільванія. Близько 20% проживають на південному сході США — в штатах Огайо, Індіана, Іллінойс, Мічиган, Вісконсін. У штатах Нової Англії, на атлантичному та тихоокеанському узбережжі — близько 8%. У штатах гірського поясу,

⁴ Див. докл.: Fulton John. Demographic Profile // Ethnicity and National Identity: Demographic and Socioeconomic Characteristics of Persons with Ukrainian Mother Tongue in the United States.— P. 17.

⁵ За даними перепису США 1980 р., 13,3 млн. американців (із загальної кількості 226,5 млн.) показали своє етнічне походження як «американці» або «США» (Див.: U. S. Bureau of the Census. Ancestry of the Population by State: 1980. Supplementary Report PC80—S1—10.— Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1983, table E.— P. 4). Докладніше це питання розглядається: Lieberman Stanley. Unhyphenated Whites in the United States.— Ethnic and Racial Studies.— Vol. 8.— No. 1. January, 1985.— P. 159—180.

⁶ Куропас М. Укр. The Ukrainians in America.— Minneapolis, 1972.— P. 45.

⁷ Маркус В. Укр. Ukrainians in the United States // Ukraine: A Concise Encyclopedia.— Vol. 2.— Toronto, 1971.— P. 1100.

⁸ Бандера Володимир. Українці ЗСА // Українські поселення.— Нью-Йорк, 1980.— С. 259.

⁹ Magosci Paul R. Ukrainians // Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups.— Cambridge, Mass., 1980.— P. 998.

¹⁰ В американській літературі з методології переписів питання про критерії оцінки різного роду етнічних характеристик є предметом живої наукової дискусії (Див., напр.: Magosci Paul. Are the Armenians Really Russians? // Government Publications Review, 1988.— Vol. 14.— No. 2; Johnson Charles E. Jr. Consistency of Reporting of Ethnic Origin in the Current Population Survey. Technica Paper No. 31. Current Population Survey.— Washington, D. C., 1974).

¹¹ Два останні критерії через їх розпливчастість у переписах 1980 і 1990 рр. уже не вживалися.

¹² Department of Commerce. Preliminary listing of Selected Languages Spoken by Persons 3 Years Old and Over by State: 1980. Unpublished data.— Washington: Bureau of the Census, 1982; Wolowyna Oleh. Introduction. In Ethnicity and National Identity: Demographic and Socioeconomic Characteristics of Persons with Ukrainian Mother Tongue in the United States / Ed. by Oleh Wolowyna.— Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1986.— P. 6.

на північному заході та в південно-східній та центральній частинах країни налічується менш як 3% населення українського походження¹³.

Пенсільванія — штат, у якому проживає найбільша кількість українців за походженням (144 тис.). У Нью-Йорку сконцентровано більше всього тих, хто розмовляє українською мовою як рідною (52 тис.). Каліфорнія, займаючи третє місце в США за кількістю українського за походженням населення, претендує лише на сьоме місце за кількістю осіб, які володіють українською мовою. Найбільша питома вага останніх — в штаті Іллінойс (29,9%). За ним йдуть Нью-Йорк (21,2%), Нью-Джерсі (20,6%), Коннектикут (19,6%), Міннесота (18,7%), Мічіган (18,5%) та Огайо (18,3%). В Меріленді володіють мовою 15,1% всіх українців, які проживають у штаті, в Пенсільванії — 14,7%, Масачусетсі, Флориді й Каліфорнії — від 10% до 12%¹⁴.

Американці, для яких українська мова є рідною, мають, на думку спеціалістів — демографів, ряд особливостей. Це, по-перше, більша питома вага осіб старшого покоління, ніж у цілому по США; по-друге, їх соціально-економічний статус наближається до середнього рівня по США; по-третє, рівень народжуваності в них нижчий, ніж в середньому в країні; по-четверте, наступні покоління американських українців мають тенденцію до розселення за межами етнічних центрів і більшої соціальної мобільності.

Демографи відзначають високий ступінь урбанізації українського населення США. Як приклад наводиться Чикаго (Іллінойс), в якому мешкають 95% усіх українців штату. В метрополії Нью-Йорка їх зосереджено більш як 60%.

Українському населенню США, як відзначають американські вчені, властиві ті ж тенденції й особливості, що й так званому американському «середньому класу» — втеча у передмістя й міста-супутники великих міських центрів. У цьому відношенні характерним є приклад штату Нью-Джерсі, де лише чверть українського населення проживає у великих промислових центрах. Аналогічне становище й у Детройті, де порівняно невеликий процент українців мешкає в метрополії міста. Це пов'язано із загальними для країни проблемами зростання злочинності й соціальної напруженості, характерними для великих центрів. Демографи О. Воловина й М. Селмон на підставі аналізу даних про географічне розподілення українського населення США, роблять висновки про посилення тенденцій третього і наступних поколінь до міграції з традиційних районів поселення перших іммігрантів¹⁵.

За твердженням американських демографів, українці менш мобільні, ніж населення США в цілому. Наприклад, в період 1965—1970 рр. понад 40% американців змінили місце проживання: з них близько 32% — в межах штату, а 8,6% — переїхали в інший. Американські українці (українська мова як рідна), відповідно, 26,7% та 5,8%¹⁶. Українці менш мобільні не лише у порівнянні з населенням США в цілому, а й з вихідцями з країн Східної Європи. На думку демографів, це пояснюється більшою питоною вагою серед них домовласників і більш низьким рівнем освіти — факторами, які знижують мобільність.

Основна тенденція міграційних потоків українців США — з етнічних ареалів по всій території країни в основному по характерних у цілому для США напрямках — на південь і захід. Наприклад, за 1940—1970 рр. вони розселилися з 35 штатів у 42 (включаючи округ Колумбія).

¹³ Ibidem.— P. 7.

¹⁴ Ibidem.— P. 11.

¹⁵ Wolowyna Oleh; Salmon Mary Ann. Population Distribution and Internal Migration // Ethnicity National Identity : Demographic and Socioeconomic Characteristics of Persons with Ukrainian Mother Tongue in the States.— P. 45—69.

¹⁶ Ibidem.— P. 63.

Оскільки Пенсільванія є штатом компактного поселення вихідців з України, третина всіх українців вказала його як місце свого народження під час перепису 1970 р. Водночас там тоді проживало лише 20% українського населення США. Більшість з них переселилася в штати Нью-Йорк і Нью-Джерсі (відповідно 8,8% і 8%). У той час українців також притягували штати Огайо, Каліфорнія і Меріленд (по 2% кожний). Основні потоки з Нью-Йорка йшли до Нью-Джерсі (6,6%), Коннектікут (3,6%), Каліфорнію (2%). Міграція українців з Нью-Йорка до Нью-Джерсі і Коннектікута відбивала загальну для США тенденцію до переміщення населення із середнім рівнем прибутків до передмість і міст-супутників метрополій Нью-Йорка. Міграційний потік з штату Нью-Джерсі багато в чому був схожий з нью-йоркським. Близько 85% українців, які народилися в ньому, у 1970 р. мешкали там же, 5% переїхали до Нью-Йорка, по 2% мігрували, відповідно, до Пенсільванії й Каліфорнії. Серед інших напрямків розселення українців найбільш характерними були з Огайо та Іллінойса — до штатів Мічиган і Каліфорнія, а також з Огайо — до Флориди, а з Іллінойса — в Міннесоту.

Найбільш інтенсивні міграційні процеси у середовищі українського населення США відбуваються в групі штатів з його компактним проживанням — Нью-Йорку, Пенсільванії і Нью-Джерсі. Менш значні з Нью-Йорка у Флориду і Каліфорнію, з Іллінойса — в Каліфорнію та Міннесоту, з Пенсільванії — в Огайо, Меріленд, Каліфорнію і Флориду, з Коннектікута — у Флориду¹⁷.

Американські демографи оперують даними, які характеризують народжуваність і сімейний стан американських українців на фоні середньоамериканських. Відповідно до них, питома вага українців — чоловіків і жінок, — які одружені, менша, ніж серед американців. Серед українців більше самотніх. Порівняно з іншими етнічними групами США, українці займають третє місце за кількістю одружених осіб. За винятком вікової групи чоловіків 65 років і старіше та групи жінок у віці 30—34 роки, питома вага українців, які ніколи не були одружені, перевищує середньоамериканський рівень.

Чоловіки-українці, як правило, беруть шлюб на півтора роки пізніше, ніж у середньому по США. Жінки-українки також одружуються пізніше. Американські демографи пояснюють це нестачею кандидатів у межах етнічної групи. Як вважає Дж. Кінкейд, переважання жінок і більш пізні їх одруження позначається на рівні народжуваності в українській етнічній групі. Серед одружених жінок-українок більша питома вага бездітних і тих, хто має одну дитину, ніж у середньому в США. В українців сім'я менша за розміром (від одного до трьох дітей), тоді як середня американська має четверо і більше.

Враховуючи похибки у здійсненні статистичних виборок, американські спеціалісти вважають, що у середовищі найменш асимільованої частини українців середня сім'я має двох і більше дітей. Це збільшує шанси передачі етнічних цінностей і норм поведінки наступному поколінню. Однак навіть у цьому випадку демографи не виключають асиміляції нащадків українців, що погіршує перспективи виживання етнічної групи.

На думку Дж. Кінкейда, народжуваність серед українців ледве перевищує потреби простого відтворення, що посилюється збільшенням малосімейних¹⁸.

Американські вчені відзначають, що перші українські іммігранти практично починали з нуля в царині освіти. Близько 50% їх на початку

¹⁷ Ibidem.— P. 65, 68.

¹⁸ Kincade Jean E. Fertility and Marital Status // Ethnicity and National Identity: Demographic and Socioeconomic Characteristics of Persons with Ukrainian Mother Tongue in the United States.— P. 70—81.

століття були неписьменними¹⁹. Рівень освіченості наступних імміграційних хвиль, особливо після другої світової війни, був вищий. Однак він залишався нижчим, ніж у цілому в США. На думку демографів, це позначається на наступних поколіннях.

Українці США мають, як правило, нижчий рівень освіти, ніж у цілому по країні. Це простежується навіть у третьому і наступному поколіннях, які по всіх параметрах наближаються до середнього рівня США. Разом з тим, американські спеціалісти відзначають досить високий процент осіб з вищою освітою в українській етнічній групі.

Статистичні дані щодо сучасного стану шкільної освіти у американських українців свідчать, що третє й наступні покоління іммігрантів досягли значних успіхів у цій справі і за умов збереження таких тенденцій невдовзі перевищать середній рівень білого населення США або принаймні інших етнічних груп східноєвропейського походження.

Оперуючи даними перепису 1970 р., О. Воловина відзначає, що час, витрачений чоловіками-українцями у віці 25 років і старше на одержання середньої й вищої освіти, дорівнював 10,5 року. Близько половини представників указаної групи мали неповну або незакінчену вищу освіту. Цей показник нижчий, ніж у середньому для білого населення США (12,1). За рівнем освіти українці займали одне з останніх місць серед 8 східноєвропейських етнічних груп, слідуючи за поляками, сербами й хорватами. У наступних поколіннях цей показник кращий — 11,1 року. Однак, як видно, українці, які народилися й виростили в США, відвідували навчальні заклади на рік менше, ніж їх однолітки у середньому по країні²⁰.

У порівнянні з іншими східнослов'янськими етнічними групами серед українців була вища питома вага осіб без освіти — 3,8%. Аналогічні дані становили: для росіян — 4%, для угорців, чехів і словаків — менш як 1%²¹. Причини цього вчені вбачають у низькому рівні освіти перших іммігрантів із Східної Європи, переважно селян, гнаних злиднями й соціальним гнітом з раніше відсталих національних окраїн царської Росії та Австрії.

За статистикою американської імміграційної служби, у період 1899—1910 рр. 98% всіх українців, які переїхали до США, становили представники трьох категорій: селяни (44%), особи найманої праці (37%), прислуга (17%)²². Щодо хвилі імміграції українців після другої світової війни, то там спостерігається інша картина. Так, серед українських «біженців» і «переміщених осіб», які перебували у західних окупаційних зонах Німеччини, спеціалісти становили 13,8%, торговці й банкіри — 2,5%, кваліфіковані робітники — 25,4%, некваліфіковані й напівкваліфіковані робітники — 15,8%, сільськогосподарські працівники — 42,6%²³.

За даними перепису 1970 р., серед 8 східноєвропейських етнічних груп, які враховує статистика США (євреї, які розмовляють мовою ідиш; росіяни; угорці; серби і хорвати; литовці й латиші; чехи й словаки; українці; поляки), українці займали передостаннє місце за процентним складом професіонального й адміністративно-управлінського персоналу (20,1%). Перше місце посідали євреї, які розмовляли мовою ідиш (47,9), друге — росіяни (33,4%), третє — угорці (27,1%), четверте — серби й хорвати (25,8%), п'яте — литовці й латиші (24,6%),

¹⁹ Jenks Jermian W.; Lauck W. J. The Immigration Problem.— New York, P. 142. (Цит. за: Halich Wasyl. Ukrainians in the United States.— New York, 1970.).

²⁰ Wolowyna Oleh. Socioeconomic Characteristics // Ethnicity and National Identity.— P. 99.

²¹ Ibidem.— P. 102.

²² U. S. Senate. Senate Documents. 61st Cong., 3d sess.— Vol. 20.— P. 153—155.— Washington, 1944 (Цит. за: Ethnicity and National Identity.— P. 106).

²³ Див.: Ukrainian in the Free World. Ed. by Myshuga L.— Jersey City, 1954.— P. 119—120.

шосте — чехи та словаки (21,4%), останнє — поляки (19,5%). Середній рівень для білого населення США в той період становив 22%²⁴.

Становлять інтерес дані про заняття українців (чоловіків і жінок віком від 16 років) за родом занять (перепис 1970 р.)²⁵. Вони наведені в таблиці (в процентах).

Отже, дані перепису свідчать про переважання трудящих серед американських українців. Значна частина цього населення представлена у категорії професіоналів. Відбувається вплив українців із сфери обслуговування, однак вони утримують сталі позиції у сфері кваліфікованої праці.

Розподіл українців за професіями

Категорія	Усі українці США		Українці, народжені в США		Біле населення США	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж
Професіонали	14,2	10,8	15,0	11,6	15,1	16,3
Управлінці	7,2	3,0	8,5	3,5	12,0	4,0
Торговці	4,7	7,4	5,5	8,8	7,4	8,0
Службовці	7,7	30,6	9,1	35,6	7,6	36,8
Ремісники	23,8	2,4	24,9	2,5	21,8	1,8
Кваліфіковані робітники	24,4	24,1	22,7	21,9	18,6	14,0
Особі фізичної праці	6,0	1,0	5,1	0,9	5,7	0,9
Фермери	1,4	0,6	1,4	0,4	4,5	0,7
Працівники сфери обслуговування	10,5	18,3	7,7	13,2	7,3	15,3
Прислуга	0,1	1,8	0,0	1,7	*	2,1

* Менше одного процента.

За результатами перепису 1970 р.²⁶, американські українці мали найнижчий середній дохід серед усіх східноєвропейських груп. Наприклад, половина чоловіків українців (у віці від 14 років) мала в 1969 р. середній дохід менш як 6200 дол. Цей показник був нижчий, ніж у середньому для білого населення США (6700 дол). Аналогічним було становище й інших етнічних груп східноєвропейського походження, за винятком євреїв, дохід яких значно перевищував середньоамериканський. Нащадки східноєвропейських іммігрантів, які народилися у США, значно поліпшили цей показник. Однак у українців він був мінімальним — лише на 100 дол. Серед них спостерігалася найбільша питома вага осіб з рівнем доходів, нижчим від середньостатистичного по країні. Найбільш типовий для чоловіків-українців у віці від 14 років рівень доходів становив від 5 до 14,9 тис. дол. на рік (64% усіх українців у 1969 р.). Водночас процент осіб з доходом понад 15 тис. дол. був нижчим від середньостатистичного по країні²⁷.

Американські демографи відзначають тенденцію до підвищення рівня доходів українців залежно від віку: в наступних поколіннях він був вищий, ніж у середньому по США.

Знаменно, що рівень доходів українок, за даними перепису 1970 р., дорівнював 3 тис. дол. Це перевищувало середньоамериканський рівень (2,7 тис. дол.). Американські українки займали поряд з жінками російського походження друге місце за рівнем доходів серед восьми східноєвропейських етнічних груп. Перше місце належало жінкам литовського та латиського походження²⁸.

²⁴ Wolowyna Ołeh. Op. cit.— P. 107.

²⁵ Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups / Ed. by Stephan Thernstrom et al.— Cambridge, Mass., 1980.— P. 999.

²⁶ Під час написання даного повідомлення дані перепису 1980 р. за вказаним параметром ще не були оброблені.

²⁷ Wolowyna Ołeh. Op. cit.— P. 111—112.

²⁸ Ibidem.— P. 114—116.

На думку О. Воловини, чоловіки українці менш ефективно, ніж представники інших східноєвропейських груп, використовують можливості, надані їм освітою, для підвищення своїх доходів. Маючи аналогічну за якістю освіту, євреї, які розмовляли ідиш, мали середній дохід у три рази вищий, ніж українці, поляки — в два. При цьому вік і місце проживання в США не позначалися істотно на рівні доходів українців. Важливим фактором було місце народження — українці народжені в США, мали більш високі показники. Однак, звертаючись до даних, що характеризують сукупний дохід сім'ї, демографи відзначають, що серед вказаних етнічних груп українці займали друге місце після євреїв, які спілкуються мовою ідиш²⁹.

Отже, досить низький дохід чоловіків українців компенсується більш високим рівнем доходів українок, що дає можливість українській сім'ї займати далеко не останнє місце серед інших східноєвропейських груп.

Чи є це свідченням більш активної ролі українок у соціально-економічному житті США, ніж чоловіків? Відповідь на це запитання залишається відкритою, доки не з'являться поглиблені статистичні й демографічні дослідження на основі аналізу наступних переписів.

Американські вчені відзначають слабкі позиції української етнічної групи в соціально-економічному житті США. Незважаючи на значний прогрес у сфері освіти нащадків українських іммігрантів, їх просування по соціальній драбині відбувається, на їх думку, повільно.

За даними соціологів і демографів США, переважна більшість американських українців мешкає у великих промислових центрах. Це характерно практично для всіх східноєвропейських етнічних груп.

Демографи відзначають високу питому вагу домовласників серед українського населення США. В цьому відношенні українці перевищують середній показник для США на 25%. За переписом 1970 р., серед українців-домовласників володіли нерухомим майном³⁰:

до 10 тис. дол.—	15 %
від 10 до 14,9 тис.—	17 %
від 15 до 19,9 тис.—	20 %
від 20 до 34,9 тис.—	39 %
від 35 тис. і вище —	9 %

Найбільший процент домовласників серед українців спостерігався в штатах Мічиган та Огайо (92%), найменший — у штаті Нью-Йорк (однак він вище середнього рівня штату на 18%)³¹.

За твердженням демографів, значна частина американських українців мігрувала у передмістя і міста-супутники, причому третє покоління має тенденцію до розпорощення по всій території країни. І хоча це покоління все ще сконцентроване у містах (79,9%) і великих метрополіях (81,9%) більшою мірою, ніж у середньому по США (відповідно 73,5% і 68,6%), його представники дедалі менше осідають у центральних містах (31,3% — українці, 23,3% — середній показник для білого населення США). Друге покоління українців наближається до середньоамериканського рівня за питомою вагою тих, хто проживає у центральних містах (30,8%), в той час як перше в основному мешкає у містах (40,4%)³².

Саме представники другого покоління, як правило, представлені домовласниками. Найнижчий їх процент — у третьому поколінні. Однак учені вказують, що воно ще тільки розпочинає кар'єру і у майбутньому випередить за цим показником своїх батьків. З іншого боку,

²⁹ Ibidem.— P. 122—123.

³⁰ Magnani Robert J.; Zimmer Basil G. Residential and Housing Characteristics // Ethnicity and National Identity.— P. 133.

³¹ Ibidem.— P. 139.

³² Ibidem.— P. 141—143.

представники третього покоління, як правило, купують більш дорогі будинки або знімають житло за більш високу плату.

За твердженням американських спеціалістів Р. Маньяні та Б. Ціммера, за більш досконалою методикою підрахунків, яка бере за основу віковий розподіл першого покоління іммігрантів, саме третє покоління українців має у своєму середовищі найбільшу питому вагу домовласників (82,5%) у порівнянні з першим (75,5%) і другим (80,1%)³³.

Невпинно знижується питома вага груп українців з низьким рівнем доходів, які проживають у великих центрах. Цей показник становив для першого покоління — 44%, а для третього — лише 20%. Серед українців з невисоким рівнем доходів найнижчий процент домовласників. Однак і цей рівень відповідає середньому по США³⁴.

Р. Маньяні та Б. Ціммер роблять висновок, що українці, поряд з представниками інших східноєвропейських етнічних груп США, за своїм життєвим рівнем відповідають середньостатичному по США і навіть перевищують його, особливо за соціально-житловими умовами.

Один з центральних висновків американських учених полягає в тому, що американські українці дедалі більшою мірою наближаються за своїми соціально-демографічними параметрами до середньостатистичного рівня по США. На думку Ч. Кілі, ця тенденція, що з особливою силою виявилася в 70-ті роки, є загальною для всіх етнічних груп США. Вона пов'язана з розширенням можливостей для набуття освіти, змінами в економічній структурі, новими можливостями для жінок на ринку праці, зниженням народжуваності, зміною житлових умов у містах і передмісті, прискороною міграцією населення в штатах «соячного поясу».

Найбільшими темпами прогресує мовна асиміляція. Ч. Кілі відзначає, що в умовах домінування англійськомовного середовища етнічним групам, у тому числі й українцям, потрібні ще більші зусилля для збереження рідної мови, ніж у минулому³⁵. Це означає, що група американських українців, яка визначила себе у переписах, як та, що володіє українською мовою, буде невпинно зменшуватися з плином часу. Нема підстав вважати, що народжуваність серед членів цієї групи буде вищою, ніж у середньому по США. Внаслідок цього відтворення серед українців буде недостатнім. У поєднанні з прискороною мовною асиміляцією це призведе до значного зменшення осіб, які назвуть себе українцями під час наступного перепису.

В умовах відсутності припливу нової еміграції, відповідного мовного середовища, що сприяло б передачі культурних цінностей, американським українцям доведеться адаптуватися, щоб вижити як етнічній спільності в умовах США. Один із засобів її збереження — близькість до традиційних центрів розселення. Структура сім'ї і традиції етнічних зв'язків у середовищі українців США, очевидно, дуже обмежено перешкоджатимуть асиміляційним тенденціям.

Фактором, який може допомогти американським українцям зберегтися як етнічній спільності, Ч. Кілі вважає релігію. Він підкреслює, що приналежність українців до східного православ'я або католицького культу візантійського обряду в умовах США об'єктивно дає більше шансів на виживання, ніж приналежність інших етнічних груп до протестантизму або римського католицизму³⁶. Досвід США показав, що більшість протестантських конгрегацій, що базувалися на етнічних групах (лютерани — німці або шведи) розчинилися в більш широкіх ре-

³³ Ibidem.— P. 144.

³⁴ Ibidem.— P. 145.

³⁵ Keely Charles B. Sociological Implication of the Demographic Characteristics // Ethnicity and National Identity.— P. 152—155.

³⁶ Ibidem.— P. 155.

лігійних організаціях. Політика римського католицизму також спрямована на витіснення етнічних парафій³⁷.

Іншим фактором, що ослаблює відцентрові тенденції в американо-українській етнічній громаді, Ч. Кілі вважає роль політичну (антирадянську) позицію щодо УРСР. Вона відіграє роль свого роду інтегруючої ланки для політичних організацій української «діаспори». Однак, на думку того ж дослідника, роль цього фактора для наступних поколінь американських українців буде зменшуватися і проявлятися більше чи менш відкрито — залежно від Української РСР.

Дані переписів 1970—1980 рр., демографічні і соціологічні праці вчених Сполучених Штатів — вагомий внесок у справу наукових досліджень місця і ролі українців у розвитку економіки, матеріальної і духовної культури цієї країни. В умовах утвердження і реалізації державного суверенітету Української РСР, демократизації міжнародних відносин вони служитимуть зростаючому культурному обміну нашої республіки зі Сполученими Штатами Америки.

Одержано 20.09.90.

На основании данных переписей 1970—1980 гг. и трудов американских ученых анализируется положение американских украинцев на современном этапе. В частности, рассматриваются география их расселения, языковые и демографические особенности, проблемы образования, уровень доходов, род занятий, жилищные условия.

³⁷ За винятком деяких парафій, що організуються католиками для новоприбулих іммігрантів (поляків, в'єтнамців тощо).

³⁸ Keely Charles B. Op. cit.— P. 155.

Шановні товариші!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздрук» без обмежень. Індекс — 74499. Ціна на рік — 21 крб. 60 коп., на півріччя — 10 крб. 80 коп., на квартал — 5 крб. 40 коп.

К. О. Баханов (Бердянськ)

Лабораторно-практичні роботи з історії в середній школі

Стаття присвячена одній з найважливіших проблем — підвищенню пізнавальної самостійності учнів у процесі навчання в середній школі. У ній доводиться правомочність організації лабораторно-практичних робіт на уроках історії. На конкретних прикладах курсів історії СРСР і УРСР розглядаються основні види цих робіт, специфіка їх проведення.

У період перебудови всіх сфер життя країни складні проблеми стоять і перед радянською школою. Серед завдань, які повинен вирішувати вчитель історії, особливе значення має формування в учнів високих морально-політичних якостей, працелюбства, творчого мислення, виховання у них активності тощо.

Сучасному суспільству необхідно, щоб молодь якомога раніше здобувала самостійність, максимально розкривала свої здібності й реалізовувала свою життєву мету, була краще підготовленою до того, щоб своєчасно брати на себе економічну, політичну та моральну відповідальність за долю країни.

Вирішення цієї проблеми покладається на школу, що є основною ланкою у процесі виховання підростаючого покоління. Вона покликана поряд з іншими завданнями розвивати в учнів самостійність у пізнавальній діяльності, формувати в них науковий метод пізнання суспільних явищ, а також навчити юнаків та дівчат використовувати свої знання на практиці.

Основним засобом досягнення цієї мети є організація самостійної роботи на уроці. Важливими видами її є: робота з підручником і додатковою (навчальною та науково-популярною) літературою; лабораторні й практичні роботи; аналітично-обчислювальні; графічні; проектно-конструкторські; роботи по класифікації та систематизації; застосування знань учнів¹.

Одне з провідних місць у наведеній класифікації належить лабораторним і практичним роботам. Саме про них та про їх значення в ході вивчення історії й піде мова нижче.

Насамперед логічно виникає запитання: чи сумісні поняття «лабораторна робота» і «гуманітарні науки або історія зокрема»?

У «Педагогічній енциклопедії» зазначається: «Лабораторні роботи чи лабораторні заняття в загальноосвітній школі — один з видів самостійної роботи учнів, що проводиться за завданням учителя з використанням учбових приладів, інструментів, матеріалів, установок та інших технічних засобів². Отже, лабораторна робота є одним з основних методів дослідження у галузі природознавчих наук. Недоліком даного визначення є відсутність характеристики особливостей самостійної діяльності учнів.

Цю прогалину певною мірою заповнює формулювання В. Ф. Паламарчук, яка визначає лабораторну роботу як «засіб набуття нових

¹ Кова А. В., Вологодская З. А. Самостоятельная работа учащихся по физике в средней школе.— М., 1981.— С. 10.

² Педагогическая энциклопедия.— М., 1965.— Т. 2.— С. 377.

знань, джерело одержання фактів, на основі яких розкриваються важливі закономірності»³.

Таким чином, завдання лабораторної роботи — на основі ґрунтовного аналізу конкретного факту дійти загального висновку. На відміну від лабораторних «практичні роботи розраховані на використання комплексу знань і навиків у ситуаціях, наближених до життєвих»⁴. На практиці часто вивчення конкретної події поєднується із залученням знань, одержаних раніше. Це робить дану роботу лабораторно-практичною.

Звичайно, ми не можемо повторити ту чи іншу подію, неможливо заново простежити те чи інше явище. Однак історична наука володіє великою кількістю першоджерел, узагальнюючими статистичними даними, аналіз яких дає можливість вивчити цю подію або явище.

Лабораторно-практична робота з історії — це засіб набуття знань з джерел, статистичних даних з метою на конкретних фактах розкрити закономірності розвитку суспільства.

В чому ж перевага цієї роботи перед іншими формами і методами навчання?

По-перше, знання, набуті самостійно й усвідомлені у процесі аналітичної роботи, є більш міцними та глибокими.

По-друге, підхід до вивчення програмного матеріалу нестандартними засобами робить сам процес навчання більш цікавим і посилює тим самим пізнавальну активність учнів.

По-третє, цей вид роботи дає можливість розвивати практичні вміння й навички, що має велике значення в підготовці учнів до продовження освіти після закінчення школи, а також до самостійної трудової діяльності.

По-четверте, проведення практичних робіт сприяє вихованню в учнів таких важливих рис особистості, як воля, самостійність, пізнавальна активність, активна життєва позиція тощо.

Разом з тим необхідно відзначити і ряд можливих мінусів цих робіт, які слід враховувати, щоб уникнути їх. Це, по-перше, однобічність ряду історичних джерел, що становлять основу практичної роботи (статистичні дані, історичні карти та ін.); по-друге, недостатність такого джерела для формування цілісного уявлення про процес або явище і завершення роботи на рівні припущення гіпотези.

Ці мінуси вчитель має враховувати. Він не повинен переривати роботу учнів на висловлюванні припущення, а підштовхувати їх до того, щоб з допомогою довідкової літератури вони знайшли його підтвердження чи спростування. Це дасть можливість не лише оцінити обґрунтування висунутої гіпотези, а й аргументи, що підтверджують її. Причому не виключаються варіанти, коли гіпотеза висувається учнем у класі, а вдома під час повторного опрацювання матеріалу з допомогою підручника він шукає їй підтвердження.

Сама ж структура практичної роботи з історії складається з таких основних етапів: 1) сприйняття учнями її мети; 2) пошук в історичних джерелах необхідних даних для розв'язання поставленої проблеми; 3) систематизація та узагальнення даних і на основі цього; 4) висування гіпотези; 5) пошук доказів (можливий домашній варіант).

Оскільки узагальнюючих публікацій по проведенню практичних робіт з історії немає, то вчитель сам має складати план цієї роботи, використовуючи при цьому підручники, статистичні дані й факти, взяті з хрестоматій та історичної літератури.

Виходячи з можливостей школярів, можна визначити такі види практичних робіт: аналіз писемних джерел (літописних повідомлень, законодавчих актів тощо), статистичних даних; робота з історичними

³ Дидактика современной школы: Пособие для учителей.— Киев, 1987.— С. 195.

⁴ Там же.— С. 197.

картами; аналіз речових (фотографії, муляжі й ін.) та усних джерел; робота з матеріалами періодичної преси.

Час проведення практичних робіт може бути різним — від 15 хвилин до цілого уроку, а то й спарених уроків. Проведення їх можна починати з 6-го класу.

Існують різні форми проведення практичної роботи. Найпоширенішою з них є аналіз писемних джерел. Він вимагає від учителя додаткових зусиль. Крім підготовки учнів до дотримання загальних правил вищезазначеного аналізу⁵, педагогу часто доводиться виключати з джерела зайву інформацію. Це особливо важливо для учнів 7—9 класів, яким складно сприймати джерела XVI—XIX ст. Необхідно бути уважним до основного змісту останніх і по можливості уникати зайвих їх скорочень.

Розглянемо цей вид практичних занять на прикладі уроку у 8-му класі при вивченні нового матеріалу по темі «Народні повстання».

Мета роботи: показати антифеодальний характер повстань у Київській Русі, розкрити їх причини, розвивати в учнів уміння самостійно вивчати матеріал на основі історичного документа, орієнтуючись на поставлені запитання.

Хід роботи: прочитавши уривки з руських літописів, визначити причини, які викликали повстання, та їх результати. Свої висновки записати за такою формою (рік, місто, причини, результати).

Учні отримують картки з уривками з «Повісті минулих літ», де йдеться про збір полуддя князем Ігорем і повстання древлян в Іскоростені у 945 р.⁶, з «Лаврентіївського літопису» — про повстання в Суздалі у 1024 р. й придушення його Ярославом Мудрим⁷, з «Повісті минулих літ» — про битву на річці Альті та повстання в Києві проти правління Ізяслава у 1065 р.⁸, з «Печерського патерика», де характеризується правління Святослава Ізяславовича, і «Збірника XII ст. Московського Успенського собору» — про події 1113 р. в Києві⁹.

Тексти літописних уривків можна роздати учням. Краще, коли вони мають текст перед очима й стежать за читанням учителя. Необхідно при цьому пояснити їм деякі слова, наприклад, «волхви», «крамола» та ін.

Після заповнення таблиці педагог пропонує учням подумати, що спільного між вищеподаними повстаннями? Проти чого вони були спрямовані? Відповіді на ці запитання школярі мають записати у висновках.

Цей вид лабораторно-практичних робіт можна використати у 9—10 класах під час вивчення суспільно-політичних рухів, порівняння різних точок зору з актуальних питань історичного розвитку, пов'язаних з набуттям тих умінь і навиків, які так важливі нині в умовах плюралізму думок, альтернативності програм на фоні загального зростання громадянської активності. Для прикладу наведемо практичну роботу з історії УРСР «Суспільно-політичний рух на Україні» (середина XIX ст.). На її проведення відводиться 15—20 хвилин. Учитель знайомить учнів з історією створення Кирило-Мефодіївського товариства, з діяльністю його окремих членів.

Мета роботи: розвинути в учнів уміння самостійно аналізувати історичні джерела, давати на основі цього порівняльну характеристику поглядів політичних діячів.

⁵ Источниковедение истории СССР.— М., 1981.— С. 18—23.

⁶ Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 г.: Учебное пособие для студентов пединститутов по специальности № 2108 «История».— М., 1987.— С. 26; Изборник Повести Древней Руси.— М., 1986.— С. 29, 30; Повесть минулих літ.— К., 1982.— С. 38—40.

⁷ Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв.— М., 1955.— С. 73.

⁸ Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 г.— С. 66—67.

⁹ Тихомиров М. Н. Указ. соч.— С. 134, 138—139.

Учня роздаються картки з уривками з віршів Т. Г. Шевченка («Єретик» від слів «Щоб усі слов'яни стали добрими братами...», «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні, і не в Україні моє дружнєє посланіє» (1845 р.) від слів «Подивіться на рай тихий...»; «Заповіт» (1845 р.) від слів «Поховайте та вставайте...»; «Я не нездужаю, нівроку» (1858 р.) від слів «Не жди сподіваної волі...») й уривок з автобіографії М. І. Костомарова від слів «Ми не могли уявити собі у докладності образу, в якому мала явитися наша уявлена федеративна держава»¹⁰.

Сильнішим учням пропонується більш складний для сприйняття уривок з програмного документа Кирило-Мефодіївського товариства — «Закону божого», складеного М. І. Костомаровим спільно з М. І. Гулаком і В. М. Білозерським. У ньому зазначається: «Україна пристала до Московщини і з'єдналася з нею як один народ слов'янський з іншим народом слов'янським нероздільно та незмісимо, як колись з'єднуються між собою всі народи слов'янські... Але незабаром побачила Україна, що вона попалася в неволю... І Слов'янщина, хоч потерпіла й терпить неволю, але не сама створила неволю, бо цар та дворянство не слов'янського духу винаходу, а німецького і татарського...»¹¹.

Слабші учні оформляють роботу у вигляді порівняльної таблиці за планом, запропонованим учителем.

Наступний вид практичної роботи присвячений аналізу статистичних даних. Ця форма розвиває в учнів вміння і навички використання останніх під час вивчення історичних подій. Розглянемо, як проводиться урок у 10 класі по темі «Третьочервнева монархія». Учням роздаються наведені нижче таблиці й дається завдання: проаналізувати виборчі закони від 11 грудня 1905 р. і 3 червня 1907 р., а також соціальний склад депутатів II та III державних дум.

Виходячи із статистичних даних, спробуємо визначити:

1. В який бік змінився соціальний склад депутатів Державної думи? Уявіть її можливу політику.

2. Чим викликані зміни у виборчому законі?

3. Що, на вашу думку, означає термін «третьочервнева монархія»?

4. Які зміни відбулися у складі депутатів від українських губерній до III Державної думи порівняно з II.

Зробіть загальний висновок згідно з поставленою метою.

Практична робота по аналізу історичної карти, по суті, є роботою з особливою формою передачі статистичної інформації. Разом з тим, до цифрових даних тут приєднується ще й просторова характеристика. За багатьма картами підручника можна скласти план проведення практичної роботи. Наведемо приклад.

10-й клас. Історія СРСР.

Тема: «Спад революції».

Мета роботи: визначити особливості розвитку першої російської революції у 1906—1907 рр. (якісно, кількісно і територіально), розви-

Таблиця 1
Розподіл голосів між класами за виборчими законами від 11 грудня 1905 р. та від 3 червня 1907 р.*

Один голос поміщика прирівнювався до такого числа голосів		
	Закон 11 грудня 1905 р.	Закон 3 червня 1907 р.
Буржуазія	3	4
Селяни	15	260
Робітники	45	543

* Історія СССР (XIX — начало XX вв.): Учебник. — М., 1981. — С. 319.

¹⁰ Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. — Киев, 1989. — С. 474, 475.

¹¹ Зайончковский Т. А. Кирилло-Мефодиевское общество. — М., 1959. — С. 158, 159.

вати вміння в учнів користуватися картою та одержаними статистичними даними під час аналізу історичних процесів.

Хід роботи: відкриємо карту № 1 Атласу, відділимо на ній центр від національних окраїн. Для цього олівцем проведемо лінію через міста Выборг, Нарву, Псков, Смоленськ, Брянськ, Курськ, Воронеж, Новочеркаськ, Ростов-на-Дону, Сочі, Грозний і далі Краснодарськ — озеро Балхаш.

Таблиця 2

Склад депутатів II і III державних дум за партійною ознакою**

	II Дума		III Дума	
		від України		від України
Всього депутатів	518	102	442	111
Основні партії:				
чорносотенці	54	40	144	26
октябристи	—	—	148	41
кадети	73	13	54	5
Народницькі партії	157	21	14	3
Соціал-демократи	65	11	19	2

** История Украинской ССР. — Киев, 1983. — Т. 5. — С. 166, 177.

Підрахуйте на карті кількість певних умовних позначень, заповніть таблицю (оскільки це робота чисто механічна, не слід учнів нею сильно завантажувати; логічно дати кожний вид підрахунків на групу учнів, частіше по варіантах).

Після підрахування таблиця має такий вигляд:

Таблиця 3

Розвиток революції 1905—1907 рр. у Росії

Форми революційної боротьби	Центр	Національні окраїни	Разом
1. Страйки і демонстрації робітників у 1905 р., у тому числі:			
а) загальний страйк	43	48	91
б) збройне повстання	36	44	80
	9	11	20
2. Страйки і демонстрації робітників у 1906—1907 рр.	28	36	64
3. Виступи в армії і на флоті:			
а) 1905 р.	12	25	37
б) 1906—1907 рр.	11	17	28

Проаналізуйте таблицю й зробіть висновки про зміни у розвитку революції відповідно до поставленої мети.

Найбільш цікавий вид практичної роботи — це самостійний аналіз речових джерел. Вона вимагає ретельної підготовки учителя. Адже необхідно забезпечити якщо не кожного учня, то хоча б групу їх макетами, муляжами, малюнками чи фотографіями речових джерел (знаряддя праці, предметів побуту, архітектурних пам'яток, репродукцій картин та інших творів мистецтва). Саме наявність цих предметів робить роботу особливо цікавою. Проте часто вчителю доводиться обмежуватися описом джерел, а то й просто їх переліком.

Наведемо приклад проведення такої практичної роботи на уроці (15 хвилин) у 8-му класі при вивченні теми «Стародавні поселення первісних людей на території сучасної України».

Мета роботи: з допомогою історичних джерел ознайомити учнів з конкретним періодом первіснообщинного ладу та на основі цього продовжити роботу над визначенням поняття «суспільний лад» (основні ознаки).

Для цього учням пропонуються картки (по варіантах) з описом первісних стоянок на території нашої країни. Наведемо один з варіантів. «В гроті Киїк-Коба (25 км від Сімферополя) у 1924 р. радянські археологи знайшли залишки вугілля, кремені, кістки вовка, оленів, антилоп, коней, зайців... Тут же були виявлені залишки чоловіка, жінки і дитини 5—7 років»¹².

Пропонуємо учням шляхи аналізу джерела. На основі перелічених вище даних зробіть висновок про: 1) рівень розвитку знарядь праці, 2) основні заняття людей, на основі чого визначити 3) тип господарства.

Одержаний висновок доповніть висновком про духовне життя людей Киїк-Коби. Після цього слід визначити, до якого періоду первіснообщинного ладу належить ця стоянка, і назвати його приблизні хронологічні рамки.

Практика свідчить, що основна маса учнів без особливих труднощів справляється з першими двома завданнями й трохи гірше — з третім. Тому для слабших школярів можна запропонувати ще раз переглянути в підручнику матеріал параграфу, де розкривається поняття «тип господарства». А питання про визначення приблизних хронологічних рамок учитель може розглядати з більш підготовленими учнями.

Практична робота з усними джерелами більш характерна для середньої ланки навчання. Методика її подібна до лабораторно-практичних робіт з писемними джерелами. Наприклад, під час вивчення у 8-му класі теми «Феодальна роздробленість на території нашої країни» на уроці, присвяченому Новгороду, з метою підкреслення економічної ролі цього великого торговельного центру учням можна запропонувати уривок з білини:

«Реки да озера к Нову-городу,
А мхи да болота к Белу-озеру,
Да чистое поле ко Пскову,
Темные леса Смоленские,
Широка мать Волга под Казань пошла,
Подале того и под Астрахань...
Из-под белого горячего из-под камешка
Выбегала мать Днепра — река
Да устьем впадала в море Черное...»¹³.

Після цього їм необхідно уважно розглянути на карті зазначені у білині географічні назви та визначити:

1. В чому була перевага Новгорода перед іншими містами? Яке його географічне становище?

2. Які торговельні шляхи проходять через Новгород?

3. Торгівлі з якими країнами сприяє їх наявність?

4. Зробіть загальний висновок про економічну роль Новгорода. Білини дають ряд можливостей для історичних досліджень¹⁴.

У курсі історії УРСР робота з усними джерелами може використовуватися при вивченні в 8-му класі теми: «Виникнення українського козацтва і Запорозької Січі». Учням роздаються для аналізу уривки українських народних історичних пісень, наведених в «Історії запорізьких козаків» Д. І. Яворницького¹⁵. Ця робота проводиться на початку уроку й ставить за мету виявити пізнавальний інтерес в старшокласників до історії українських козаків.

¹² Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества.— Л., 1979.— С. 136—140.

¹³ История СССР с древнейших времен и до наших дней. Серия первая.— М., 1966.— Т. 1.— С. 629—630.

¹⁴ Мирзоев В. Г. Былины и летописи : Памятники русской исторической мысли.— М., 1978.— С. 17—116.

¹⁵ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків.— Львів, 1990.— Т. 1.

Цей вид роботи можна також використати й у старших класах. Проте тут він повинен мати свою специфіку, оскільки робота проводиться з фонодокументами (а це в основному спогади). Під час роботи з останніми слід постійно враховувати наявність у них суб'єктивних оцінок подій.

І, нарешті, аналіз матеріалів періодичної преси. Він проводиться у старших класах (як правило, в 11 класі). Це пояснюється характером матеріалу, що вивчається, й рівнем підготовки учнів. Особливість такої роботи полягає в актуальності матеріалу, який може бути використаний під час написання статті у стінгазету, підготовки коментарів до політичного плаката, проведення політінформації чи виступу на конференції. Щоб робота мала дійсно практичний характер, публікації повинні добиратися такі, в яких немає готових оцінок та висновків, а містяться лише конкретні факти. Це в основному матеріали рубрик «З потоку новин» («Правда»), «Повідомлення з-за рубежу» («Известия»), «Останні телеграми з-за рубежу» («Труд») й ін.

Практична робота по аналізу матеріалів періодичної преси в силу того, що вона охоплює тільки конкретний момент у розвитку тієї чи іншої події, не може займати цілий урок, а є тільки його частиною. Тому доцільно проводити її групою учнів вдома чи на уроці з ознайомленням класу з її результатами. Практикувати це слід постійно, щоб кожний учень мав можливість попрацювати з періодичною пресою. Завдання для такої роботи можуть бути різні. Наприклад, на основі публікації газети «Правда» за січень 1990 р. охарактеризуйте обстановку в Афганістані та визначте шляхи її врегулювання.

Щоб робота була більш аргументованою, необхідно давати учням велику кількість матеріалів, тобто пресу за 3—4 місяці. Оцінки за це доцільно виставляти у журналі.

Останнім часом друкуються багато нових історичних джерел, пов'язаних з розширенням у нашій країні й республіці процесу гласності. Це дає вчителям змогу широко використовувати їх під час проведення практичних робіт у курсі вивчення історії. Проте обмеженість часу, зниження пізнавальної активності учнів при надмірному (понад 8—10 робіт на рік) захопленні педагогом самостійними заняттями вимагає ширшого використання групових та індивідуальних форм роботи, коли безпосередній аналіз джерел проводиться учнями вдома, а в класі заслуховуються основні моменти аналізу. Такий вид роботи є характерним для учнів старших класів, оскільки вміння самостійно аналізувати історичні джерела у них достатньою мірою вже сформувалося. Така робота може бути проведена в 10-му класі з курсу історії УРСР, наприклад, під час вивчення 4-го універсалу Центральної ради, документів про голод 1932—1933 рр. на Україні¹⁶ й т. п.

Практика проведення практичних робіт свідчить, що там, де вони проводяться систематично, учні краще використовують зміст карти під час аналізу причин і наслідків історичних подій, глибше дають характеристики різним фактам, явищам, відомим діячам, пам'яткам культури тощо.

Під час анкетування учнів та бесід з ними останні насамперед згадують ті теми, що вивчалися шляхом практичної роботи. Слід відзначити, що ці учні, як правило, виявляють більше самостійності, впевненості у власних силах, уміють відстоювати свою точку зору, творчо, нестандартно підходять до розв'язання складних завдань.

Багато з того, про що написано вище, може бути спірним, вимагає розвитку і дальшої розробки, але, безперечно, те, що нині викладання історії неможливе без розвитку практичного підходу до навчання.

¹⁶ 4 універсал Української Центральної ради // Літ. Україна.— 1990.— 5 лип.; Голод 1932—1933 годов на Украине. Свидетельствуют архивные документы // Под знаменем ленинизма.— 1990.— № 8.— С. 64—86.

В. О. Сухомлинський писав: «Не механічне заучування, не формальне запам'ятовування історичних дат, подій, а свідоме й ґрунтовне вивчення фактів минулого в їх системі, глибоке розуміння історичного процесу, його закономірностей, боротьби класів, долі народів, гострих проблем сучасності та свого обов'язку перед Вітчизною, перед трудящими — ось головні показники історичної освіченості»¹⁷.

Одержано 25.08.89.

Статья посвящена одной из важнейших проблем — повышению познавательной самостоятельности учащихся в процессе обучения в средней школе. В ней доказывается правомочность организации лабораторно-практических работ на уроках истории. На конкретных примерах курсов истории СССР и УССР рассматриваются основные виды этих работ, специфика их проведения.

¹⁷ Сухомлинский В. А. Об умственном воспитании.— Киев, 1983.— С. 5.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

В. Л. Савельєв (Київ)

Чи був П. Ю. Шелест виразником «українського автономізму»?

Розкриваються основні етапи політичної кар'єри П. Ю. Шелеста, висвітлюються головні аспекти його діяльності на посаді першого секретаря ЦК Компартії України.

Відомо, що до останнього часу політична біографія Петра Юхимовича Шелеста залишалась в радянській історіографії своєрідною «білою плямою». В цьому немає нічого дивного, оскільки неупереджене дослідження цієї теми в попередній період було просто неможливим. Свого часу діяльність П. Ю. Шелеста на посаді першого секретаря ЦК Компартії України дістала однозначно негативної офіційної оцінки. Наприклад, на XXV з'їзді Компартії України (1976 р.) зазначалось, що він «втратив усякий зв'язок з партійною організацією республіки, не виправдав виявленого йому високого довір'я і втратив моральне право бути в складі ЦК»¹. А в «Нарисах історії Компартії України» (1977 р.) йдеться про допущені П. Ю. Шелестом «серйозні недоліки в керівництві республіканською партійною організацією»². Подібні оцінки без належної аргументації аж ніяк не могли задовольнити інтерес громадськості до цього діяча.

Цей інформаційний попит могли б, безумовно, певним чином задовольнити праці західних дослідників, але до них, з відомих причин, радянський читач доступу не мав. У численних публікаціях зарубіжних авторів (Ю. Білінський, Б. Левицький, Я. Пеленський, П. Потічний, Дж. Ходнетт та ін.) досліджуються різні сторони політичної біографії П. Ю. Шелеста, звертається увага на певні особливості в діяльності Компартії України в 60-і роки. В працях радянологів читач може, зокрема, ознайомитись з окремими версіями про причини усунення П. Ю. Шелеста з посади першого секретаря ЦК Компартії України.

І все ж, як нам здається, залишається ще чимало питань, які потребують відповіді. Дійсно, адже, наприклад, можливості західних дослідників були до останнього часу певною мірою обмежені через відсутність у них матеріалів з радянських архівів. Потребують також відповідної наукової експертизи спогади Петра Юхимовича, мемуари інших політичних діячів.

Безумовно, головним об'єктом уваги дослідників залишаються причини усунення П. Ю. Шелеста з посади першого секретаря ЦК Компартії України. Слід зазначити, що офіційна версія щодо цієї події склалась не відразу: вже після того, як він був виведений зі складу Політбюро ЦК КПРС у квітні 1973 р. Роком раніше травневий (1972 р.) Пленум ЦК Компартії України увільнив його від обов'язків першого секретаря ЦК Компартії України «у зв'язку з призначенням... заступником Голови Ради Міністрів СРСР»³. Отже, мови про якісь «серйозні недоліки» і «втрату усякого зв'язку» з партійною організацією поки що не велось. І це не випадково, оскільки будь-яких ґрунтовних підстав для зазначених висновків не існувало. На загальноносо-

¹ XXV з'їзд Компартії України. 10—13 лютого 1976 року: Стеног. звіт.— К., 1976.— С. 61.

² Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 689.

³ Рад. Україна.— 1972.— 26 трав.

юзному фоні Україна мала вигляд досить пристойний. Восьму п'ятирічку з головних показників республіка виконала. Стиль роботи П. Ю. Шелеста цілком вписувався в рамки загальноприйнятих у той час норм партійного керівництва.

В силу зазначених обставин усунення цього діяча потребувало таких аргументів, які, з точки зору вищого керівництва КПРС, зняли б будь-які питання щодо практичної доцільності і політичної необхідності здійсненого заходу.

І необхідне обґрунтування було знайдено. У квітні 1973 р. комунисти, громадськість республіки отримали нагоду ознайомитись у журналі «Комуніст України» з редакційною статтею під назвою «Про серйозні недоліки та помилки однієї книги» — своєрідною рецензією на книгу П. Ю. Шелеста «Україна наша Радянська», що вийшла друком 1970 р. У рецензії підкреслювалося, що виданню притаманні «ряд методологічних та ідейних помилок і серйозних недоліків», однобічних оцінок важливих історичних явищ, фактичних помилок, чимало нечітких формулювань і редакційних недоробок. Висувались й інші досить серйозні звинувачення. Зокрема, йшлося про «відсутність чітких класово-партійних критеріїв», порушення лєнінських принципів «класово-партійного, конкретно-історичного підходу до аналізу окремих історичних явищ і фактів», що призвело до применшення ролі «Комуністичної партії, її ідей і практичної діяльності у розв'язанні завдань соціалістичного будівництва», до розгляду економіки Радянської України з шкідливих позицій «економічного автаркізму» і т. п.⁴

Подібна спрямованість і обрана тональність рецензії мали, за попереднім задумом її ініціаторів і авторів, дезавувати автора книги насамперед як політичного діяча. Адже звинувачення в ідеалізації минулого автоматично ставило автора в один ряд з тими, кого таврували тодішні «правовірні марксистки» (скажімо, М. С. Грушевського) як буржуазно-націоналістичних ідеологів. В ті роки подібні паралелі і прозорі натяки означали політичну смерть. Саме цього, здається, і намагалися досягти ініціатори рецензії.

На час виходу у світ зазначеної книги її автора аж ніяк не можна було вважати дилетантом в політичних та апаратних питаннях. «Україна наша Радянська» практично нічим не виділялась за своєю політичною спрямованістю серед інших його публікацій. Лояльність П. Ю. Шелеста до існуючої системи і пануючої ідеології не підлягала сумніву. Однак деякі дослідники намагаються знайти у книзі певні підстави для того, щоб вбачати у Шелестові виразника ідей «українського автономізму». Зокрема, Я. Пеленський з університету Айова (США), порівнюючи відповідні положення із «Тез про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», схвалених у свій час ЦК КПРС, з оцінкою політики царизму по відношенню до України в книзі «Україна наша Радянська», приходять до висновку, що оскільки її автор робить особливий наголос на «політичній концепції автономії» України, на автономному статусі Запорізької Січі, то саме це дає підстави говорити про його відхід від офіційної інтерпретації історії України після підписання Переяславської угоди.

Не вдаючись до дискусії з приводу вагомості новацій П. Ю. Шелеста у тлумаченні історичного минулого, хотілося б зосередити головну увагу на спробах дослідників виявити ознаки «українського автономізму» в роботі цього діяча на посаді першого секретаря ЦК Компартії України. Так, на думку Я. Пеленського, «шелестівський період (1963—1972) характеризувався опором політиці централізації. В цей час здійснювались заходи, спрямовані на захист прав української республіки, заохочувався її культурний та економічний розвиток. Відпо-

⁴ Про серйозні недоліки та помилки однієї книги // *Комуніст України*.— 1973.— № 4.— С. 77, 79, 80.

відно цей період можна визначити як час відродження «контрольованого українського автономізму». Такий висновок поділяє відомий зарубіжний українознавець В. Гришко. Він зазначає на сторінках «Сучасності», що на хвилі «хрущовської десталінізаційної відлиги в національних республіках зародилася атмосфера національно-державницького самоусвідомлення. На Україні навіть у щирих комуністів зродився той «місцевий» українорадянський патріотизм, що його уособленням став хрущовський висуванець на пост керівника КПУ — Петро Шелест, який і після усунення Хрущова був виразником своєрідної форми українського партійно-радянського націонал-автономізму»⁵.

Розглядаючи наведену точку зору, поставимо запитання: по-перше, чи були вагомими підстави для твердження про існування у Компартії України своєрідної, скажімо так, течії у формі «українського партійно-радянського націонал-автономізму», а, по-друге, якою мірою П. Ю. Шелест міг уособлювати його у своїй діяльності? Відповідаючи на перше, слід зазначити, що, дійсно, після XX з'їзду у КПРС мали місце певні зрушення у напрямі демократизації внутріпартійного життя. Зокрема, було засуджено найбільш одіозні прояви сталінізму, здійснювались заходи, спрямовані на їх подолання, на підвищення активності первинних парторганізацій, комуністів. В цих умовах не могли не відродитись серед певної частини рядових членів партії, насамперед в середовищі української інтелігенції, деякі ідеї затавованого в 30-х роках як антипартійного ухилу «націонал-комунізму». Зокрема, висловлювалось у різних формах невдоволення закріпленим Статутом КПРС за Компартією України статусом «бойового загону», який обмежував її функції як місцевої організації винятково виконанням прийнятих центральними органами рішень, позбавляв можливості формувати і проводити свою власну політику.

Але подібні настрої аж ніяк не торкались керівної верхівки Компартії України, першого секретаря ЦК. Їх позиція залишалась незмінною*. Саме вона, враховуючи повну незалежність апарату і керівних органів від партійної маси, визначала політичний статус республіканської організації як звичайного філіалу КПРС «без власного Статуту і Програми. До того ж ідеї «націонал-комунізму» в ті часи, з відомих причин, не могли дістати широкого поширення серед рядових партійців. В цьому контексті навряд чи можна вести серйозну розмову про можливість існування у Компартії України оформленої у відповідний спосіб «націонал-автономістської», «націонал-ліберальної» течії як такої, що виходила б за рамки генеральної лінії КПРС. «Ми, комуністи України, — заявляв з трибуни XXIV з'їзду КП України П. Ю. Шелест, — горді з того, що у боротьбі за здійснення величких планів комуністичного будівництва йдемо в монолітних і непохитних лавах славної Комуністичної партії Радянського Союзу. Ми, комуністи України, — 2,5-мільйонний загін КПРС, урочисто заявляємо про свою безмежну відданість всеперемагаючим ідеям марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму, повну підтримку політичної лінії ленінського Центрального Комітету КПРС»⁶.

⁵ Гришко В. Українська національна ситуація в СРСР на тлі Горбачовської «перебудови» // Сучасність. — 1988. — Ч. 2. — С. 82.

* В зв'язку з цим хотілося б звернути увагу на бездоказовість, з нашої точки зору, тверджень директора ізраїльського Міжнародного центру досліджень сучасного суспільства (Єрусалим) І. Земцова про те, що в 60-х роках ідеї «національного опору на Україні» прорвалися «в систему київського керівництва». В результаті, згідно твердженням зазначеного дослідника, П. Ю. Шелест — «більш українець, ніж комуніст», виступив проти «сакраментальної ідеї злиття націй» і був за це «усунутий» Москвою / Земцов І. Андріпов і неросійські нації — ставлення та політика // Сучасність. — 1988. — Ч. 3. — С. 72).

⁶ XXIV з'їзд Компартії України, 17—20 березня 1971 року. : Стеног. звіт. — К., 1972. — С. 18—19.

Характер взаємовідносин центру і республіканських партійних організацій на засадах бюрократичного централізму визначав відповідну модель поведінки керівництва Компартії України, насамперед першого секретаря **. Зокрема, серйозні претензії з його боку, як свідчить історія, на політичну ініціативу і творчість, скажімо так, не заохочувались. Неухильно і послідовно вимагалась лише «безмежна відданість» ленінському Центральному Комітетові. На практиці це означало насамперед повну лояльність щодо Генерального секретаря. Без врахування зазначених особливостей у характері взаємовідносин республіканської партійної організації з керівними органами КПРС не можна, на наш погляд, уникнути однобічних оцінок діяльності П. Ю. Шелеста на посаді першого секретаря ЦК Компартії України. А саме такі оцінки мають місце в публікаціях, автори яких, зокрема, намагаються охопити сутність цієї особи, зміст її діяльності одним яскравим визначенням. Наприклад, М. Стуруа пише про «норовистого Шелеста», «лідера від природи» ⁷. Але чи вичерпує це повністю характеристику образу нашого героя? Мабуть, ні. До того ж у читача може створитись враження, що П. Ю. Шелест дійсно мав змогу сформуватись як політичний лідер у сучасному розумінні цього слова в ті часи, коли для цього не існувало відповідних умов. Тоді як же бути із зовсім протилежною зазначеній думкою Ф. Бурлацького, який характеризує Шелеста поряд з Підгорним, Кириченком, як «підручного», слухняного виконавця волі вищого керівництва ⁸. Маючи на увазі протилежні по суті точки зору щодо особистості цього діяча, спробуємо перевірити їх істинність, звернувшись до деяких характерних і, на наш погляд, важливих моментів у його політичній біографії. Її можна вважати в багатьох відношеннях типовою для свого часу.

Народився Петро Юхимович Шелест 14 лютого (1 березня) 1908 р. в селі Андріївці (тепер селище міського типу Харківської області) в сім'ї селянина-бідняка. Навчався в церковно-приходській школі, потім працював. На Харківському паровозоремонтному заводі у 1928 р. вступив до лав ВКП(б). В цьому ж році П. Ю. Шелеста послали вчитися до Харківського комуністичного університету ім. Артема. Здобував освіту також в Харківському інженерно-економічному та Маріупольському металургійному інституті, який закінчив у 1935 р.

На відміну від свого попередника — М. В. Підгорного, П. Ю. Шелест значно раніше почав партійну кар'єру. У 1940 р. він обраний секретарем Харківського міського комітету КП(б)У по оборонній промисловості. До цього він вже мав певний виробничий досвід — у 1932—1936 рр. працював на Маріупольському заводі ім. Ілліча змінним інженером, заступником начальника і начальником цеху, а з 1937 р. — на Харківському заводі «Серп і Молот» головним інженером.

На посаді секретаря Харківського міського комітету КП(б)У перебував недовго — до грудня 1941 р. Його партійна кар'єра після евакуації продовжувалась у Челябінську (був призначений завідуючим відділом оборонної промисловості Челябінського обкому ВКП(б)). З квітня 1942 р. до вересня 1943 р. він — інструктор ЦК ВКП(б), потім партторг ЦК ВКП(б) на авіаційних підприємствах Саратова, за-

** В деяких зарубіжних виданнях з метою визначення певних ознак «українського автономізму» в діяльності П. Ю. Шелеста їх автори звертають особливу увагу на той факт, що його «команда» складалась виключно з «етнічних українців». У зв'язку з цим зауважимо, що з огляду на тодішній статус Компартії України такий фактор, як національний склад керівної еліти, навряд чи можна розглядати одним із тих головних чинників, що визначали модель її поведінки, яка виходила б за межі «генеральної лінії». Хоча, безумовно, помилково було б зовсім не враховувати зазначений фактор у дослідженні внутріпартійних відносин, зокрема, кадрових переміщень у вищих ешелонах влади.

⁷ Стуруа М. Две фотографии к одному портрету // Неделя.— 1988.— № 43.— С. 16.

⁸ Бурлацкий Ф. Брежнев и крушение оттепели. Размышления о природе политического лидерства // Лит. газета.— 1988.— 14 сент.

ступник секретаря Саратовського обкому партії по оборонній промисловості.

З вересня 1948 р. Шелест знову на господарській роботі, цього разу в Ленінграді. У травні 1950 р. повернувся на Україну, очолив колектив авіаційного заводу у Києві. Пізніше сам П. Ю. Шелест оцінював час роботи на цьому підприємстві як найплідніший у його житті⁹. Дійсно, як свідчать документи, відстаюче підприємство у рекордно короткий строк виведено «із прориву у число передових підприємств міста»¹⁰. За всіма даними (вік, досить значний досвід партійної і господарської роботи, особисті якості) Петро Юхимович відповідав існуючим в той час критеріям перспективного партійного керівника. Тому можна вважати закономірним факт обрання у 1954 р. спочатку другим секретарем Київського міськкому, а потім, у 1956 р.— другим секретарем Київського обкому Компартії України. У лютому 1957 р. П. Ю. Шелест став першим секретарем Київського обкому. На цій посаді він працював до серпня 1962 р. Безумовно, що за той період, коли він очолював Київську обласну партійну організацію, його власний досвід керівної роботи піднявся на якісно новий рівень. Адже на кінець 1959 р. на обліку у партійних організаціях області нараховувалося 120 тис. комуністів, з яких 41 тис.— у промисловості і транспорті, 17 тис.— в сільському господарстві, понад 60 тис. членів і кандидатів у члени КПРС були зайняті у науково-дослідних інститутах, вузах, школах, культурно-освітніх закладах, партійних, державних, профспілкових органах. Така розстановка партійних сил обумовлювала певну специфіку роботи партійних органів, вимагала від керівництва, насамперед першого секретаря, вміння координувати і об'єднувати діяльність найрізноманітніших за характером своєї роботи партійних організацій. З точки зору партійного керівництва республіки, особисто М. В. Підгорного, П. Ю. Шелест виявив себе на керівній роботі «здібним організатором, ініціативним і дисциплінованим керівником, який добре знає промислове виробництво»¹¹.

Отже, об'єктивні передумови обрання П. Ю. Шелеста у серпні 1962 р. секретарем ЦК Компартії України дають підстави говорити, що це була неординарна за своїми особистими якостями людина в номенклатурі. Але мабуть, тільки їх на певному етапі вже недостатньо для успішної політичної кар'єри, враховуючи особливості кадрових переміщень в ієрархії адміністративно-командної системи. Необхідне було також схильне ставлення вищого керівництва КПРС, насамперед Першого секретаря — М. С. Хрущова. Чому він віддав перевагу саме П. Ю. Шелесту? Можливо, той зумів виявити себе відповідним чином під час особистих зустрічей, зокрема, коли Перший секретар ЦК КПРС вручав Київській області у квітні 1958 р. орден Леніна?

Принаймні важко брати під сумнів свідчення очевидців особистих зустрічей Першого секретаря ЦК КПРС і першого секретаря ЦК Компартії України, коли згадують про «якесь по-батьківському відкрите, добре ставлення Хрущова до Шелеста»¹². Саме цей момент, мабуть, зіграв не останню роль у тому, що саме П. Ю. Шелеста у липні 1963 р. обрали першим секретарем ЦК Компартії України. Щоправда, у нього були досить сильні за всіма об'єктивними показниками конкуренти. Серед них найвірогіднішим кандидатом вважався другий секретар ЦК І. П. Казанець. Викликали в Москву, як згадував сам П. Ю. Шелест, також секретаря Донецького обкому О. П. Ляшка і Харківського — М. О. Соболя. Але вони, мабуть, не входили до кола тих, хто зумів себе у чомусь особливо виявити і тим самим завоювати симпатії М. С. Хрущова. Із чого виходила Президія ЦК, висуваючи П. Ю. Ше-

⁹ Человеку свойственно ошибаться // Комс. правда.— 1989.— 19 окт.

¹⁰ ПА ІІІ, ф. 1, оп. 62, спр. 2033, арк. 125.

¹¹ Там же, арк. 151.

¹² Васильєв О. Святе слово совість // Сільські вісті.— 1989.— 22 берез.

леста? Відповідаючи на це питання, М. В. Підгорний зазначав на Пленумі ЦК Компартії України, що «це вже досить старий комуніст, він у партії з 1928 р. Пройшов великий шлях»¹³. Обраний одногослосно, Петро Юхимович висловив «сердечну вдячність за високе довір'я Президії ЦК КПРС і особисто товаришу Микиті Сергійовичу Хрущову»¹⁴.

Патерналістська, центроугодницька атмосфера, що панувала у республіканській номенклатурі, породжувала не політичного лідера в сучасному розумінні слова, а ретельного виконавця волі центру, для якого притаманні конформізм і пристосуванство. Склалася, якщо так можна сказати, відповідна етика і стиль поведінки дійових осіб відповідно до їх статусу. Досить згадати у зв'язку з цим усталену традицію висловлювати подяку першим особам і високопоставленим представникам центру за все — за «постійне піклування» і «постійну увагу», «за мудру політику» і «мудре керівництво», «за конструктивну і своєчасну критику, поради, настанови» тощо.

Навряд чи П. Ю. Шелест міг вийти за межі середовища, у якому формувався і працював. До жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС він постійно висловлював свою «безмежну відданість» М. С. Хрущову, «палко схвалював» від імені комуністів України всі його ініціативи без винятку, які б суперечливі і сумнівні вони не були. Зокрема, «повного і одноставного» схвалення дістали на Україні рішення грудневого (1963 р.) Пленуму ЦК КПРС, на якому М. С. Хрущов, визначивши роль хімії в боротьбі за комунізм, висунув формулу, що «комунізм є Радянська влада плюс електрифікація країни, плюс хімізація народного господарства». Цей висновок, підкреслював перший секретар ЦК Компартії України, «є новим творчим внеском в революційну теорію і практику комуністичного будівництва. Він, безумовно, стане прапором часу, прапором партії, всього нашого героїчного народу»¹⁵.

Чи був щирим П. Ю. Шелест у своїх оцінках «чарівних» можливостей хімізації? Посада першого секретаря республіканської партійної організації зобов'язувала не ставити під сумнів обгрунтованість нової ініціативи М. С. Хрущова. Показовим у цьому зв'язку вбачається такий факт. Після обговорення відповідної доповіді П. Ю. Шелеста на грудневому (1963 р.) Пленумі ЦК Компартії України надійшла записка від голови одного із колгоспів, де він висловив сумнів щодо виконання високих зобов'язань, оскільки, як і до останнього часу, «говорити будемо багато, а добрий не буде»¹⁶. Відповідаючи на неї, П. Ю. Шелест зауважив, що «не можна бути Фомою невірним. Треба вірити в те, що намічає партія і народ, в рішення грудневого Пленуму ЦК КПРС. Ми впевнені, що те, що намічено в нашій країні в галузі розвитку промисловості і хімізації народного господарства, буде безумовно виконано»¹⁷.

Але після жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС, який увільнив М. С. Хрущова з усіх посад, тональність і спрямованість виступів першого секретаря ЦК Компартії України зазнали різкої зміни. Свідчення цьому — виступ П. Ю. Шелеста, так би мовити по гарячих слідах, на зборах партійного активу м. Києва і Київської області 15 жовтня 1964 р. Є стенограма виступу, надруковані спогади деяких учасників зборів. Наприклад, О. Хоменко згадує, що «Перший» постав перед ним «у невластивій йому іпостасі людини, знервованої у чомусь головному, непевної себе, своїх рішень і своїх дій». Автор статті у газеті «Ініціатива» (№ 9—10, 1990 р.) приходиться до висновку, що звернення до записів зборів, які, на його думку, не збереглися, дало б під-

¹³ ПА ІІП, ф. 1, оп. 1, спр. 1842, арк. 287.

¹⁴ Там же, арк. 299.

¹⁵ Там же, спр. 1860, арк. 5.

¹⁶ Там же, арк. 352.

¹⁷ Там же, спр. 1860, арк. 352.

стави сказати: «Петро Юхимович Шелест не був «ідалго плаща». Підлістю — гидував».

Дещо іншу картину змальовує інший учасник зборів — О. Васильєв, який теж у той час працював в апараті ЦК Компартії України. Він пише на сторінках «Сільських вістей», як «Шелест дуже емоційно, на великому піднесенні, з досить відчутним металом у голосі повідав нам про те, як він один з найперших кинувся «у бій» проти М. С. Хрущова, як від імені всіх комуністів, всього українського народу викривав Хрущова у волюнтаризмі, невірних, шкідливих рішеннях, у єдиноначальності тощо»¹⁸. Наскільки близькі до істини наведені свідчення, можна перекоонатися, порівнюючи їх з стенограмою виступу П. Ю. Шелеста, яка відтворює і зміст, і стан доповідача, і його мову.

Зокрема, він зазначив, що «у Президії ЦК нашої партії склалася нестерпна, неможлива обстановка для нормальної партійної, лєнінської критики недоліків і міркувань». Це зумовлене було тим, що М. С. Хрущов «за останні 3—4 роки став зовсім невпізнанною людиною...», мав недостатню підготовку з багатьох питань, приймав необгрунтовані, волюнтаристські рішення, не радився з членами Президії, в результаті чого, «я повинен сказати, мали місце авантюристичні речі». До останніх П. Ю. Шелест відносив, зокрема, надмірну увагу до культивуації гороху у республіці. З цього приводу він наважився, як розповідав учасникам зборів, висловити свої сумніви М. С. Хрущову. Реакція останнього була такою: «Ви що суєте свого носа. Ви нічого не розумієте». Характеризуючи свій стан в такій ситуації, Петро Юхимович сповідався далі: «Це сам на сам, обурливо. Я, раз уже на те пішло, я вам признаюсь, я і скис на цьому. Далі подивився, як би вибратися, розумієте, і чи зумію я взагалі вибратися після цього»¹⁹. Цілком вірогідно, що саме так і було, як розповідав П. Ю. Шелест. Враховуючи його статус члена Президії ЦК КППРС, характер і вдачу, він міг висловити свої сумніви особисто М. С. Хрущову щодо обгрунтованості і правомірності ряду рішень Першого секретаря ЦК КППРС. Але будь-які подібні прилюдні офіційні висловлювання з боку партійного керівника республіки на адресу Першого секретаря ЦК КППРС без відповідних і негайних організаційних (а то й політичних) висновків у той час були абсолютно виключені. Тому цілком зрозумілим стає той факт, що хоч особисто у П. Ю. Шелеста, як він згадував, уже до жовтєвого Пленуму (1964 р.) ЦК КППРС і викликав у душі «сміх, обурення» лозунг «догнати і перегнати Америку», він, однак як перший секретар ЦК заявляв на грудневому (1963 р.) Пленумі ЦК Компартії України, що «недалекій той час, коли наша країна наздожене і залишить позаду Сполучені Штати Америки».

Піддаючи критиці політичну лінію М. С. Хрущова, П. Ю. Шелест, зокрема, зазначав на згадуваних вище зборах партактиву, що «починаючи з 1958 р. наше сільське господарство по 1964 р... і включаючи важкий 1963 р. неврожайний рік по суті застигло і стоїть на нулі»²⁰. Головну причину цього становища він вбачав у тому, що «до останнього часу в окремих галузях промисловості і особливо сільського господарства часто нав'язувались суб'єктивістські, економічно не обгрунтовані рішення, які завдали великої шкоди державі і колгоспам»²¹. Цей висновок цілком відповідав точці зору тодішнього керівництва ЦК КППРС, яке, засуджуючи волюнтаризм М. С. Хрущова, зробило певні корективи в аграрній політиці КППРС. Березневий (1965 р.) Пленум ЦК партії визначив нові принципи щодо закупок сільськогосподарських продуктів у колгоспів. Господарства одержали твердий план продукції на ряд років, були підвищені заготівельні ціни і встановлено грошові

¹⁸ Сільські вісті.— 1989.— 22 берез.

¹⁹ ПА ІІІ, ф. 1, оп. 24, спр. 5949, арк. 9, 11, 16, 14.

²⁰ Там же, оп. 24, спр. 5949, арк. 7.

²¹ Там же, оп. 1, спр. 1920, арк. 188.

надбавки за надплановий продаж продукції. Передбачалось здійснення заходів по підвищенню особистої матеріальної заінтересованості трудівників села.

Рішення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС «з великою одностайністю», підкреслював П. Ю. Шелест в одному із своїх виступів, «цілком і повністю» схвалюють Комуністична партія України, весь український народ. «Вони вбачають в них єдино правильний шлях швидкого піднесення всіх галузей сільського господарства, зміцнення економіки колгоспів і радгоспів, підвищення матеріальної заінтересованості, поліпшення добробуту всіх трудящих нашої країни»²².

У справі «різкого збільшення виробництва» сільськогосподарської продукції, «швидкого піднесення» сільського господарства в цілому особлива роль відводилась розвитку меліорації земель. Згідно з рішенням травневого (1966 р.) Пленуму ЦК КПРС намічалось виконання широкомасштабних робіт по землеустрою. В республіці їх загальна вартість в п'ятиріччі дорівнювала понад 2 млрд. крб. Це майже відповідало обсягу коштів, які були вкладені в усе сільське господарство України за семиріччю. Масштаби робіт намічались дійсно значні. П. Ю. Шелест, роз'яснюючи постанови центральних органів, підкреслював, що «партійні організації повинні піднести вимогливість і відповідальність за доручену справу всіх працівників»²³.

Про результати виконання рішень березневого (1965 р.) і травневого (1966 р.) Пленумів ЦК КПРС свідчив аналіз становища в сільському господарстві, здійснений на листопадовому (1968 р.) Пленумі ЦК Компартії України. П. Ю. Шелест у своєму виступі змушений був констатувати, що поряд з певними успіхами, «по виробництву ряду продуктів і продуктивності праці сільське господарство ще не досягло рівня передбаченого Директивами ХХІІІ з'їзду КПРС на п'ятиріччю. Це в певній мірі відноситься до сільського господарства нашої країни»²⁴. В чому ж причини становища, що склалося? Серед них перший секретар ЦК Компартії України називав такі: повільне здійснення заходів по хімізації і меліорації земель, впровадження комплексної механізації, подекуди низька культура виробництва і т. п. Логічно, що бажано було б з'ясувати глибинні, що корінилися в існуючих виробничих відносинах і характері управління, обставини, які обумовлювали існування зазначених негативних явищ і тенденцій. Але час для такого розуміння проблеми ще не настав. «Партійний орган зобов'язаний керувати всіма ділянками господарського і культурного будівництва»²⁵,— наголошував П. Ю. Шелест в одному із своїх виступів. Зокрема, значну увагу він приділяв питанням економічної реформи, започаткованої рішеннями вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. Одним із її перших кроків було повернення до галузевого принципу управління промисловістю. Постанову Пленуму одностайно схвалили на жовтневому (1965 р.) Пленумі ЦК Компартії України. Виступаючи перед його учасниками, П. Ю. Шелест різко критично охарактеризував територіальну систему управління як таку, що «стримувала технічний прогрес»²⁶. Згадувались «серйозні помилки і прорахунки, які допускались в недалекому минулому в плануванні», а також «необґрунтовані вольові рішення, що призводили до порушення необхідних пропорцій в промисловості та між розвитком промисловості і сільського господарства»²⁷.

²² Там же, арк. 187.

²³ Там же, спр. 2013, арк. 318.

²⁴ Там же, спр. 2078, арк. 7.

²⁵ Шелест П. Ю. Комуніст — активний борець партії.— К., 1969.— С. 119.

²⁶ ПА ІІП, ф. 1, оп. 1, спр. 1929, арк. 13. До речі, в одному із сучасних інтерв'ю Петро Юхимович сказав, характеризуючи діяльність М. С. Хрущова, що вважає «корисною його ідею створення раднаргоспів» (Аргументы и факты, № 2, 1989).

²⁷ ПА ІІП, ф. 1, оп. 1, спр. 1929, арк. 13.

Не залишалась, безумовно, за межами партійного впливу, особистої уваги П. Ю. Шелеста і сфера культури. Важливо при цьому зауважити, що в багатьох публікаціях робиться особливий наголос на «українофільстві» (І. Драч) П. Ю. Шелеста²⁸, підкреслюється, що він «хоч трохи піклувався про інтереси свого народу і його культури» (В. Чорновіл)²⁹ у порівнянні з такими «українофобами», як Каганович, Постишев, Щербицький. Більше того, існує версія, яку, зокрема, обґрунтовує Я. Пеленський у своїй статті «Шелест і його період в історії України (1963—1972): відродження контрольованого українського автономізму», що «Шелест і його команда... зробили свідомий крок в напрямку підтримки програми «другої українізації» в республіці». Такий висновок підкріплюється посиланнями на факти, які свідчать, зокрема, про розвиток української мови і літератури в 60-х роках, історичної науки і кіно на Україні, про особливу увагу до цих процесів П. Ю. Шелеста. Дійсно, безглуздо було б заперечувати певну лібералізацію в галузі культурної політики Компартії України того періоду, ігнорувати прояви прихильного ставлення першого секретаря ЦК Компартії України до деяких представників української літератури та мистецтва. Разом з тим, як нам здається, було б перебільшенням говорити про існування якоїсь певної програми «другої українізації» в республіці. Якихось офіційних рішень з цього приводу, як відомо, не було. П. Ю. Шелест діяв у руслі загальної лінії на демократизацію суспільного життя, початок якій поклав ХХ з'їзд. Поступово вона зійшла нанівець після приходу до влади Л. І. Брежнєва. І особиста заслуга П. Ю. Шелеста, безумовно, полягає в тому, що він в межах тогочасних, дещо лібералізованих в порівнянні з попереднім періодом сталінщини, уявлень про характер партійного керівництва культурою намагався часом досить реалістично підходити до деяких питань розвитку української мови, літератури, кіно, інших галузей мистецтва.

Але, і це слід підкреслити особливо, його позиція була непослідовною, не позбавлена протиріч. Цей висновок, зокрема, досить красномовно підтверджується ставленням Петра Юхимовича до особи і творчості О. Т. Гончара. Перший секретар ЦК, наприклад, намагався ухилитись, як свідчать архівні матеріали, від безпосередньої підтримки, вдаючись навіть до звичайної демагогії, розгорнутої О. В. Ватченком кампанії проти роману «Собор». Але, разом з тим, нічого практично не зробив, щоб її припинити. Мабуть, інстинкт самозбереження взяв таки гору над власними симпатіями.

Не можна не пригадати також, що завдяки втручанням Петра Юхимовича вирішувались побутові проблеми деяких митців, виділялись кошти на вирішення деяких практичних проблем розвитку культури. Але, як нам здається, масштаби «українофільської» діяльності П. Ю. Шелеста значною мірою перебільшуються авторами деяких публікацій. Наприклад, В. Гришко не ставить під сумнів обґрунтованість твердження про те, що машинописний варіант праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» з'явився «з благословення тодішнього керівника КПУ Петра Шелеста»³⁰.

Навряд чи міг перший секретар ЦК благословити зазначений твір, оскільки він зазіхав на самі підвалини офіційної ідеології. А цього, безумовно, П. Ю. Шелест дозволити ніяк не міг. Він діяв рішуче і послідовно, підтримуючи репресивні заходи проти тих, кого в ті роки вважали дисидентами. Показовим у зв'язку з цим було, наприклад, його ставлення до опублікування за кордоном віршів і щоденника В. Симоненка, в якому містилися «різні робочі записи не призначені

²⁸ Два погляди на Рух // Вечірній Київ.— 1990.— 8 лют.

²⁹ Чорновіл В. Відкритий лист Ген. секретареві ЦК КППС Горбачову // Сучасність.— 1987.— Ч. 12 (320).— С. 76.

³⁰ Гришко В. Українська національна ситуація в СРСР на тлі Горбачовської «перебудови» // Сучасність.— 1988.— Ч. 2.— С. 79.

до публікації...». Виступаючи на Пленумі ЦК Компартії України 27 квітня 1965 р., П. Ю. Шелест заявив: «Нам відомо, хто забрав після смерті Симоненка його неопубліковані вірші і «Щоденник», але поки що не встановлено, як ці матеріали опинились в руках наших ворогів. Зараз ведеться розслідування в цій справі і, звичайно, винуватці будуть знайдені і покарані»³¹. Є чимало інших свідчень прихильності першого секретаря ЦК Компартії України до застосування репресивних заходів щодо тих митців, які дозволяли собі відхід від офіційної точки зору на розвиток національної культури, критикували її.

Заслуговує на увагу і позиція П. Ю. Шелеста у питаннях міжнародної політики КПРС. Як член Політбюро ЦК КПРС він, безумовно, був причетний до процесу прийняття всіх важливих і принципових рішень вищого партійного керівництва. Серед західних політичних експертів на початку 70-х років існувала думка, що для П. Ю. Шелеста було характерне негативне ставлення до розрядки, активний опір політиці співіснування із США. Така точка зору мотивувалась посланнями на позицію, яку займав П. Ю. Шелест щодо відомих подій в Чехо-Словаччині у 1968 р. Наприклад, Дж. Ходнетт і П. Потічний підкреслюють у своїй книзі «Україна і Чехословацька криза», що П. Ю. Шелест був одним із тих, хто категорично заперечував чехословацький експеримент і беззастережно підтримав радянську агресію в цю країну. Такий висновок, на наш погляд, досить обґрунтований. Є чимало свідчень того, що погляди П. Ю. Шелеста не розходились з позицією інших членів Політбюро, яке зібралось, за свідченнями К. Т. Мазурова, в ніч з 20 на 21 серпня. Висновок Л. І. Брежнєва, зроблений після аналізу ситуації («...будемо вводити війська...») «підтримали всі присутні»³². Серед тих, хто найбільш активно наполягав на прийнятті саме такого рішення, як пишуть у своїх спогадах П. Радіонов, Г. Арбатов та інші, був і П. Ю. Шелест³³. Свою позицію він не раз висловлював перед громадськістю республіки, партійним активом. Так, пояснюючи причини введення до Чехо-Словаччини радянських та союзницьких військ, він наголошував, що цей крок з боку соціалістичних країн «був вимушеним і єдино правильним»³⁴. Нині у своїх інтерв'ю П. Ю. Шелест стверджує абсолютно протилежне. Зокрема, на сторінках «Комсомольской правды» можна прочитати: «...я вважаю, що це було негативне рішення і принизило роль нашої країни як соціалістичної держави»³⁵.

Однак насправді П. Ю. Шелест цілком поділяв позицію інших членів Політбюро ЦК КПРС щодо чехословацьких подій. Не було між ними серйозних суперечностей і в інших питаннях зовнішньої політики, міжнародного комуністичного руху. Тому спроби пояснити усунення П. Ю. Шелеста нібито його негативним ставленням до розрядки не мають, на наш погляд, будь-яких серйозних підстав. Хиткою здається також позиція Я. Пеленського, який намагається зобразити цілковиту підтримку П. Ю. Шелестом введення військ в Чехо-Словаччину нічим іншим як тактичним маневром. «Виявляючи себе у вирішенні українських національних проблем,— пише згадуваний дослідник,— П. Ю. Шелест не хотів бути звинуваченим у ревізіонізмі».

В даному випадку маємо, здається, справу із спробами наділити цього діяча тими якостями, яких у нього не було і не могло бути. В цьому неважко переконатись, якщо проаналізувати його погляди, навіть сьогоднішні, які зазнали вже певної трансформації, на проблеми світового розвитку, на соціалізм, роль і місце Комуністичної партії,

³¹ ПА ІІІ, ф. 1, оп. 1, спр. 1920, арк. 208.

³² Это было в Праге // Известия.— 1989.— 20 авг.

³³ Арбатов Г. Из недавнего прошлого // Знамя.— 1990.— № 9.— С. 215; Радіонов П. А. Как начинался застой? // Там же.— 1989.— № 8.— С. 193.

³⁴ ПА ІІІ, ф. 1, оп. 1, спр. 2058, арк. 182—183.

³⁵ Человеку свойственно ошибаться // Комс. правда.— 1989.— 19 окт.

її ідеології в суспільстві. П. Ю. Шелест діяв, керуючись характерним для свого часу баченням марксистсько-ленінської теорії, її основних постулатів. І в цьому відношенні він принципово нічим не виділявся серед брежневського оточення. Як цілком слушно зауважив доктор економічних наук В. Шейніс, «Брежнев та його колеги у складній і довготривалій політичній грі рахували тільки на один хід вперед»³⁶. Навряд чи П. Ю. Шелест міг рахувати на більше ходів вперед.

Отже, є досить підстав наголошувати на серйозній уразливості версії про «націонал-лібералізм» і «націонал-автаркізм» як причину усунення П. Ю. Шелеста з посади першого секретаря ЦК Компартії України, виведення його із Політбюро ЦК КПРС. Причини припинення його політичної кар'єри слід, мабуть, шукати в особистих мотивах, у характері його стосунків з вищим керівництвом КПРС. Схильний, до речі, так думати нині і сам П. Ю. Шелест: «Гадаю, причина полягала в особистих мотивах. Побоявся Брежнев, що навколо мене сформується група молодих»³⁷. При цьому, П. Ю. Шелест наголошує на особливій ролі М. А. Сулова у його усуненні з політичної арени, з яким весь час відбувались різні, часом дуже гострі, сутички, особливо з питань ідеології і культури, розуміння співвідношення у них національного і інтернаціонального. При таких акцентах може скластися враження, що Петро Юхимович дійсно постраждав за «національну ідею», за спроби протистояти асиміляторським устремлінням М. А. Сулова і його прибічників на Україні.

Здається, такий підхід суттєво спрощує картину, хибує однобічністю. Незважаючи на всю гостроту зазначених колізій, їх учасники незмінно повинні були дотримуватися сталих традицій і «правил гри» у дусі ортодоксальних ідеологічних постулатів, виходити за межі яких ніхто не наважувався. В тому числі і П. Ю. Шелест, оскільки, якби він дійсно припустився б серйозних «націонал-автаркістських збочень» у принципових економічних або політичних питаннях, то не довелося б його політичним конкурентам вишукувати ідейну крамолу в абсолютно праворівній книжці***.

Є підстави стверджувати, що П. Ю. Шелест не вписався, так би мовити, в баланс різних політичних сил, що склався у вищих ешелонах влади. Л. І. Брежнев, ставши Генеральним секретарем ЦК КПРС, зрозуміло, не міг почувати себе спокійно доти, поки ще залишались на ключових посадах хрущовські кадри. Поки йшов процес зміцнення особистої влади Л. І. Брежнева, і він почував себе ще не досить впевнено, зіткнення і боротьба різних інтересів в Політбюро, Секретаріаті відбувалась, наскільки можна судити із існуючих джерел (переважно це мемуари, та й то нечисленні), відкрито і досить гостро.

Але наприкінці 60-х р.— на початку 70-х р., коли становище Л. І. Брежнева стало досить міцним і стабільним, він найрішучіше усував з вищих постів усіх, хто міг би порушити існуючий баланс сил у вищих ешелонах влади. Цілком можна в зв'язку з цим припустити, що Л. І. Брежнев увільнив П. Ю. Шелеста з усіх посад резонно побоюючись не особисто його як можливого претендента на посаду Генерального секретаря, а посилення позицій М. В. Підгорного. Об'єктивно П. Ю. Шелест цілком міг блокуватись з М. В. Підгорним, хоча

³⁶ Шейніс В. Августовская жара // Известия.— 1989.— 14 окт.

³⁷ Аргументы и факты.— 1989.— № 2.

*** Слід зауважити, що сформований на початку 70-х років образ «Шелеста-націоналіста» і досі має своїх прибічників, насамперед серед деяких бувших високопоставлених московських партійних функціонерів. Наприклад, П. А. Радіонов пише, що П. Ю. Шелест мав репутацію «людина із сильними націоналістичними проявами, прибічника твердої лінії». Щодо останнього зауваження, то, дійсно, Петро Юхимович практично нічим не відрізнявся від інших ортодоксів у Політбюро ЦК КПРС. А от звинувачення його у націоналізмі потрібні були тим, хто був зацікавлений в усуненні з політичної арени потенційних конкурентів у боротьбі за владу, за вплив на Генерального секретаря ЦК КПРС.

останній, як визнавав Петро Юхимович, часом ставився до нього не завжди послідовно. Наприклад, П. Ю. Шелест «до останнього часу так і не зрозумів», чому Микола Вікторович гаряче умовляв його («причепився») залишити посаду секретаря і переїхати в Москву³⁸. Але, певно, у М. В. Підгорного були свої мотиви. Можливо, він не бажав давати привід для звинувачень у співчутті «націонал-автаркістові» з боку ортодоксів із оточення М. А. Сулова. Хоча з цього приводу можна тільки висувати певні припущення, оскільки документально мотиви дій і поведінки осіб у вищому керівництві КПРС безпосередньо підтвердити неможливо.

Висловлені автором думки з приводу деяких важливих моментів у політичній біографії П. Ю. Шелеста аж ніяк не претендують на завершеність. З нашої точки зору подальша розробка проблеми політичного лідерства — один із цікавих і плідних напрямів у вивченні історії Компартії України. Зроблено лише перші кроки.

Одержано 15.01.91

Раскрываются основные этапы политической карьеры П. Е. Шелеста, освещаются главные аспекты его деятельности на посту первого секретаря ЦК Компартии Украины.

³⁸ Брежневу я так сказал: «Ты плохо кончишь...» // Московские новости.— 1989.— 10 сент.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

И. И. Ролле

Женщины при чигиринском дворе во второй половине XVII в. *

Иван Выговский и Елена Стеткевич, его жена.—
Перемены на чигиринском дворе

С переходом гетманской булавы в руки Выговского при чигиринском дворе явились новые течения**. Преобладающее влияние постепенно получил привилегированный класс, выделившийся из казацкой массы. Конечно, тон этому обществу давал сам гетман и многочисленная его родня. В сравнении с своим предместником, Выговский представляется человеком совершенно иного тона. Происходил он из старинного, но мелкого шляхетского рода, который встречаем уже в начале XVI в. в Скочковской округе под Выговым. В 1611 г. дед гетмана пользуется гербом Габданков, а отец, владевший Голеевым, поселился в Киеве незадолго до хмельниччины и пользовался там большим влиянием. Старший сын его Иван выступает на сцену уже в 1631 г., а через два года встречаем его наместником луцкого подстароства; по словам малорусской летописи, он был затем киевским гродским писарем. По слухам, он должен был оставить уряд вследствие каких-то правонарушений и поступил в войско; в 1648 г. встречаем его пленником в татарском обозе, после битвы у Желтых Вод. Хмельницкий будто-бы выкупил его за старую кобылу¹. Как бы то ни было, с этой поры начинается возвышение Выговского. Богдан сделал его своим придворным писарем, а год спустя писарем Войска Запорожского. Вероятно, это назначение было результатом прежнего знакомства. Выговский служил гетману верою и правдою в течение десяти лет и пользовался большим на него влиянием, отличался сдержанностью, хладнокровием и дипломатическим тактом, сглаживал резкость и грубость Богдана. Пить он не любил, но подчиняясь среде, должен был нередко притворяться пьяным². Он неизменно сопровождал гетмана, часто бывал в военных переездах, но особой склонности к военному ремеслу не проявлял,— он трудился главным образом на дипломатическом поприще. Занимая выдающееся положение при дворе, Выговский тем не менее вел самый скромный образ жизни в небольшом домике, отведенном ему в Чигирине по должности писаря, и даже не владел землями в пределах Гетманщины. А между тем у него были немалые доходы: жалованье, раздел военной добычи, подарки от иноземных государей... Будучи бережливым, он, однако, не жалел расходов на дела благочестия; так, напр., устройство монастыря и церкви в окрестностях Чигирина стоило немало и представляло одно из лучших украшений гетманской столицы³. По-видимому, Выговский женился уже немолодым⁴. По словам Емелинского, он похитил девушку, так как родня не желала выдать ее

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 3.

** Выговський Іван Остапович (р. н. невід.) — очолював шляхетську верхівку, що орієнтувалася на шляхетську Польщу. Добився проголошення себе гетьманом у 1657 р.

¹ Арх. ЮЗР, II, 1, 179; III, 1, 315—325; IV, 106—166.— Костомарова, Богд. Хм., 1, 284, Самовидець, 220.

² Костомаров, Ист. мон. II, 62.

³ Арх. ЮЗР, III, 3, 37.

⁴ Костомаров. Богд. Хм., III, 264.

за писаря⁵. Несомненно, что, по шляхетским понятиям, панна Стеткевич сделала «мезальянс»: она происходила из сенаторского рода *, находившегося в родственных связях с князьями Четвертинскими, Друцкими — Горскими, Соколинскими, Соломирецкими, Любецкими, Сангушками, Огинскими, и даже с Тышкевичами, Суходольскими, Фронцкевичами. Почти до конца XVI в. род Стеткевичей придерживался православного обряда. Дед Выговской, Вильгельм, склонен был к новаторству, жена его Анна Огинская была православною, из сыновей один наследовал веру матери, Ян и Христофор придерживались кальвинизма, а потомки их приняли католицизм; католиком был и Богдан Стеткевич, отец Выговской, новгородский каштелян, умерший в 1651 г. Дети его от первой жены, кн. Соломирецкой, Михаил и Елена, придерживались греческой веры, а две дочери от второй жены, Фронцкевич, воспитаны были в католичестве. Это было обычным в ту пору явлением. Так, родной брат Елены поступил в монахи Киево-Печерской лавры, один двоюродный брат был назначен виленским каноником, а другой служил с 1655 г. в киевском казацком полку. Надо думать, что Выговский познакомился с будущей своей женой в Киеве, где жил его отец и брат Елены, монах. Ей было под тридцать, ему давно перевалило за сорок. Родня (Суходольская и кн. Любецкая) были недовольны этим браком, как видно из жалобы в завещании Елены, но писарь не обращал на это внимания. Свадьба состоялась в Киеве, но молодая почти не показывалась в Чигирине при жизни Хмельницкого: должно думать, что весь строй придворной жизни у гетмана приходился не по вкусу Елене Выговской, воспитанной в иных понятиях.

По смерти Богдана в гетманы был избран сын его Юрий, посланный в Киев в науку **; до его совершеннолетия делами ведал Выговский⁶, распорядившийся вполне самостоятельно на Украине и не допускавший постороннего вмешательства. Конечно, и при дворе в Чигирине наступили другие времена, получили перевес новые элементы, не игравшие ранее видной роли. К новому направлению примкнуло немало лиц, приближенных к покойному гетману и стоявших с ним в родстве. Елена Выговская, женщина простая и скромная, тем не менее имела большое влияние в Чигирине уже благодаря своему положению. Она явилась в столицу в сопровождении значительной придворной свиты, прислуги и родственников. В авангарде кортежа ехала музыка и несколько сотен лейб-гвардии; далее французская карета везла гетманшу и ее невестку, жену Юрия Стеткевича; затем придворные дамы и девицы в богато убранных колясках, разряженные в пух и прах, в том числе Павловская, Подарицкая, Рудницкая, Лговская и далекая родственница мужа, Выговская; замыкали шествие многочисленные придворные слуги, между ними кондитер, пивничий и даже портной Васильковский —, вероятно, гетманша заботилась о своем туалете⁷. Все это великолепие произвело сильное впечатление на горожан; ясно было, что доступ в «светлицы» гетманши будет не так легок, как прежде, а когда убедились, что под гетманской крышей завелся необычный этикет, возникли нарекания и жалобы; впоследствии оппозиция упрекала Выговского, между прочим, за то, что женился на шляхтянке,

⁵ Bartoszewicz. Encykl. powsz XXVIII, 26.

* Стеткевичі (Стеткевичі) — старовинний дворянський рід, який бере початок з кінця XV ст. Богдан Стеткевич, батько Олени Выговської, був з 1578 р. надвірним литовським маршалом.

** Юрія Хмельницького проголошено гетьманом України на старшинській раді на початку квітня 1657 р., під час хвороби Богдана Хмельницького. Після смерті останнього це рішення затвердила в кінці серпня 1657 р. козацька рада в Чигирині. Однак, оскільки Юрій був неповнолітнім і продовжував навчання в Києво-братській колегії, І. Выговський домігся проголошення себе гетьманом.

⁶ Грабянка, Летопись, 157.

⁷ Завещание Елены Выговской, воеводины киевской. Рукопись. Из собрания Владислава Гурского (в Катюжанах Под. губ.).

«которая не желает добра Украине»⁸. Но в начале все шло благополучно. В Чигирин потянулось множество сторонников Выговского; естественно, что главные места заняли его родственники; Даниил и Константин получил полки; последнему досталась, по Гадячскому договору, Лысянка, а Федору Выговскому отдан был в собственность Стеблев⁹. Но и более далекие родственники не были забыты, все они находили в Чигирине ласковый прием, получали должности и средства к жизни. Таковы: Василий Грегорович, бывший полковник овруцкий, владевший Мотовиловкой под Киевом; Юрий, двоюродный брат гетмана, получивший полк; племянники Илья, Самуил и другие, поступившие в придворную хоругвь. Казалось, весь Выгов опустел и ушел в степи Украины; даже старый Евстафий во время ссоры сына с московским воеводою Шереметьевым уехал для безопасности в Чигирин¹⁰. Таким образом, Выговские составляли тесный кружок при дворе, но немало оставалось и прежней старшины, как напр., Тетеря, полковник переяславский, Тимош Носач, обозный Войска Запорожского, нежинский полковник Гуляницкий, киевский подкоморий и овруцкий староста Юрий Немирич. Особенным влиянием пользовался Тетеря, хотя между ним и Выговским и возникали разногласия и неудовольствия по частным делам. Быть может, играло в этом случае роль и соперничество: Тетеря был в числе кандидатов на гетманскую булаву*. Кроме того, он был женат на сестре гетмана, которая умерла бездетной в 1657 г., и притязания полковника на наследство не были удовлетворены. Отсюда холодность, перешедшая в ненависть и окончившаяся так трагически впоследствии. Выговский уже в начале своей деятельности восстановил против себя людей сильных и влиятельных. Нанушенные частные интересы дали себя знать. Вот пример. Хмельницкий оставил значительные капиталы, запрятанные в разных местах. Только Выговский знал секрет и тотчас же по вступлении во власть употребил на нужды края миллион таллеров, спрятанных в подземельи Гадячского замка, чем восстановил против себя наследников Богдана, особенно Юрка, который считал эти деньги частной собственностью своего семейства. Точно также и Субботов принадлежал булаве, а дети покойного гетмана воображали себя владельцами, и Юрко жаловался, что «ему не хотели оставить даже несчастный Субботов»¹¹; а между тем Выговский поступил совершенно правильно, взяв это село для надобностей гетмана¹². Разом с гетманом явился в Чигирин Федосий, грек из Львова, великий фаворит Выговского, принятый при дворе, как близкий друг и приятель; гетманша отличала его перед заслуженной казацкой старшиной, гетман держал с ним долгие ночные беседы, хранившиеся в тайне; явилось неудовольствие, и пошли слухи, что грек этот дипломатический агент и что он влияет на судьбу Украины¹³. Неудовольствие сообщилось даже испытанным в верности чигиринским сотням, составлявшим гвардию Хмельницкого. Выговский сообразил, в чем дело, начал реорганизовывать ее, сократил, а для безопасности вошел в соглашение с татарским мурзой Карамбеем: последний за приличное вознаграждение обязался держать наготове под Черным лесом соответственное татарское войско и расположился с избранными отрядами в Цибульнике, чтобы быть поближе к Чигирину¹⁴. Но этого было

⁸ Костомаров. Ист. мон., II, 68.

⁹ Vol. leg., IV, 303.

¹⁰ Костомаров. Ист. моногр. II, 142.

* Тетеря Павло Іванович (р. н. та смерті невідомі) — походив з реєстрових козаків м. Переяслава, в 1648 р. — полковий писар, а з 1653 р. — переяславський полковник. Гетьман Правобережної України у 1663—1665 рр. Після смерті Б. Хмельницького підтримував Ю. Хмельницького і І. Виговського.

¹¹ Пам., изд. К. К., III, 3, 424.

¹² Vol. leg., IV, 303.

¹³ Пам., изд. К. К., III, 3, 329.

¹⁴ Там же. III, 3, 325.

мало для гетмана: он завел собственную артиллерию, учредил собственную хоругвь, в которой назначил поручником казака Степана Радлинского и хорунжим Алексея Вербовского, но большинство служащих были из шляхтичей, судя по именному списку, главным образом выходцы из Волыни, но встречались и уроженцы собственно Речи Посполитой¹⁵.

Постепенно гетманская столица изменилась до неузнаваемости, сутолока уменьшилась, гарнизон был сокращен, казацкой старшины осталось здесь мало, сношения с соседними государствами прекратились. Вначале еще гостил здесь боярин Богдан Матвеевич Хитрово, присланный для присяги на верность, изредка появлялся каштелян Беневский, старавшийся восстановить дружественные отношения с Польшей, заглядывал иногда посланец Карамбей, но затем и они исчезли. Гетманша почти безвыездно проживала в Субботове, где могла пользоваться деревенской свободой и тишиной и отдохнуть от придворной толкотни и сутолоки, заведенной при Хмельницком, который искал поддержки в посольстве. Субботов не только не потерял, но выиграл при Выговской, сюда перебралось несколько семейств из казацкой старшины, чтобы быть поближе к гетманше. Конечно, дочери Хмельницкого играли выдающуюся роль в этом обществе, особенно Екатерина Выговская: женщина решительная, но не во вкусе пьяных казацких свах, она иногда заступала место гетманши, молчаливой и застенчивой; от отца Екатерина унаследовала находчивость, умение поговорить, она лучше гетманши была знакома с людьми и отношениями. Что касается Елены Нечай, то она чувствовала себя чужой в этом кругу, притязавшем на светский лоск, да и муж ее, отодвинутый на задний план, не играл политической роли и выполнял лишь приказания гетмана. Кроме того, постоянными гостями в Субботове были: жена Константина Выговского, Раина, рожденная Мещеринова, жена обозного Носача и жена войскового писаря Груши — последняя искренно привязалась к гетманше в благодарности за сочувствие и помощь в несчастье. Но Выговская имела при себе и близких родных, именно, семью Юрия Стеткевича, которая не оставляла ее до смерти. Юрий умер в звании сотника, и жена его осталась при гетманше. Дочь Юрия Христина сделалась фавориткой тетки и настоящим тираном в доме, а сыну его Христофору гетманша записала уже при рождении имущество в две тысячи золотых¹⁶. Елена также была матерью: единственный сын ее Евстафий родился в начале 1657 г. и воспитывался у дедушки в Киеве; почему отец удалил ребенка от матери, трудно сказать, тем более, что гетман жил с женой в мире и согласии. Но возвратимся в Субботов. Здесь царила тишина, хозяйка не принимала участия в общественных делах, довольствуясь своим женским кружком. Выпивка и угощения вышли из моды, гетман почти вовсе не употреблял спиртного и уклонялся от вечеринок. Если из Киева приезжал для отдыха Юрий, то проводил большую часть дня в церкви, предаваясь молитве и благочестивым размышлениям, и вообще обнаруживал склонность к аскетизму; нервный, эпилептик, он избегал общества. Установившиеся в доме гетмана порядки не остались без влияния и на столицу Гетманщины: прежняя распушенность и бесстыдство если не исчезли вовсе, то, по крайней мере, не проявлялись так публично; пьянство сократилось; женщины, хотя и не отреклись от рюмки, но уже не показывались в кабаках, по крайней мере, те, что принадлежали к высшему слою. Все эти перемены не пользовались популярностью, хотя и не лишены были хороших сторон: простой народ чувствовал и понимал, что нарождается и пускает корни новый строй, с тем же ненавистным паном во главе.

¹⁵ Архив Влад. Гурского: материалы для истории барского старства.

¹⁶ Рукописное «Завещание Елены Выговской».

Не подлежит сомнению, что Выговский не годился для роли повелителя украинского посольства, и сравнение с Богданом было для него невыгодным. Он более склонен был к мирным домашним занятиям и не мог импонировать ни отвагою, ни беспощадною суровостью. Нетрудно было предвидеть трагическую развязку его карьеры. В защиту Выговского следует сказать, что и задача была неизмеримой трудности: все брело врозь на Украине, и здание, возведенное Хмельницким, грозило конечным разрушением. Вырисовывались две враждебные партии, тянувшие одна к востоку, другая — к западу. Взаимной пощады не было: каждый норовил истребить противника, и в результате знаменитая «Руина», так красноречиво описанная Костомаровым¹⁷. Но мы коснемся исторических событий эпохи лишь насколько это необходимо для нашей цели — обрисовать роль украинских женщин в это смутное время.

Женщины, осажденные Юрием Хмельницким в Чигирине, плен их в Субботове. Судьба родственников Выговского и дочерей его предместника

Собранная в Переяславе казацкая старшина, преимущественно левобережная, уже в январе 1659 г. объявила Юрия Хмельницкого гетманом. Это было естественно, потому что Выговский первоначально был назначен заместителем несовершеннолетнего сына Богдана Хмельницкого. Юрию теперь минуло 18 лет. Переяславская рада решила не только лишить Выговского булавы, но и отослать «изменника Ивашку Выговского, с женою и детьми, к царскому величеству, а также брата его Даниила и других родственников, находившихся на службе в Войске Запорожском». На будущее время Выговским воспрещено было не только оставаться при гетмане и на уряде, но и вообще служить в казацком войске¹⁸. Таким образом, Выговские были осуждены на изгнание и поставлены вне закона, т. е. лишены всяких гражданских прав на Украине. Однако гетман не покорился. Летом двинулся он за Днепр, в надежде подчинить Левобережную Украину, но не имел успеха. Сторонников не нашел, а число врагов возрастало с каждым днем. Поэтому Выговский возвратился в Чигирин, поручив брату своему Даниилу справляться с враждебным движением. Неудача следовала за неудачей, и Даниил с трудом спас жизнь. Следовало ожидать нападения. Гетман занялся укреплением Чигирина, тем более, что кошевой атаман Брюховецкий объявил о своем намерении явиться в столице. Какая-то фальшивая тревога испугала Выговского, который тайно ушел из города «в одном сукмане и на одном коне», оставив женщин на произвол судьбы¹⁹. Он искал защиты у коронного обозного Андрея Потоцкого в Белой Церкви. Трудно сказать, почему гетманша не ушла с мужем из Чигирина, а жена Даниила Выговского осталась беззащитною в Смеле*, тогда как муж ее очутился тоже у Андрея Потоцкого. Как бы то ни было, женщинам приходилось теперь думать о самозащите и готовиться к осаде в слабо укрепленных замках, при самых тяжелых условиях. Положение Чигирина было, впрочем, более выгодным: по словам Ерлича, там находилось до 600 пушек разного рода, 400 бочек пороху и четыре сотни гарнизона из поляков и немцев²⁰. Кроме придворного женского штата, при гетманше оставались Грушова, искренняя приятельница, и брат Юрий. Далеко в худшем положении была старшая дочь Хмельницкого, его любимица: ее дом в Смеле защищался земляным валом, частоколом и несколькими ста-

¹⁷ Истор. мон., XV, Москва, 1882.

¹⁸ Лег. Величко, I, 415 и 416.

¹⁹ Пам., изд. К. К., III, 3, 395, 400.

²⁰ Летопись, II, 37.

* Мається на увазі старша дочка Б. Хмельницького Катерина.

рыми пушками, годными разве для украшения; в качестве врага выступал родной брат во главе отрядов, которые некогда отец ее водил в бой,— трагическая ирония судьбы! Опасность была тем грознее, что повсюду толковали о Богдановых сокровищах, спрятанных в замках,— следовало ожидать грабежа. Невольно является вопрос, что же делали мужья, чтобы освободить своих жен. Гетман, видимо, пал духом, переяславская рада испугала его, и он ограничивался рассылкою слезливых посланий. Даниил действовал по-рыцарски: он требовал военной помощи у союзников, рвался на помощь Чигирину и Смеле²¹, которые были окружены враждебным населением. Выговский, после всех неудач, решил отречься от гетманства. От его имени Даниил в октябре 1659 г. вручил послам Юрия Хмельницкого булаву и прочие знаки власти. Акт отречения состоялся в Рудках под Белою Церковью. В числе условий было освобождение гетманши и всех вообще лиц, оставленных гетманом в Чигиринском замке. Юрий обещал доставить в Котельню Елену Выговскую со всем двором и поручил это Самуилу Зародному, Грицьку Миргородскому и Джамечку, младшему обозному. Но раньше их появился под Чигирином Брюховецкий с сичевиками в качестве авангарда Сирка. Он пробовал взять замок, но штурм не удался, и через несколько дней пришлось оставить затею. Выговский думал воспользоваться этим промежутком, чтобы поспешить на помощь женщинам, писал к королю, прося его защиты и покровительства жене и сыну Евстафию, если он сам погибнет²². Но план не осуществился, войска не хватало, а идти под Чигирин с малыми силами было слишком опасно. Печальная участь, постигшая Даниила Выговского, доказывает всю основательность опасений бывшего гетмана, возведенного теперь уже в сан воеводы киевского, след., сенатора Речи Посполитой. С гордостью смельчаков Даниил двинулся к Смеле, которая была осаждена казаками, в то время как Юрий Хмельницкий шел к Чигирину с Сирком. Несчастный попал в руки врагов. По одним известиям, захватил его Юрий недалеко от Чигирина, по другим — корсунский полковник Петренко под Лысянкой. Отправленный в Москву, Даниил умер 30 ноября, не доезжая Калуги, как кажется, вследствие жестоких пыток²³. Тело было возвращено семейству. Царь Алексей Михайлович в письме к новому гетману от 10 декабря выразил соболезнование по поводу смерти сына гетманского родственника. В то время как Даниил попался в плен, нежинский полковник Василий Золотаренко взял штурмом замок, в котором находилась его жена. Странное совпадение: победитель был младшим братом ее мачехи, третьей жены Богдана Хмельницкого. Однако Золотаренко не издевался над беззащитной женщиной, ограничившись лишь грабежом замка. Жена Даниила была отправлена с конвоем в Субботов. Вдове отдали тело мужа, которое она похоронила в местной церкви, подле праха отца и брата.

Теперь очередь была за Чигирином. Юрий с сичевиками и левобережной вольницей казацкой осадил резиденцию своего отца, предлагал сдаться без всяких условий и, получив отказ, штурмовал замок. Неизвестно, кто был начальником осажденного гарнизона; артиллерией и немецкой пехотой заведывал Даниил Оливемберг, но главные распоряжения давала сама гетманша, которая все надеялась на скорую помощь от мужа и внушала эту надежду осажденным. Сопротивление было отчаянное, в течение недели приступы не имели успеха, но, наконец, энергия ослабела, и гетманша решила сдаться. Гарнизон был присоединен к войску союзников и отправлен на восток, несмотря на протесты, артиллерия досталась запорожскому войску, частное имущество было разграблено — Юрий равнодушно смотрел на похищение собранных его отцом драгоценностей, а бывшая гетманша со всем дво-

²¹ Пам., изд. К. К., III, 3, 338.

²² Там же, III, 3, 380, 382, 389.

²³ Летопись Ерляча, II, 37, 38. Соловьева, Ист. Росс., XI, пр. 21.

ром отправлена в Субботов, впредь до решения ее участи²⁴. За Выговскую хлопотали обозный коронный Андрей Потоцкий и волынський каштелян Беневский. Последний упрекал Юрия за то, что он воюет с бабами и ведет свое храброе войско запорожское против ни в чем не повинных женщин. Юрий оскорбился и отвечал энергичным протестом: «Не Выговскую добывали, а Чигиринский замок и иноземных солдат, и не все войско добывало, а только охотники»²⁵. Пленницам пришлось пробыть в Субботове почти год; лишь в октябре 1660 г. Выговской разрешено было уехать со всеми другими находившимися при ней женщинами и добром. В Субботове же оставалась и Катерина Выговская, дочь Богдана, которая была отпущена братом на волю еще раньше, но не имела другого пристанища, так как дом в Смеле сделался жертвой пламени. Случаю угодно было, чтобы овдовевший два года тому назад Тетеря прибыл в Чигирин с Беневским для занятия должности войскового писаря. В Субботове он встретился со вдовой, которая собиралась в трудную дорогу. Поездка откладывалась со дня на день по разным причинам. Тем временем наступило сближение между Тетерей и Катериной, и в конце 1660 г. они обвенчались с согласия гетмана в Субботове при самой скромной обстановке. Юрий назначил им Субботов временной резиденцией.

Другая участь ожидала младшую ее сестру, жену полковника Ивана Нечая, сторонника Выговского. Он погиб при осаде Быхова 4 декабря 1659 г.; по мнению Беневского, Нечай попал в плен и умер от пыток. Соловьев прибавляет, что когда тело мужа доставили жене, она умерла внезапно от горя²⁶. Другие источники говорят, что Иван был взят в плен вместе с братом своим Юрием и что обоих пленников отправили в Тобольск, куда прибыли в конце февраля 1660 г. и где их держали вдали «от польских, литовских и немецких людей»²⁷. Как бы то ни было, с той поры нет никаких известий о Елене. Она исчезла со сцены незаметно, как незаметно протекла и ее жизнь. По-видимому, она не стремилась играть видную роль по примеру старшей сестры.

Так же печально окончили и другие члены рода Выговских. Овруцкий полковник Василий, дядя гетмана, попал в плен при стычке под Васильковым и отправлен в ссылку; такая же участь постигла Юрия, двоюродного брата гетмана, и Илью, племянника. Товарищами их в этом вынужденном путешествии были майор Жумир, Стефан Гавратынский, Ян Душинский и Василий Ластко²⁸.

С той поры Чигиринская резиденция благодаря беспрестанным военным замешательствам утратила прежний блеск и обращена была в оборонительный пункт, почти недоступный для женщин. После устраниения Юрия, а затем Тетери, правительный переход власти в Правобережной Украине прерывается, фактически оставаясь в руках того или другого начальника войска. С уходом войска из города он остается беззащитным впредь до появления нового полковника, который, разграбив поселение и забрав ясыр, уходил дальше для таких же подвигов. Измученное вечными тревогами и грабежами население без сожаления покидает насиженные гнезда, чтобы искать где-нибудь подальше более удобных условий для существования. Неудивительно, если при таких обстоятельствах украинские женщины грубели, дичали и усваивали разные непривлекательные свойства, о которых находим недвусмысленные известия в современных источниках.

²⁴ Лет. Ерлича, II, 36.— Лет. Самовидца, 256.

²⁵ Пам., изд. К. К., III, 3, 330.

²⁶ Ист. Рос., XI, 21.

²⁷ Киев. стар. 1890, I, с. 35 и сл.

²⁸ Там же.— С. 37—46.

**Из казака — сенатор, трагическая участь его;
последняя воля Елены Выговской.—
Судьба семейства Хмельницкого**

Лишившись гетманской булавы, Иван Выговский был назначен сенатором Речи Посполитой и получил два староства — Любомль в Холмской земле и Бар в Подольском воеводстве²⁹. В первом числилось 25 поселений и до 200 тысяч моргов земли, во втором — до 80 поселений и 35,5 квадратных миль земли³⁰. Бар представлял собою довольно порядочную крепость, куда тянул разноплеменный торговый люд. Все это приносило киевскому воеводе немалые доходы, несмотря на то, что значительная часть земель лежала впусе, а поселенцы жили на слободах, т. е. пользовались на известный срок разными льготами от платежей. По некоторым данным, Выговскому принадлежал пожизненно и Браилов в воеводстве брацлавском³¹. Мало того: жена принесла Выговскому приданное в 12 000 золотых и сто волок земли в Восколобове под Оршей; впоследствии супруги выкупили у сонаследников еще сто волок. Но наиболее обеспеченным от разных тревог и нападений было имение в львовской земле близ Жидачева: Руда на Стрые, Волица и Кохавина. Выговские устроились в Руде, отделив заново и приспособив старый дом³². Теперь, казалось бы, можно было отдохнуть от всех передрыг, но Выговскому трудно было отказаться от участия в украинских делах и его тянуло в Бар, чтобы быть поближе к арене борьбы. На Украине произошли большие перемены: в январе 1663 г. Юрий Хмельницкий постригся в монахи* и его место вскоре занял Тетеря. Усилия его замирить край не имели успеха, да едва имел бы успех и человек более сильный и влиятельный. Власть приходилось отстаивать саблей, и гетман даже не имел постоянной резиденции, так что жена его находилась постоянно в обозе, а имущество было отправлено под надежную охрану в Брацлав. Неудачи свои Тетеря приписывал врагам, в числе которых первое место было отведено Выговскому. Ближайшим поводом к вражде было несогласие относительно наследования в имуществе бездетной Катерины Хмельницкой, по первому мужу невестки Ивана Выговского, который считал, что часть имения Даниила Выговского должна отойти роду Выговских; второй муж Катерины Тетеря держался другого мнения и все наследство Даниила захватил в свои руки нераздельно. Кроме того, с поступлением Юрия Хмельницкого в монахи все его наследственные права переходили к Екатерине. Выговский заявил притязания на часть наследства, но получил отказ и грозил обратиться к суду³³. Гетман всячески старался погубить противника и распускал про него разные слухи о честолюбивых замыслах, воспользовавшись тем, что Выговский переселился в Бар, который был укреплен и снабжен гарнизоном. Замок был тесен, и семья воеводы с трудом помещалась там, пришлось сократить женский персонал; из более близких лиц оставались лишь жена Константина Выговского Раина, рожденная Мещернинова, добивавшаяся получить обратно Лысянку, дочь Михаила Стеткевича, киево-печерского монаха, взятая теткой на воспитание, и Юрий Стеткевич с женой, исполнявший обязанности коменданта Бара. В замок потянулись владельцы старостинских земель и мелкие собственники, так или

²⁹ Vol. leg., IV, 302.

³⁰ Jablonowski; Zródła dziejowe, XIX, 91.

³¹ Арх. Ю. З. Р., VI, I, приб. том, 6, 68.

³² Завещание Елены Выговской, рукопись.

* Цей крок Ю. Хмельницького був спричинений хвилею обурення проти його дій, що охопила не тільки широкі народні маси, а й певні кола козацької старшини, в результаті чого він змушений був відректися від гетьманства і постригтися в ченці під іменем Гедеона.

³³ Костомаров. Руина, 44.— Panowanie Jana Kazimierza, II, 275.

иначе связанные с Выговским. Все это просило о подтверждении прав и выдаче актов на владение, но положение бывшего гетмана, по-видимому, оказывалось затруднительным и непрочным, так как утверждено был лишь один акт этого рода. Нерешительный образ действий этого воеводы толковали в дурную для него сторону. Уже в феврале 1662 г. великий гетман коронный Станислав Потоцкий писал королю, что Выговский старается возвратить себе гетманство, от которого добровольно отказался ранее³⁴. Тетеря не переставал волновать умы разными страхами и все зло приписывал влиянию Выговского: «Бар всему виною»,— объявлял он³⁵. Между тем, волнения среди правобережных казаков возникли вновь как раз ко времени похода короля за Днепр, и имя Выговского служило знаменем для недовольных. Вот что писал современник: «В том же 1664 г. Иван Сирко, кошевой, двинулся из Запорожья и с ним казаков немало, как, кажется, по проискам Ивана Выговского, бывшего гетмана, и некоего Сулимки (полковника), который, собрав много голоты в Уманщине, оставил Сирка и сам взял Лысянку, Ставище и двинулся к Белой Церкви, чтобы соединиться с Выговским; Но Чарнецкий с Маховским не допустили этого, разгромили Сулимку под Белой церковью, где и сам Сулимка погиб»³⁶. Движение это застало Тетерю врасплох, он не в состоянии был удержаться в Чигирине и искал с женой убежище в польском обозе, а тем временем низовцы разорили брацлавское староство и самый замок ограбили; добыча была распределена Сирком в Умани. Тогда-то пущено было присловье, приписанное Выговскому: «продам Бар и Руду, та заграюляхам в дуду»³⁷. На несчастье воеводы, товарищем Тетери был полковник Себастиан Маховский, которому было дано королем поручение беспощадно усмирять волнения в крае. Одичалый Маховский не стеснялся в средствах и отличался крайнею жесткостью. Для него не составляло большого труда согласиться на предложение Тетери — покончить с бунтовщиком. Между тем, мнимый бунтовщик испугался последствий движения Сулимы и универсалом из Фастова от 1 марта протестовал против подозрений³⁸. Вслед за тем Выговский поспешил в Белую Церковь для соглашения с Маховским, но не застал последнего; в Рокитной тоже не оказалось полковника, который просил Выговского приехать для переговоров в Корсунь. Выговский согласился, не подозревая измены. В Корсуне оказался и Тетеря. Бывшего гетмана немедленно судили и приговорили его к расстрелянию. Приговор был исполнен ранним утром 9 марта без дальнейших проволочек. Осужденному не дали даже времени исповедаться и приобщиться св. тайн³⁹.

По словам некоторых современников, жена воеводы, узнав о трагической смерти мужа, умерла с отчаяния. Но это не так. Известие о гибели мужа она получила в слабо вооруженном пограничном замке. Среди приближенных лиц началась паника, всех страшно поразила казнь воеводы — событие беспрецедентное в современной Польше. Темная шляхта, сидевшая на старостинских землях, не прочь была воспользоваться удобным моментом для грабежа. Только брат Елены Выговский Юрий* не потерял головы; он отправил женщин и детей в безопасное место, остался в замке с больной сестрой, и лишь через несколько дней они скрылись оттуда. Первое время пришлось укрываться в барских лесах, весна была холодная и дождливая, дороги труд-

³⁴ Пам., изд. К. К., IV, 3, 115.

³⁵ Там же, 317.

³⁶ Летопись Самовидца, 84.

³⁷ Darowski. Przysłowia polskie.— Poznań, 1874, S. 116.

³⁸ Пам., изд. К. К., IV, 3, 395, 405.

³⁹ Hist. pap. Jana Kazimierza, II.—227.—Ерлич, Лет., II, 89. Костомаров, Руина, 50.

* Тут помилка. Мова йде про Юрія Стеткевича.

ные. Вдова с благодарностью вспоминала впоследствии об услугах брата во время этого бегства из Бара в Руду. Здоровье Елены было подорвано вконец, однако ей удалось после долгих усилий получить тело мужа, которое и было похоронено в ските около Руды Гниздычевской, в склепе Крестовоздвиженской церкви. Затем оставалось распорядиться имуществом. Завещание Елены представляет документ в своем роде замечательный: не был забыт самый незначительный слуга или отдаленный родственник, и только об единственном сыне не упомянуто ни словом. Евстафий находился в то время у Константина Выговского, которому был отдан в опеку отцом. Завещание начинается исповеданием веры, затем следует просьба похоронить ее рядом «с дорогим супругом». На поминальные службы завещано игумену 1000 золотых, на погребение 3000 золотых, на госпитали для бедных и нищих 140 золотых из доходов Руднянского имения. За счет имения под Оршей завещано монастырю 500 зол., 2800 зол. женской прислуге и далеким родственникам; 200 волок земли оставлено брату, подкоморью брацлавскому. Приданное в 12000 зол., драгоценности и другое домашнее имущество распределены между ближайшими родственниками. Епископу львовскому за его услуги Елена завещала французскую карету, выезд и рыдван, «чтобы не забывал меня в своих молитвах». Умерла Елена в мае или июне 1664 г., потому что в июле завещание было уже внесено в жидачевскую гродскую книгу.

В начале 1665 г. Тетеря удалился в Варшаву и переименовал имя. Жена его уже в 1668 г. не была в живых, как видно из завещания бывшего гетмана⁴⁰. Детей у них не было, и накопленные богатства перешли в боковую линию. Тетеря к концу жизни впал в слабоумие, отдался благочестию и думал о поступлении в один из киевских монастырей, но, наконец, отправился в святую землю и умер в Адрианополе, как кажется в 1670 г.

Юрий Хмельницкий не остался в Киеве. Он устроил скит в Смеле и пригласил сюда нескольких монахов. Лишь с сестрой не прерывал он сношений и нередко навещал ее в Городище; во время одной из поездок туда в 1664 г. он был задержан по подозрению в связях с казначеством*. Освобожденный несколько лет спустя, он вновь выступил на историческую арену, сделался сарматским князем по соизволению падишаха и по его же приказанию был задушен около 1680 г.** Он был последним представителем рода Хмельницких.

⁴⁰ Swięcki. Historyczne pamiętki, II, 482 (примеч. Бартошевича).

* За звинуваченням П. Тетері у зраді Юрія Хмельницького в 1664 р. було заарештовано і ув'язнено в Марієнбурзькій фортеці.

** Допущено неточність. Після полонення кримськими татарами у 1673 р. Ю. Хмельницький перебував на посаді архімандрита в одному з православних грецьких монастирів. Незабаром його ім'я знову з'являється на політичній арені, ставши знаряддям в загарбницькій політиці турецького уряду на Україні. Ю. Хмельницького було страчено у 1685 р. у Кам'янці-Подільському.

В. М. Волковинський (Київ), Ю. А. Левенець (Київ)

П. А. Столипін: з життя та державної діяльності *

Йдеться про діяльність П. А. Столипіна на посаді прем'єр-міністра з серпня 1906 р. та реалізацію аграрної реформи на Україні.

Осінь 1906 р. видалася для П. А. Столипіна важкою. Прем'єр-міністр повною мірою відчув тягар влади і велику відповідальність за дії уряду. Необхідно було терміново вирішувати величезну кількість найболючіших проблем, які століттями нагромаджувалися у Росії. П. А. Столипін, насамперед, застосував уже випробуваний на посаді губернатора прийом — чітке планування роботи й високу виконавську дисципліну. Разом із своїми найближчими помічниками С. Ю. Крижанівським та О. В. Кривошеїним він визначив послідовність вироблення нових законів Радою Міністрів. Як іронічно зазначив один з опонентів прем'єра, державний контролер П. Х. Шванебах, Столипін накреслив собі календар міждум'я, в якому, на зразок розкладу іспитів, розпланував майже по днях усю реформаторську діяльність уряду. Канцеляріям були роздані завдання з таким розрахунком, щоб до початку роботи Думи був готовий комплекс розроблених реформ по всіх напрямках управління¹. Іронія державного контролера, до речі, махрового реакціонера, стане зрозумілою, якщо мати на увазі весь обсяг реформаторських задумів прем'єр-міністра. В найбільш повному вигляді ці думки були викладені восени 1906 р. у «Заяві П. А. Столипіна в зв'язку з проведенням виборів у другу Державну думу». Насамперед, привертає увагу прагнення творців цього документа здійснити систему заходів, логічно погоджених із соціально-економічним і політичним життям суспільства.

У заяві визначалося головне завдання уряду — «поліпшення земельного побуту селян». Суть аграрної реформи зводилася до створення земельного фонду й передачі земель з нього селянам. Особливо наголошувалося на необхідності умов для заснування особистого господарства, в якому селянин мав би змогу «докладати вільну працю, не порушуючи чужих прав, до законно придбаної їм землі»². Це було, так би мовити, економічне підґрунтя майбутнього докорінного реформування Росії. Як бачимо, поки що залишилося відкритим питання, яким шляхом мав формуватися земельний фонд. Разом з тим уряд підкреслив неможливість зазіхання на поміщицькі землі.

Реформування аграрної сфери передбачало, за задумом Столипіна, також важливі зміни у політичних відносинах на місцях. В епіцентрі політичної реформи знаходилася всестанова волость, як дрібна земська одиниця. Шляхом подальшого розширення компетенції цих органів самоврядування планувалося в майбутньому розпочати процес децентралізації і заснування міцних самоврядувальних осередків. Завершували нову соціальну піраміду об'єднання адміністративної влади в губернії і повіті, введення прибуткового податку і судова реформа. В заяві також згадувалося про розробку законопроектів у галузі робітничого, шкільного і адміністративного законодавства. Таким чином, реформування підлягали майже всі сфери російського життя, за винят-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 2.

¹ Шванебах П. Х. Записки сановника // Голос минувшего.— 1918.— № 1—2—3.— С. 116.

² Столыпин П. А. Речи. 1906—1911.— Нью-Йорк.— 1990.— С. 50.

ком двох. Недоторканими залишалися владні прерогативи російського монарха і «економічні тили» його «дворянської гвардії», тобто поміщицьке землеволодіння. Столипін намагався перебудувати Росію, не втручаючись у верхні прошарки соціальної атмосфери. Головним виконавцем і провідником століпінських ідей мав стати державний апарат. Прем'єр беззастережно вірив у всемогутність держави, більше того, він не бачив ніякої іншої сили, яка б змогла вирішити російські проблеми. За складом свого розуму і вдачі він був «державником».

Кажуть, що політика — це мистецтво можливого. Столипін виходив саме з цього, запропонувавши реформи, які, на його думку, могли бути сприйняті різноманітними прошарками суспільства і підтримані царським двором. Але придворні кола набагато краще і швидше, ніж Столипін, зрозуміли, що впровадження реформ означатиме неймовірний підрив дворянства та царату, незалежно від того, бажає чи не бажає цього сам реформатор. В лабіринтах імператорського палацу одразу ж почало формуватися негативне ставлення до політики Столипіна. Вже згадуваний П. Х. Шванебах так відізвався про план уряду: «Не думаю, щоб коли-небудь більш наївна думка подвизалася у самих верхах держави»³. Перша сутичка в Раді Міністрів відбулася вже у жовтні 1906 р., коли на її розгляд був поставлений проект закону про свободу совісті. Шванебах прямо тоді заявив Столипіну: «Ви не маєте права навіть питання ставити на такому жаргоні»⁴. Слід сказати, що державний контролер Шванебах виконував обов'язки спостерігача від придворної знаті за діями голови уряду.

Суперечки і сутички в Раді Міністрів дуже непокоїли Столипіна. Як згадував військовий міністр О. Ф. Редігер, прем'єр намагався надати засіданням уряду характеру дружньої бесіди, в якій мали змогу висловлюватися всі вільно. Він майже ніколи нікого не зупиняв⁵. Проходили засідання два рази на тиждень, у вівторок і п'ятницю, спочатку на дачі у Столипіна, а після замаху на нього в серпні 1906 р. — в Зимовому палаці. Але його твердий характер все-таки давався взнаки. Відомо, що Столипін звик вставати дуже пізно і працювати вночі, тому й інші міністри змушені були змінити свій життєвий графік. Так, наприклад, у вівторок засідання Ради Міністрів починалися о 22 годині і закінчувалися о 2—3 годині ночі⁶. Всі питання розроблялися дуже ретельно. П. А. Столипін власноручно накреслював проекти рішень⁷.

Восени 1906 р. голова Ради Міністрів, згуртовуючи навколо уряду державний апарат, був дуже рішуче настроєний, щоб встановити спокій у країні та впровадити реформи. Він відкидав побоювання військового міністра Редігера, пов'язані з тим, що постійне використання армії для придушення революційних заворушень* ставить її в такі умови, коли «нижчі чини виходять з-під нагляду і впливу своїх начальників»⁸. Однак на початку листопада події знову починають розгортатися далеко не так, як планував Столипін. Пов'язане це було з двома подіями: перша — так званий інцидент Гурко-Лідваль та друга — початок виборчої кампанії. Суть першої справи полягала у тому, що внаслідок неврожаю необхідно було закупити хліб за кордоном. Порушуючи існуюче законодавство, товариш міністра внутрішніх справ Гурко передав виконання контракту іноземцю Лідвалю, який його провалив. У російській пресі активно почала обговорюватися версія про підкуп

³ Шванебах П. Х. Записки сановника // Голос минувшего.— 1918.— № 1—2—3.— С. 117.

⁴ Там же.

⁵ Из записок А. Ф. Редигера // Красный архив.—1933.—№ 4/60/—С. 131.

⁶ Там же.

⁷ Падение царского режима.— М.— Л., 1927.— Т. V.— С. 432.

* За 10 місяців 1906 р. армія використовувалася проти революційних виступів мас 2330 разів, у 158 випадках війська пускали в хід зброю.

⁸ Письмо А. Ф. Редигера П. А. Столыпину // Красный архив.— 1928.— Т. 31.— С. 86.

Гурка. Це збіглося з початком виборчої кампанії до II Думи. На адресу уряду розгорілася дошкульна критика. Столипін дуже болюче сприйняв ці події, оскільки вважав, що під загрозою опинилися авторитет Ради Міністрів і результати виборів⁹.

9(22) листопада 1906 р. був опублікований указ під досить-таки скромною назвою «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що торкається селянського землеволодіння й землекористування». Проте саме він поклав початок столипінській аграрній реформі. Як правило, історики саме з цієї дати починають відрахунок аграрних перетворень в Росії. На наш погляд, для відображення більш повної історичної картини конче необхідно згадати ще два укази від 12 і 27 серпня 1906 р. — про передачу надільних та казенних земель Селянському банку для продажу селянам. Ці документи обговорювались на початку серпня в найближчому оточенні царя. Досить докладно про це написав великий князь Микола Михайлович у листі до княгині Е. Баротинської. На нараду були запрошені всі великі князі, П. А. Столипін, головно-управляючий землеробством та землеврядуванням Б. А. Васильчиков, міністр двору В. Б. Фредерікс, начальник головного управління наділів В. С. Кочубей. Саме тоді під головуванням Миколи II прийняли рішення про передачу 1 млн. 800 тис. десятин надільної землі для продажу селянам¹⁰. Великий князь Микола Михайлович та Столипін запропонували передати Селянському банку всі землі царської родини, але проти цього рішення виступили Фредерікс, Кочубей, великі князі, і план було відкинуто. І все ж таки нарада надала впевненості Столипіну в тому, що його задуми будуть підтримані двором. Він доручив комісії Міністерства внутрішніх справ під головуванням Гурка прискорити розробку проекту указу про вихід з громад. 1 жовтня 1906 р. комісія подала проект указу за підписами товариша міністра внутрішніх справ Гурка та управляючого земським відділом Литвінова у Раду Міністрів.

Досить несподівано проти указу виступили три члени уряду — міністр фінансів Коковцов, уже згадуваний князь Васильчиков і обер-прокурор князь Оболенський, до речі, родич Столипіна. Вони запропонували передати проект указу на розгляд II Державної думи, де представники селян мали б змогу висловити своє ставлення до нього. А князь Васильчиков нагадав, що ще у 1902 р. на доповіді псковського губернатора Микола II наклав резолюцію: «Все це вірно, але я ніколи не наважусь одним розчерком пера скасувати громаду». Проти трьох членів уряду виступили 7 міністрів на чолі із Столипіним. Усі дебати були записані в Особливий журнал Ради Міністрів і передані головою уряду Миколи II. 9 листопада 1906 р. на протоколах уряду цар зробив надпис: «Згодний з думкою голови й семи членів»¹¹. Через 6 днів, 15 листопада, був надрукований ще один указ про видачу Селянським банком позик під заставу надільних земель. Аграрна реформа одержала зелене світло.

Про реалізацію столипінської аграрної реформи написано досить багато як у радянській історичній літературі, так і за рубезжем. Нині можна говорити про більш-менш узагальнені статистичні дані. В цілому за період з 1907 по 1915 рр. вийшли з громад та закріпили свої землі 2 478 232 домовласники¹². Загалом вони становили 26,1% всього селянства. Багато це чи мало? Саме так досі ставиться питання у радянській історичній літературі. Представники одного напряму історичної думки на чолі з С. М. Дубровським доводять, що наведена цифра

⁹ Витте С. Ю. Воспоминания.— Л.— 1924.— Т. 2.— С. 319—320.

¹⁰ Красный архив.— 1926.— Т. 2 (15).— С. 215.

¹¹ Полное собрание законов Российской Империи.— Собрание третье.— Т. XXVI.— № 28528.— С. 970.

¹² Кризис самодержавия в России.— Л.— 1984.— С. 358.

значна, і свідчить про перемогу капіталістичних відносин у сільському господарстві. Інші ж історики, насамперед О. М. Анфімов, обстоюють думку про переважне збереження напівкріпосницьких відносин на селі навіть після століпінської аграрної реформи. Так же стоїть справа з питанням про політику переселення селянства за Урал. Один із сучасних дослідників життя й діяльності Столипіна І. Дьяков вважає, що «ті, хто повертався із Сибіру, становили лише 5—7 відсотків», а далі, мовляв, їх кількість ще зменшилася. Тому, робить він висновок, політика Столипіна повністю себе виправдала¹³. Проте ці цифри не дуже точні. Відомий дореволюційний дослідник сільського господарства М. Турчанинов навів дещо інші дані: за 1906—1909 рр. повернулося 9,1%, тобто 168 243 переселенця, у 1910 — 36,3%, відповідно, 114 893 особи та в рік смерті ініціатора реформи (1911) — 61,3%, або 116 308 чол.¹⁴ У цілому ж за роки прем'єрства П. А. Столипіна з 1906 р. до 1911 р. виїхало за Урал 2 356 454 особи, повернулося ж звідти 399 444 (16,9%)¹⁵. Таким чином, кожна шоста родина не знайшла щастя в Сибіру. Використовуючи приблизно такі ж дані радянські дослідники роблять висновок про те, що переселення «не дало бажаних результатів»¹⁶. Безумовно, Столипін поставленої мети не досягнув. Цифри спростовують надмірний оптимізм І. Дьякова. Але як бути з тими 2 532 275 землеробами, які все ж залишилися у Сибіру і на Далекому Сході? На наш погляд, некоректно в науці користуватися емоційними категоріями «багато» й «замало». Мабуть, більш продуктивним може стати виявлення мети реформи, механізм її реалізації, соціально-економічні та політичні наслідки, місце у загальноісторичному процесі.

Безумовно, Столипін щиро прагнув вивести країну на новий рівень економічного розвитку. Один з його найближчих соратників О. В. Кривошеїн, виступаючи в Думі, заявив: «Нам не встояти у великому трудовому змаганні народів, якщо ми будемо, як і раніше, виробляти на кожну душу населення 22½ пуд. (зерна — авт.)»¹⁷. Сам голова уряду підкреслював, що економічне відродження будеється на наявності купівельної спроможності у заможного класу на низах¹⁸.

Об'єктивно аграрна реформа спрямовувалась на подолання багатокладності у сільському господарстві країни. Це була спроба побудувати стабільну систему народного господарства. Столипін дуже чітко зрозумів одну з найважливіших причин агротехнічної відсталості землеробства, яка полягала в повільності процесу створення капіталістичних елементів у селянстві. Всі століпінські законодавчі рішення намагалися вирішити перш за все цю проблему. Від неї залежав успіх реформи. Він залишав осторонь такі побічні продукти, як розкол села, пролетаризацію бідняків і поповнення рядів міських робітників та інші. Для нього було зрозумілим, що «дикє, напівголодне село, яке не звикло поважати ні свою, ні чужу власність..., завжди буде представляти горючий матеріал, що може спалахнути з кожного приводу»¹⁹. Отже, робив висновок Столипін, необхідна система протизаги в особі «міцного землевласника», охоронця стабільності.

Але, як відомо, проголошеної мети досягають лише такі політичні програми, в яких ретельно розроблений механізм реалізації рішень, і

¹³ Дьяков Н. Забытый исполин // Наш современник.— 1990.— № 3.— С. 136.

¹⁴ Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 г. (включительно). Составил Н. Турчанинов.— СПб. — 1909; Итоги переселенческого движения за время с 1910 по 1914 г. Составили Н. Турчанинов и А. Домрачев.— Пг. — 1916.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Кризис самодержавия в России.— С. 372.

¹⁷ Государственная Дума. Стеног. отчеты. Третий созыв. Сессия II.— СПб.— 1908.— Ч. I.— стлб. 1143.

¹⁸ Государственный совет. Стеног. отчеты. 1909—1910 гг. Сессия V.— СПб.— 1910.— стлб. 1143.

¹⁹ Сидельников С. М. Аграрная реформа Столыпина. — М. — 1973.— С. 166—167.

виконання їх іде майже у повному обсязі. На цьому шляху Столипіна підстерігало багато пасток. Спочатку постало питання про економічне забезпечення реформи. Одразу ж після виходу в світ указу від 15 листопада 1906 р. міністр фінансів Коковцов відмовив у кредитах Селянському банку, оскільки, мовляв, нова Дума все одно не затвердить указ. Столипін змушений був натиснути на норовистого міністра, і лише після цього опір Коковцова прем'єр зламав²⁰. Але проблема фінансування реформи так і залишилася невирішеною. Навесні 1908 р. міжвідомча нарада у МВС визначила загальний обсяг кредиту у 500 млн. крб. Міністерство фінансів відкинуло пропозицію погасити необхідну суму шляхом випуску облігацій. Тут уже авторитет голови уряду не допоміг²¹. Грунтовної фінансової бази під реформу підвести не вдалося.

Ще одна проблема з'явилася у зв'язку з державним регулюванням реформи. Уряд на чолі із Столипіним намагався утримати соціально-економічні процеси на бажаному для них рівні. Розробляючи реформу, її автори висловлювали побоювання, що залучення у товарний обіг може привести до концентрації «значної кількості окремих ділянок в одних руках шляхом створення селянських господарств фермерського типу»²². Не випадково разом з розробленням реформи порушувалося питання про необхідність встановити межу зосередження надільних земель в одних руках. Восени 1908 р. міжвідомча нарада під керівництвом товариша міністра внутрішніх справ О. І. Ликошина заборонила скуповування більше шести ділянок землі²³. Таким чином, штучно стримувався об'єктивний процес перерозподілу землі, притаманний капіталістичному способу виробництва. Уряд виконував охоронні функції, всіляко підтримуючи поміщицькі господарства та усуваючи їх імовірних конкурентів.

Це була реальна суперечність у політиці П. А. Столипіна, й, мабуть, він цього до кінця не збагнув. Прем'єр-міністр сподівався уникнути зіткнення селянства і поміщиків з приводу 52 млн. десятин землі, якими володіли останні. Однак економічні закони суворі та об'єктивні. Столипін дав відстрочку самодержавству, відкривши «останній клапан», щоб не вдаватися до експропріації всього поміщицького землеволодіння.

Очевидно, найбільш зримі результати принесла реформа на Україні. Ми вже називали загальну кількість селян, що вийшли з громади в цілому по країні — 26%. На Україні ця цифра коливалася від 7% на Правобережній до 36,5% у Степовій зоні. Земля, закріплена в особисту власність, становила на Лівобережжі (Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії) 15,9%, у Степовій зоні (Катеринославська, Тавричеська, Херсонська губернії) — 36,5%, а в Київській — ця цифра доходила до 50,7%*. 57% усіх селян, що вийшли з громад по країні в цілому, становили українські землероби²⁴. Це свідчить, що процес капіталізації сільського господарства відбувався на Україні набагато швидше, ніж в інших регіонах, незважаючи на те, що земля коштувала дуже дорого. Наприклад, у Степовій зоні ціна однієї десятини — 172 крб. 30 коп., тоді як у Курській губернії — 122 крб. 60 коп., а в інших районах — ще дешевше²⁵.

На Україні були найбільш розвинуті капіталістичні форми виробництва у поміщицьких господарствах. Столипінська реформа підштовхнула й прискорила процес розшарування селянства. Саме в краї був найвищим процент його крайніх груп, тобто найбідніших й найзамож-

²⁰ ЦДІА, ф. 1276, оп. 1, спр. 84, арк. 12.

²¹ Там же, ф. 592, оп. 1, спр. 453, арк. 204—208.

²² Там же, ф. 1276, оп. 2, спр. 382, арк. 9.

²³ Там же, ф. 12991, оп. 120, 1908, спр. 116, арк. 2—15.

* Автори не мають даних по Подільській та Волинській губерніях.

²⁴ Статистический ежегодник России. 1915 г.— Пг.— 1916.— С. 1—12.

²⁵ Там же.

ніших селян. Він становив тут 47,5%, у той час як в інших регіонах—приблизно 30%. Поряд з процесом пролетаризації йшло вимивання селянського населення в міста та за межі України.

Від 70 до 80% переселенців за Урал становили вихідці з українського села, а також з кількох чорноземних губерній^{25а}. У переважній більшості це були бідняки, які сподівалися в Сибіру вирватися із злиднів. Наприклад, у Харківській губернії процент безземельних і малоземельних становив 72,8 від загальної кількості від'їжджаючих селян²⁶.

Прискорені темпи розвитку товарних відносин та пов'язані з ними соціальні процеси на Україні за часів столипінської реформи привели до встановлення (особливо в Степовій зоні й на Лівобережжі) більш стабільної економічної системи у сільському господарстві, ніж загалом по Росії. Соціально-економічний розвиток України в той період багато у чому обумовив специфіку історичних подій 1917 р. і в період громадянської війни. Столипінський плуг досить глибоко переорав історичний ґрунт Росії та України зокрема.

Сучасники з різних політичних таборів зразу ж вірно оцінили спрямованість аграрної реформи. Другий з'їзд уповноважених дворянських товариств, який проходив 14—17 листопада 1906 р., висловив свою підтримку Столипіну тим, що надіслав йому привітальну телеграму у зв'язку із замахом на нього на Аптекарьському острові. На самому з'їзді неодноразово підкреслювалась думка про те, що аграрна реформа має консервативну політичну спрямованість²⁷.

Один із теоретиків ліберального табору, П. Б. Струве влучно назвав П. А. Столипіна «акушером дрібної особистої власності», який із «своєю аграрною реформою є гробарем старопоміщицької Росії, сам того зовсім не бажаючи»²⁸. Ліберали, особливо кадети, досить активно і наполегливо критикували голову уряду за непослідовність і вимагали примусового відчуження поміщицької землі шляхом викупу. Лідер революційних соціал-демократів В. І. Ленін зауважив: «Століпін правильно зрозумів справу: без ломки старого землеволодіння не можна забезпечити господарський розвиток Росії. Століпін і поміщики вступили сміливо на революційний шлях, ламаючи якнайнещадніше старі порядки, віддаючи цілком на поталу поміщикам і куркулям селянські маси»²⁹. Він також сформулював відношення соціал-демократії до реформи, яка була прогресивна в «науково-економічному розумінні», але «такого прогресу ні один с.-д. не наважувався підтримувати»³⁰.

Революційно-демократичний і ліберальний табори збігалися в одному, про що дуже влучно сказав кадет Шингарьов: «Наростає грізне питання — питання про цих безземельних. Як з ними упорається наша майбутня Росія?»³¹

Яким чином вирішила історія це питання — відомо. Але восени 1906 р. здавалося, що все буде гаразд. Проблеми, пов'язані із спробами уряду вирішити аграрні питання, не затьмарили суспільного життя країни, насамперед виборів до II Державної думи. Століпін уперше проводив таку грандіозну політичну кампанію. Документи свідчать про деяку невпевненість голови уряду в даному питанні. Показовим у цьому плані є циркулярний лист до губернаторів, де прем'єр так сформулював їх позицію: «Вам, як представнику влади, не належить втручатися в боротьбу партій і тиснути на вибори. Підтверджую неодноразові вказівки мої на обов'язок ваш захищати повну свободу виборів, припи-

^{25а} Статистический сборник России, 1910 г.—СПб.—1911.—С. 778.

²⁶ Там же.

²⁷ Труды второго съезда уполномоченных дворянских обществ 31 губернии 14—17 ноября 1906 г.—СПб.—1907.—С. 133—134.

²⁸ Струве П. Б. Patriotica.—СПб.—1911.—С. 264.

²⁹ Ленін В. І. Нова аграрна політика // Повне зібр. творів.—Т. 16.—С. 397.

³⁰ Ленін В. І. Доповідь про тактику с.-д. фракції у III Державній Думі // Там же.—Т. 16.—С. 160.

³¹ Государственная дума. Третий созыв.—Ч. I.—стб. 267.

няючи лише найрішучим чином спроби використати публічні збори для агітації революційної»³². Такі вказівки поряд з декларуванням про невтручання державної влади у вибори давали змогу місцевій владі тлумачити свої права, як заманеться. Але в цілому уряд не зміг взяти під контроль вибори до Думи, оскільки не мав чітких уявлень про те, чого необхідно добиватися. Столипін у майбутньому зробіть відповідні висновки, й вибори до III Думи підуть зовсім по іншому сценарію.

Незважаючи на невдачу переговорів з кадетами влітку 1906 р., прем'єр усе ще сподівався залучити їх до співробітництва з урядом. Він заручився згодою імператора на переговори з Милоковим. Симптоматичною була реакція Миколи II на запитання Столипіна, чи може він зустрітися з Милоковим: «Робіть так, як Бог на душу поклав»³³. Дійсно, в той період голова уряду мав дуже великий вплив на царя. Прем'єр брав активну участь не тільки у виробленні політичного курсу, призначенні губернаторів і міністрів, а й втручався (за дорученням Миколи II) навіть у такі питання суто царської компетенції, як вибори до Державної Ради. Важливою перемогою Столипіна на цьому етапі стало призначення М. Г. Акімова на посаду голови Державної ради³⁴. По Петербургу навіть поповзла чутка, що, мовляв, Столипін бачився з Акімовим, і той обіцяв всіляко допомагати уряду, якщо буде призначений головою Державної ради³⁵.

20 лютого 1907 р. почалась робота II Державної думи. Вже перші промови дуже вплинули на владну натуру Столипіна. Одразу ж у Раді Міністрів висловили припущення, що II Дума довго не житиме і тому необхідно в майбутньому створити новий виборчий закон³⁶.

6 березня 1907 р. Столипін виступив з декларацією Ради Міністрів. Уже на початку він урочисто проголосив: «Реформована з волі монарха Вітчизна наша повинна перетворитися в державу правову»³⁷. Й далі прем'єр-міністр дав розгорнуту картину запропонованих законопроектів. Вони охоплювали майже всі сфери життя країни — аграрні відносини, права людини, реформи місцевих органів влади та суду, робітниче законодавство і народну освіту. Плани були грандіозні. Наприкінці виступу Столипін дав зрозуміти, що уряд не дозволить Думі вийти за межі запропонованої програми.

Такими заявами прем'єр намагався знайти опору у Думі в особі правих і октябристів, по можливості нейтралізуючи кадетів. З лівими партіями Столипін збирався розмовляти тільки з позиції сили. У другому виступі з приводу декларації уряду він сказав, звертаючись до соціал-демократів: «Не залякаете!»³⁷⁻³⁹.

Виступ прем'єр-міністра мав великий резонанс. На його адресу почали надходити листи і телеграми з привітаннями та підтримкою запропонованого твердого курсу. Особисто поздоровили його митрополит Антоній, С. Ю. Вітте й інші політичні та релігійні діячі Росії. Західна преса також досить широко прокоментувала цей виступ. Наприклад, тогочасна німецька преса писала: «У п. Столипіна нема урядової більшості, але більшість, яка виступає проти нього, розпалася у питанні про тактику. Державна Дума, мабуть, вирішила ставитись до п. Столипіна з довір'ям. Без перебільшення, можна сказати, що майбутнє Росії лежить на плечах п. Столипіна. Дуже можливо, що він і є той герой-лицар, якого чекає цар для рятуння Росії...»⁴⁰. Сам Столипін дуже

³² Столыпин П. А. Речи. 1906—1911.— С. 49.

³³ Шванебах П. Х. Записки сановника // Голос минувшего.— 1918.— 1—2—3.— С. 118.

³⁴ Переписка И. А. Романова и П. А. Столыпина // Красный архив.— 1924.— Т. 5.— С. 110.

³⁵ Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. — М., 1970.— С. 348.

³⁶ Падение царского режима. — Т. VII.

³⁷⁻³⁹ Столыпин П. А. Речи.—1906—1911.—С. 37.

⁴⁰ Там же.— С. 53.

скромно оцінив свій виступ. «Настрій Думи, — писав він Миколі II, — сильно відрізняється від тогорічного, і за весь час засідання не пролунало жодного викрику і свисту»⁴¹.

І все ж таки запропоновані урядом законопроекти не відповідали на головне питання політичного життя — кому у країні буде належати законодавча влада — цареві чи Думі. Столипін вважав, що більшою мірою вона повинна знаходитися у Миколи II, а з другорядних питань — у Думи. Урізаний конституціоналізм прем'єра не міг привести ні до чого путнього. Те, що економічні реформи і, перш за все, аграрна, гальмуються політичним ладом, стало ясно дуже швидко. Вже 10 травня 1907 р. Столипін змушений був знов виступати в Думі із програмною промовою з аграрного питання, тому що напередодні депутати, за винятком правих і поляків, прийняли рішення про необхідність примусового відчуження поміщицьких земель.

Виступ починався з фрази, яку згодом викарбують на пам'ятнику Столипіну: «Противникам державності хотілося б вибрати шлях радикалізму, шлях звільнення від історичного минулого Росії, звільнення від культурних традицій. Їм потрібні великі потрясіння, нам потрібна велика Росія»⁴². Далі Столипін запропонував план утворення державного земельного фонду, який би створювався за рахунок відкуплених державою приватних земель, і селяни мали б змогу користуватися нею на пільгових умовах. Він також визнав за доцільне, у виняткових випадках, застосовувати «примусове пересунення» земельних меж, тобто часткове відчуження поміщицьких земель.

Виступ Столипіна сколихнув політичне життя країни. Кадети проголосили початок нової епохи в урядовій політиці з аграрного питання і зменшили свій запал у критиці кабінету міністрів. Зовсім іншу реакцію викликала заява Столипіна у правих. Рада об'єднаного дворянства різко негативно відгукнулася на столипінський проект. На засіданні Ради підкреслювалося, що «така тенденція уряду загрожує у майбутньому повною перемогою в країні соціалістичних теорій і потягне за собою економічний, а потім і політичний розклад не тільки дворянського стану, а й держави»⁴³.

При дворі почалися маневри з метою скомпрометувати П. А. Столипіна та його політику в очах Миколи II. Можливо, вперше прем'єр-міністр викликав таке різке невдоволення придворної знаті. Ставлення її до Столипіна висловив начальник військово-похідної канцелярії імператора Орлов, назвавши його кадетом. Очолили опозицію прем'єру члени Державної ради П. М. Дурново і В. Ф. Трепов, які мали значний вплив при дворі, а також двірський комендант генерал-ад'ютант В. О. Дедюлін. В самому уряді пильнував за діями Столипіна ставленик придворних кіл П. А. Шванебах. Дії правих мали певні наслідки. Навесні 1907 р. Микола II почав дедалі сильніше тиснути на Столипіна, щоб той готував розгін II Державної думи.

(Далі буде)

Идет речь о деятельности П. А. Столыпина на посту премьер-министра с августа 1906 г. и реализацию аграрной реформы на Украине.

⁴¹ Переписка Н. А. Романова и П. А. Столыпина // Красный архив.— 1924.— Т. V.— С. 108.

⁴² Столыпин П. А. Речи. 1906—1911.— С. 76.

⁴³ Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции.— С. 400.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

О. М. Майборода (Київ)

Нова праця історика з діаспори

Національне відродження на Україні збудило громадський інтерес до її історії. Це виявляється і в зрослому попиті на історичну літературу, і в бурхливих дискусіях із заплутаних та маловідомих проблем нашого минулого. У зламний період свого розвитку українське суспільство чекає на історіософське осмислення тривалого і трагічного шляху, пройденого Україною та її народом.

Наукові праці, створені українськими радянськими істориками, не завжди можуть задовольнити вимогливого і ґрунтовно обізнаного читача. Документально й фактологічно насичені, вони через ряд політико-кон'юнктурних та ідеологічних обставин багато подій трактують однобічно, а деякі — взагалі замовчують. Для виправлення цих недоліків потрібний час, а поки що найліпший шлях для задоволення суспільної потреби в різнобічній історичній інформації полягає у публікації праць, написаних поза межами української радянської історіографії.

Це — насамперед несправедливо замовчувані праці українських дореволюційних істориків. Та є ще один масив історичної літератури, також тривалий час приховуваний від наших читачів. Він створений вченими українського походження, які живуть і працюють за межами своєї історичної вітчизни.

Починаючи з цього номера в «Українському історичному журналі» друкуватимуться розділи з нової книги професора історії та політичних наук Йоркського університету в Торонто Ореста Субтельного «Україна. Історія». (Orest Subtelny. *Ukraine. A History.*—Toronto, 1988.—666 р.). Хронологічно вони охоплюють період 1914—1941 рр.

Ім'я О. Субтельного, як й інших істориків української діаспори, майже невідоме широкому колу наших читачів. Тим часом йому належить важливий доробок у висвітленні проблеми, котра в радянській історіографії завжди сприймалася як небажана та «ідеологічно небезпечна». Проблема ця стосується місця в українській історії тих, хто розділив погляди і долю ґетьмана Івана Мазепи. Так, власне, і називається перша велика праця О. Субтельного — «Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст.» У 1986 р. опубліковано ще одну його працю — «Панування над Східною Європою: Корінна шляхта та іноземний абсолютизм, 1500—1715». Ці та інші дослідження вченого були з інтересом зустрінуті науковцями Заходу і принесли йому заслужений авторитет.

Книга, з розділами якої має намір познайомити Вас журнал, являє собою плід тривалих роздумів та напруженої, копіткої праці. Вітчизняна історіографія, як відомо, призабула традицію написання історії України одним автором. Колективне створення праць з історії республіки, прийняте серед радянських дослідників, вело до вузької спеціалізації, внаслідок чого обмежувався діапазон мислення вчених, їхня історична ерудиція, схильність до широких історичних узагальнень, порівнянь, аналогій. В цьому відношенні не можна не віддати належне О. Субтельному.

Майже все, з чим зустрінеться радянський читач у книзі, буде незвичним для нього. По-перше, це — об'ємний допоміжний апарат —

картосхеми, багато ілюстрацій, список рекомендованої літератури англійською мовою, іменний покажчик та ін. По-друге, це — збалансований обсяг у висвітленні подій як у східній, так і в західній Україні. По-третє, пропорційний виклад дожовтневої та пожовтневої історії України. На відміну від радянських курсів «Історії УРСР», де пожовтневим десятиліттям відводилося більше половини тексту, в праці О. Субтельного більший обсяг віддано тим багатомісячним періодам, на які припадає основна частина історичного шляху українського народу.

Незвичними для читача будуть погляди автора, його висновки та оцінки, які істотно відрізняються від канонізованих радянською історіографією. Як науковець О. Субтельний формувався в атмосфері західних наукових концепцій, та й уся його книга розрахована на західного англomовного читача. Тим цікавішим має бути ознайомлення з його концепцією української історії. Воно матиме й практичну користь з огляду на те, що останнім часом відкриваються найширші можливості до міжнародної співпраці всіх дослідників історії України, яким разом доведеться торувати шлях до історичної правди.

Одержано 04.02.91

Орест Субтельний (Торонто, Канада)

Україна. Історія

У пропонованому розділі з книги О. Субтельного «Україна. Історія» розповідається про події, що охоплюють період від початку першої світової війни (1914 р.) до падіння Центральної Ради (квітень 1918 р.).

РОЗДІЛ 18

Війна і революція

Перша світова війна була часом, коли народи Європи вперше з жахом побачили, що являє собою сучасна масова війна. Досить навести деякі статистичні дані, щоб відтворити запоморочливі масштаби цього конфлікту, який поширився на весь світ: 34 країни, що так чи інакше брали участь у війні, мобілізували 65 млн. солдатів, з яких 10 млн. загинуло і понад 20—було поранено. Втрати серед цивільного населення досягали приблизно такого ж високого рівня. Це була не просто війна масова, це була тотальна війна. Цілі країни з їх економікою повністю підпорядковувалися справі постачання великих діючих армій. Проте в міру того, як кількість втрат збільшувалась, великі труднощі, пов'язані з ними як на фронті, так і в тилу, оголили і посилили фатальну політичну та соціально-економічну слабкість старих імперських порядків у Європі. Відповідно для Німецької, Турецької та Австро-Угорської імперій, з яких складався блок Центральних держав, а також для Російської імперії, що разом з Англією, Францією і Америкою входила до Антанти, війна врешті-решт стала причиною їх власної загибелі.

Російська імперія виявилася першою країною, яка зазнала краху під безпосереднім впливом війни. Не викликає великого подиву те, що її розклад супроводжувався виходом на поверхню різних російських політичних партій, які тривалий час вели боротьбу проти царського режиму і тепер зробили спробу нав'язати суспільству, що втратило соціальні орієнтири, власні моделі нового соціально-економічного й політичного ладу. Однак, на подив багатьох, неросійські народи колишньої імперії, які зовні були покірними, також почали вимагати влаштування своїх справ так, як вони вважали за потрібне. Тому загальнопоширений

погляд на революцію 1917 р. як на період титанічної класової боротьби в Росії не відбиває справжньої суті того, що сталося на Україні; тут мала місце українська революція, і за своїм характером вона була водночас і національною, і соціально-економічною.

Українці у першій світовій війні

Українці, які змушені були воювати на боці обох воюючих сторін, відразу ж відчували на собі руйнівний характер війни. Впродовж неї Галичина постійно являла собою арену найбільших і найкривавіших битв, які тільки мали місце на Східному фронті. Її населення зазнавало жахливих страждань від руйнувань та порушення звичного способу життя, що були наслідком боїв, а також від жорстоких дій військових адміністрацій, запроваджуваних як росіянами, так і австрійцями.

Поряд з фізичними втратами війна виявила й посилила біди таких народів, як українці, котрі не мали своєї власної держави, що могла б захистити їхні національні інтереси. Велика кількість українців — лише російська армія налічувала 3,5 млн. солдатів-українців, а крім того, 250 тис. їх перебувало в австро-угорській армії — воювала й гинула за імперії, які не тільки ігнорували їхні національні інтереси, а й (у випадку Росії) активно шукали засоби для того, щоб покласти край українським національним рухам. Ще гіршим було те, що українців, які воювали на протилежних сторонах, примушували вбивати один одного. Єдиний позитивний аспект цієї війни полягав у тому, що вона створювала можливість ослаблення воюючих імперій і, таким чином, давала поневоле ними народам нові політичні шанси. Однак, принаймні на початку війни, перспектива на такі шанси була надто примарною, щоб сприймати її всерйоз.

Українці, які мешкали в Австрії, швидко прореагували на початок воєнних дій. 1914 р. всі їхні партії утворили у Львові Загальну Українську Раду, яку очолив авторитетний парламентарій Кость Левицький. Це було зроблено для того, щоб українці мали свій єдиний об'єднаний представницький орган. Проголосивши, що «перемога Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою і що чим більшої поразки зазнає Росія, тим скоріше прийде час українського визволення», Рада закликала українців боротися за конституційну Австрію (їх найкращого приятеля), проти самодержавної Росії (їх найлютішого ворога)¹. Незабаром після свого утворення Рада опублікувала заклик, у якому всім бажаючим пропонувалося взяти участь у створенні Всеукраїнського військового підрозділу. На нього відгукнулося понад 28 000 національно свідомих молодих людей, багато з яких перебувало у лавах організацій «Січ», «Сокіл» і «Пласт». Стурбовані перспективою появи великих українських військових частин, впливові польські кола у Відні зробили все можливе, щоб до Українського легіону, як назвали цей військовий підрозділ (пізніша його назва — Українські Січові стрільці), було прийнято лише 2500 чол. Це — перше українське військово-формування новітніх часів. Переважна більшість інших українців, які виступали на боці Габсбурзької монархії, були зараховані до частин регулярної австро-угорської армії.

Соціалісти, що емігрували в Австро-Угорщину з тієї частини України, яка перебувала під владою Росії, також утворили у Львові політичну організацію, щоб діяти як представникам (самопризначеним) своїх соратників, котрі залишилися під владою царизму. Важливою, навіть історичною рисою цієї організації, яка дістала назву «Союз визволення України» і яку очолили Володимир Дорошенко, Андрій Жук, Маріан Меленевський, Олександр Скоропис-Йолтуховський і Микола

¹ Левицький К. Історія політичної думки західних українців, 1814—1914.— Львів, 1926.— С. 722.

Залізник, було те, що вона являла собою першу групу, яка відверто проголосила своєю метою побудову незалежної Української держави. Для досягнення своєї мети СВУ прийняв рішення про співробітництво з Німеччиною та Австрією проти Росії.

Однак ще до того, як ці організації почали діяти, вони змушені були терміново переїжджати до Відня, коли наступаючі російські війська прорвали австрійський фронт і до початку вересня захопили більшу частину Східної Галичини. Поразка австрійців мала жахливі наслідки для українців-галичан. Шукаючи спосіб виправдати свої поразки, командуючі австрійською та угорською арміями почали охоче прислухатися до звинувачень, які висувала польська місцева адміністрація, про те, що їхня поразка була наслідком «зради українців», які, мовляв, співчували росіянам і подавали їм допомогу. В результаті габсбурзькі армії, що відступали, і особливо угорські війська, розгорнули проти українського населення масовий терор. Спочатку заарештували сотні русофілів (а пізніше — й українців), які були страчені без суду і слідства. Ще тисячі їх було відправлено до Австрії й інтерновано там у концентраційних таборах. Найбільш відомим серед них був Талерхоф, де в жахливих умовах тримали 30 000 русофілів та українофілів. Тисячі їх умирали від хвороб аж до того дня, поки австро-угорський парламент, де таке поводження з австрійськими громадянами викликало скандал, не видав у 1917 р. наказ про ліквідацію Талерхофа та інших таборів.

Долі українців Галичини, які потрапили під російську окупацію, також не можна було позаздрити. Царський уряд швидко дав зрозуміти, що він не розглядає Східну Галичину як своє нове або тимчасове територіальне придбання. У більшості випадків він ставився до неї як до «старовинної російської землі», яка «знову навіки об'єдналася з матір'ю Росією». Невдовзі міф про «російськість» Галичини царизм почав втілювати у життя. З цієї метою графа Георгія Бобринського, брата впливового російського консерватора, який давно вже був прихильником захоплення Галичини Росією, було призначено на посаду генерал-губернатора, і він одразу ж почав масований наступ на український рух, або «мазепізм», як його називали царські офіційні особи. Його енергійно підтримали русофіли, керівники яких, такі, як Володимир Дудикевич, Симеон Бандазюк та Іліан Яворський, раніше втекли до Росії і тепер повернулися разом з переможними російськими військами. Русофіли викривали і видавали українських активістів (так само, як останні видавали перших австрійцям кілька тижнів тому), яких заарештовували й відправляли у глибинні території Росії. І ось, поки росіяни переслідували українофілів, а австрійці придушували русофілів, взаємна ворожнеча між українцями Галичини, розділених ідеологічно, ще більше погіршувала їхнє й без того тяжке становище.

За наказами царської адміністрації, всі українські культурні установи, кооперативи, періодичні видання було закрито. Вживання української мови обмежувалося, і натомість робилися спроби запровадити в системі освіти мову російську. Греко-католицька церква, одна з характерних ознак унікальності Західної України, зазнала найбільших переслідувань. Сотні греко-католицьких священників були відправлені в Росію на заслання, а на місця, що звільнилися, прийшли їхні ортодоксальні колеги, які наполегливо закликали селян переходити до ортодоксальної віри. Митрополита Андрія Шептицького, який не виїхав до приходу росіян, було заарештовано й заслано в Суздаль — місто на північ від Москви. Мужня й надихаюча поведінка митрополита під час війни великою мірою сприяла зростанню його популярності. Однак ще до того, як плани росіян могли бути повністю здійснені, австрійці завдали контрудару і до початку травня 1915 р. знову оволоділи більшою частиною Східної Галичини. Відступаючи, царські війська взяли заложниками кількох провідних українських діячів. З ними пішли й тисячі бі-

женців, серед яких було чимало русофілів, чия роль в українській політиці зійшла нанівець.

Поводження росіян з українцями-галичанами, яке відомий російський державний діяч Павло Мілюков засудив як «ганьбу Європи», відповідало ставленню царського уряду до українського руху в Російській імперії. З початком війни майже всі українські організації та газети зазнали репресій. Коли Михайло Грушевський, визнаний лідер українців, повернувся в 1916 р. до Києва, його було заарештовано й заслано на Північ Росії. З очевидним полегшенням Сергій Сазонов (царський міністр закордонних справ) записав тоді: «Зараз якраз той самий момент, коли можна позбавитися українського руху раз і назавжди»².

Однак після катастрофічних втрат у 1915 р. царський уряд уже не мав колишньої самовпевненості і дещо пом'якшив свій тон. В Російській імперії почали знову функціонувати українські кооперативи, книгарні, шкільні товариства та декілька газет. Напівлегальна українська політична організація — Товариство українських прогресистів (ТУП) — відновила свою роботу як координаційний орган українського руху і розгорнула агітацію за створення в імперії конституційного уряду та надання Україні автономії.

Тим часом у травні 1915 р. по інший бік фронту, у Відні, зібралися західноукраїнські політичні діячі і відновили свій представницький орган — Загальну Українську Раду. В міру того як війна продовжувалася і Австро-Угорщина слабшала, всі національності цієї імперії, і серед них українці, почали дедалі голосніше заявляти про свої вимоги. Так, Загальна Українська Рада проголосила своєю метою забезпечення незалежності України, яка перебувала під російською владою і, за сподіваннями членів Ради, мала бути завойована австрійцями, а також надання широкої автономії Східній Галичині та Буковині. Однак після того, як у 1916 р. Відень пообіцяв надати полякам ще більшу владу в Галичині, Рада на знак протесту пішла у відставку. З цього часу виразником інтересів західноукраїнської громадськості став Український парламентський клуб у віденському парламенті, очолюваний Євгеном Петрушевичем.

Використовуючи грошову підтримку Німеччини та Австро-Угорщини, ті з членів СВУ, які емігрували із Східної України, також продовжували свою діяльність у Відні. Їхня організація відряджала до багатьох європейських столиць своїх представників, які пропагували там справу української незалежності. І хоч конкретні результати цієї діяльності виявились незначними, спілкування членів СВУ із сотнями тисяч українських в'язнів, що перебували у німецькому та австро-угорському полоні (50 000 з них знаходились у спеціальних таборах), не лише піднесло національну свідомість солдатів, а й увінчалось створенням так званих сірожупанних та синьожупанних дивізій, які пізніше взяли участь у боротьбі за справу України. Таким чином, в міру того, як війна продовжувалася, ставало очевидним, що українці, як й інші народи, стають дедалі наполегливішими у боротьбі за власні інтереси, виявляючи з часом все менше бажання рахуватися з долею імперій, які правила ними протягом століть.

На початок 1917 р. всі країни, які брали участь у війні, були на межі виснаження. Найбільша соціальна напруга виникла в Росії, де тягар тотальної війни посилювався слабкістю та грубими помилками негнучкого, корумпованого і відсталого режиму, на чолі якого стояв неспроможний у справах Микола II. З усіх країн, що вступили у війну, Росія зазнала на фронтах найбільших втрат. Понад 8 млн. чол. було вбито, поранено і потрапило в полон. Ці жахливі втрати викликали у населення гнів і обурення, оскільки нерідко були наслідком помилок,

² Цит. за: Ser cz yk W. Historia Ukrainy.— Wrocław, 1979.— S. 319.

допущених бездарними командирами, призначеними на свої посади царем. Між іншим про масштаби продажності та бездарності російських бюрократів і представників російської промисловості свідчив хоча б той факт, що сотні тисяч солдатів були кинуті на ворога без гвинтівки або амуніції. Ще більших масштабів набирив той тягар, що його війна та помилки царського уряду звалили на плечі російського суспільства, внаслідок мобілізації майже половини всіх працездатних чоловіків у військо. Виробництво продуктів харчування та промислових товарів у країні скоротилося, а ціни різко підскочили. Голод став звичайним явищем, особливо серед міських робітників. Кількість страйкарів зростала, серед людей ширилось почуття зневіри.

Російські революції

У 1917 р. мали місце дві російські революції. Перша, яку називали Лютневою, нагадувала швидше крах режиму, ніж повстання проти нього. Вона розпочалася досить непомітно, тоді, коли 8 березня (за новим стилем) почали страйкувати робітники Петрограда, які протестували проти скорочення продажу хліба. Царські війська, отримавши наказ стріляти в цивільних, перейшли на бік робітників. За лічені дні більшість військ столичного гарнізону пішла тим самим шляхом. Тим часом населення міста висипало на вулиці, щоб висловити свою солідарність із страйкарями. Раптом стало очевидним, що царський уряд повністю втратив підтримку народу. Коли народні демонстрації поширилися по всій імперії, Микола II зрікся трону, його міністри і чиновництво розбіглися, а ненависна поліція поховалася. На 12 березня царський режим упав, як картковий будиночок.

Хоча повалення царизму відбулося на диво легко, знайти йому таку заміну, яку б визнавали всі, виявилось дуже важкою справою. З'явилося два претенденти на політичну владу. Одним з них був Тимчасовий уряд, до складу якого ввійшли ліберально настроєні члени Державної думи. Прагнучи виконати роль охоронця Росії аж до того часу, поки вона оберє для себе ту чи іншу нову постійну форму державного устрою, він шукав для цього необхідні засоби. Однак через те що старий адміністративний апарат було зруйновано, а поліція майже повністю розбіглася, Тимчасовому уряду дуже бракувало ефективної влади, хоч він і здобув широке визнання як у себе в країні, так і за кордоном. Більше того, на його плечах, як і раніше, лежав тягар продовження непопулярної війни. З самого початку суперником Тимчасового уряду виступила Петроградська Рада робітничих та селянських депутатів. Орган, у якому домінуючі позиції захопили соціалісти і де більшовики були в меншості, Петроградська Рада була місцем зборів радикальної інтелігенції, робітників і солдатів. За її зразком Ради були створені по всій країні. Своєю метою вони ставили «поглиблення» революції шляхом підштовхування її у бік повної перебудови суспільства на соціалістичних засадах. В міру того, як ці два органи зіштовхувалися, сперечалися й заважали один одному, безладдя почало ширитися серед тих, хто в колишній імперії володів вищою державною владою.

І справді, незабаром безладдя проникло в усі сфери життя революційної Росії. Для багатьох, і особливо для Рад, вимога змін, освячена революцією, служила виправданням численних нападок на державні установи й засади суспільного життя. Наприклад, 14 березня Петроградська Рада обнародувала відомий наказ № 1 (прийняттю якого Тимчасовий уряд не зміг перешкодити), за яким військові частини дістали право запроваджувати демократично обрані Ради, що керували б військовими справами. Влада офіцерів була обмежена лише бойовими ситуаціями. Цей наказ з успіхом підірвав уже й без того хитку дисципліну в армії, внаслідок чого вона почала розкладатися. На початок літа

мільйони озброєних, деморалізованих і зрадікалізованих солдатів залишили фронтові позиції і масами ринулись додому. Суспільний порядок зійшов нанівець. Коли ми спостерігаємо кричуще невдалі спроби запровадити в такі хаотичні часи політичну владу, слід пам'ятати, що ті, хто намагався зробити це, наштотувалися на дилему, подібну до ситуації, коли будівля зводиться на землі, яка постійно тікає з-під ніг.

Революція на Україні

Звістка про повалення царського режиму дійшла до Києва 13 березня 1917 р. За кілька днів представники головних організацій і установ міста утворили Виконавчий комітет, що мав підтримувати порядок та діяти як місцевий орган Тимчасового уряду. Київська Рада робітничих і солдатських депутатів стала центром ліворадикальних сил. Однак, на відміну від Петрограда, на політичній авансцені Києва з'явилася й третя фігура: 17 березня українці утворили свою власну організацію — Центральну Раду (відповідним еквівалентом українського слова «рада» у російській мові є слово «совет»). Вона було створена поміркованими ліберальними діячами з ТУПу, на чолі якого стояли Євген Чикаленко, Сергій Єфремов і Дмитро Дорошенко, а також соціал-демократами, керівниками яких були Володимир Винниченко та Симон Петлюра. Через кілька тижнів нова Українська революційна партія, яку представляли Микола Ковалевський, Павло Христюк і Микита Шаповал, також приєдналася до Центральної Ради. Михайло Грушевський, який користувався широкою популярністю і повагою, був обраний Президентом Центральної Ради, як тільки повернувся із заслання. Таким чином, на відміну від київських росіян, серед яких спостерігався розкол на помірковані елементи з Виконавчого комітету і радикалів з Ради робітничих і солдатських депутатів, українці всіх ідейних переконань об'єдналися в рамках одного представницького органу.

На подив багатьох, Центральна Рада відразу ж дістала підтримку, масштаби якої невпинно зростали. Щоб привернути увагу людей до української справи і продемонструвати свою підтримку Центральної Ради, українці влаштували грандіозні маніфестації у Петрограді й Києві. 19 квітня у Києві відбувся Український національний конгрес. Зібравши близько 900 делегатів з усієї України, всіх українських громад, що існували на території колишньої імперії, та з різних економічних, освітніх, військових і добродійних організацій, конгрес офіційно обрав до Центральної Ради 150 своїх представників і знову затвердив М. Грушевського на посаді її голови. 18 травня, коли в Києві зібралося понад 700 делегатів від українців, які служили в армії, вони наказали своїм представникам увійти до складу Центральної Ради. Приблизно через місяць близько 1000 делегатів Українського селянського з'їзду зробили аналогічний крок. Згодом Центральну Раду підтримав і робітничий з'їзд. Окрилена таким виявом довір'я, Центральна Рада почала вважати себе не тільки представником відносно невеликої кількості національно свідомих українців, а й парламентом України.

У соціальному плані найбільші прихильники Центральної Ради в основному належали, якщо застосувати улюблену категорію марксистів, до дрібної буржуазії: вона складалася з представників інтелігенції або так званої напівінтелігенції — з сільських учителів, нижчих шарів духівництва, земських службовців та заможних селян. Живучи головним чином на селі, вони у своїх діях керувалися не лише притаманним українофільській інтелігенції піклуванням про збереження та дальший розвиток української культури, а й прагматичною вірою в те, що уряд, який перебуває ближче до рідної землі, буде більше прислухатися до їхніх потреб. Український селянин вірив у те, що Центральна Рада подасть йому дійовішу, ніж далекий Петроградський уряд, допомогу в придбанні більшої кількості землі. У той же час український солдат

сподівався, що вона зможе швидше, ніж російський уряд, витягти його з війни.

На Україні, однак, були такі соціальні та етнічні групи, які не хотіли мати нічого спільного з Центральною Радою. Російські консерватори і навіть помірковані елементи боялися, що зміцнення політичної ролі українського руху може призвести до розпаду «єдиної і неділимої Росії». Російські радикали, з свого боку, боялися, що український національний рух зруйнує «єдність робітничого класу». Євреї, значна кількість яких інтегрувалася в російську культуру й активно працювала в лавах російських соціалістичних партій, також скося поглядали на Центральну Раду. Таким чином, значна частина нечисленної, але такої, що займала стратегічні позиції, міської меншості була дуже стурбована несподіваним політичним піднесенням Центральної Ради.

Ослаблення влади Тимчасового уряду ставало все очевиднішим, і Центральна Рада вирішила максимально цим скористатися. Поставивши за мету здобути собі визнання вищої політичної влади на Україні, вона 23 червня видала свій перший Універсал (маніфест), який проголошував: «Хай Україна буде вільною. Не відділяючись повністю від Росії, не розриваючи повністю зв'язків з російською державою, хай українці мають право керувати своїм власним життям на своїй власній землі»³. Незабаром Центральна Рада оголосила про створення Генерального Секретаріату, який повинен був діяти як виконавчий орган уряду. Маючи у своєму складі 8 міністерств, більшістю яких керували соціал-демократи, Генеральний Секретаріат, очолюваний Винниченком, взяв на себе відповідальність за управління Україною.

Такі кроки розлютили росіян, що мешкали на Україні, і Тимчасовий уряд у Петрограді. В середині липня він відрядив на переговори до Києва делегацію на чолі з Олександром Керенським. Проте росіяни, ослаблені катастрофічним провалом свого наступу в Галичині, змушені були, хоч і з великими застереженнями, визнати за Генеральним Секретаріатом право на управління п'ятьма губерніями України (Київською, Полтавською, Подільською, Волинською та Чернігівською). Це було свідченням того, що влада і вплив Центральної Ради досягли досить високого рівня.

Діставши обіцянку про надання неукраїнському населенню широкій культурній автономії, російські та єврейські партії, які діяли на Україні, згнітивши серце, погодились увійти до складу Центральної Ради. Вона в той час складалася з 822 депутатських місць, приблизно чверть з яких належала представникам російських, єврейських, польських та інших неукраїнських партій. В ідеологічному плані вони сильно тяжіли ліво. Дійшовши угоди, хоч і хиткої, з Тимчасовим урядом та з представниками національних меншостей, Центральна Рада розв'язала собі руки для того, щоб безпосередньо організувати управління Україною.

Однак швидко з'ясувалося, що Центральній Раді дуже бракує ефективного керівництва. В той час, коли Тимчасовий уряд робив спроби відмовитися від власного ж визнання автономії України, Центральна Рада гаяла час у нескінченних дискусіях про масштаби своєї влади, не звертаючи при цьому уваги на такі невідкладні проблеми, як забезпечення в краї закону й порядку, постачання міст продовольством та функціонування залізниць. Не вдалося їй здійснити й ефективних заходів щодо негайного перерозподілу землі. Внаслідок цього та згуртованість, що її продемонстрували українці спочатку, ослабла, а політичні та ідеологічні конфлікти в Центральній Раді між домінуючими там соціал-демократами і численними соціалістами-революціонерами посилились. Загрузнувши у безплідних внутрішніх дискусіях і чварах, лише

³ Gunczak T., ed. The Ukraine, 1917—1921: A Study in Revolution.— Cambridge, 1977.— P. 382.

зрідка наважуючись поїхати на село (їхня влада ніколи не виходила за межі передмість Києва та деяких інших великих міст), члени Центральної Ради втратили зв'язки з масами, які було встановлено на короткий час шляхом проведення різних з'їздів. Кожний населений пункт тепер почав, як міг, вирішувати свої справи власними силами.

Також шкідливою була й ідеологічна обмеженість молодих, недосвідчених українських політичних діячів, більшості з яких було 20 чи 30 з лишком років. Захоплені революційною риторикою, вони поставили собі за мету відмежуватися від старих порядків. Прикладом цього може бути їхнє ставлення до військових. Влітку 1917 р. близько 300 000 солдатів-українців стихійно реорганізувались у Всеукраїнські військові частини і присягнули на вірність Центральній Раді. Крім того, генерал Павло Скоропадський надав у її розпорядження 40-тисячний українізований корпус, який порівняно з деморалізованими російськими військами відзначався чудовою дисципліною і спорядженням. Однак жест Скоропадського було відкинуто з двох причин: по-перше, ідеологи Центральної Ради стверджували, що революція поклала край необхідності тримати регулярну армію; по-друге, вони наголошували, що Скоропадський — багатий землевласник, а тому — людина ненадійна. Аналогічним було й ставлення до бюрократів: на них дивилися як на втілення старої, репресивної, «буржуазної» держави, а Винниченко, який очолював уряд, називав їх «найгіршими й найбільш шкідливими людьми»⁴.

Та незабаром стало очевидним, що без армії і без бюрократії функціонування уряду неможливе. На Україні поширилися безладдя й анархія. Справи ще більше погіршилися в липні, коли російська армія в Галичині розклася, наповнивши Україну (яка була тиловим районом, найближчим до великих Південно-Західного та Румунського фронтів) мільйонами озброєних, зрадикалізованих і розлючених солдатів. За словами одного з членів Центральної Ради, це було «гіршим, ніж татарська орда», що явно свідчило про безсилля Центральної Ради⁵.

Більшовицький переворот і Центральна Рада

Якщо Лютнева революція виявилася за своєю суттю результатом падіння влади, то друга революція, що дістала назву Жовтневої, була здійснена шляхом захоплення влади. Зробили це Ленін і більшовики — політична група, яка ще за шість місяців перед тим вважалася найменш вірогідним претендентом на владу в Росії.

На початку 1917 р. більшовицька партія Росії, що складалася головним чином з російської та єврейської інтелігенції і робітників, налічувала менш як 24 000 членів, тимчасом як інші соціалістичні партії мали їх у своїх лавах сотні тисяч. Проте більшовикам були притаманні такі риси, які в ті хаотичні часи становили більшу цінність, ніж велике членство. Вони були дисциплінованою, високоцентралізованою партією переконаних і досвідчених революціонерів, які мали в особі Леніна геніального керівника з його неперевершеною майстерністю у справах революційної тактики. Впевненість Леніна, відчуття ним на пряму, в якому потрібно рухатися, обіцянки дати масам «мир, хліб і землю» робили його партію все привабливішою для багатьох. На початок осені 1917 р. лави більшовиків збільшилися до 350 000 членів. Відібравши контроль над Радами в інших соціалістичних партій і висунувши гасло **«Вся влада Радам»**, більшовики 7 листопада (25 жовтня за старим стилем) скинули в Петрограді агонізуючий Тимчасовий уряд і проголосили від імені Рад робітничих і солдатських депутатів свою владу.

Сконцентровані головним чином у промислових центрах Росії, більшовики були надто слабкими на Україні, де в 1918 р. їх налічува-

⁴ Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923.— Ужгород, 1932.— С. 127.

⁵ Там же.— С. 150.

лося (переважно в Донецькому промисловому районі) близько 4 — 5 тис. Таким чином, серед більш як двомільйонного робітництва України прихильники більшовиків становили дуже невелику частину. Для порівняння зазначимо, що тільки українські соціалісти-революціонери налічували тоді в своїх лавах 300 000 членів. Більше того, з тієї причини, що більшовики творили свою місію, орієнтуючись переважно на пролетаріат, серед якого було дуже мало українців, — вона, ця місія, була для них малопривабливою. Серед промислових робітників України переважали росіяни та євреї, і вони становили 75% кількісного складу партії. Таким чином, за словами радянського історика М. Попова, «більшовики на Україні... були партією російського і зрусифікованого пролетаріату»⁶.

Подібно до більшості росіян, що мешкали на Україні, більшовики сприймали український рух вороже. Як марксистони вони боялися, що він підірве єдність робітничого класу; як члени домінуючої меншості — відчували загрозу з боку консолідації пасивної раніше національної більшості; і як люди міста вони з презирством ставились до руху, головною соціальною опорою якого було селянство. Християн Раковський, один з провідних більшовиків, з трудом визнавав навіть саме існування української нації. Те, що таке ставлення набуло значного поширення в партії, підтвердив Микола Скрипник — один з небагатьох видатних українських більшовиків, написавши: «Для більшості членів нашої партії Україна як національна одиниця не існувала»⁷. Георгій П'ятаков, який належав до числа найбільш впливових більшовицьких керівників України, прямо стверджував, що партія «повинна повністю відкинути лозунг права націй на самовизначення»⁸. З іншого приводу він наголосив: «Ми не повинні підтримувати українців, тому що їхній рух не відповідає інтересам пролетаріату. Росія не може існувати без українського цукру, промисловості, вугілля, злаків і тому подібного»⁹.

Ленін, однак, був надто проникливим діячем, щоб дозволити таким настроям визначати загальну лінію більшовицької політики. Він зрозумів (хоч і дещо запізно), що націоналізм являє собою могутню силу, яку можна використати в інтересах своєї партії. Тому він висунув досить спекулятивну тезу на користь того, що більшовики повинні визнавати і навіть підтримувати право пригноблених національностей на власний культурний розвиток і самоуправління аж доти — це було надзвичайно важливе застереження — доки подібна політика не стає на заваді пролетарській революції. Якщо, наприклад, український націоналізм мав призвести до відокремлення українських робітників від робітників російських, то це, за Леніном, був «буржуазний націоналізм, з яким обов'язковою є нещадна боротьба»¹⁰. Інакше кажучи, національні інтереси українців визнавалися теоретично, але на практиці вони відкидалися.

Дуже сильною стороною такого підходу було те, що він дав більшовикам змогу проголосити своє співчуття до українських національних інтересів і дістати підтримку українців, залишивши при цьому незмінною свою відданість соціалістичній революції. Вплив поглядів Леніна та його соратників на Україні став помітним у серпні 1917 р., коли десять представників від більшовицької партії навіть увійшли до складу Центральної Ради.

⁶ Попов Н. Очерки Коммунистической партии (большевиков) Украины.— Харьков, 1933.— С. 13.

⁷ Dmytryshyn V. Moscow and the Ukraine, 1918—1953.— New York, 1956.— P. 25.

⁸ Ibid.— P. 42.

⁹ Pipes R. The formation of the Soviet Union: Communism and nationalism, 1917—1953.— Cambridge, 1954.— P. 68.

¹⁰ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Повне збір. творів.— Т. 24.— С. 127.

Після того, як до влади в Росії прийшли більшовики, постало питання: хто візьме владу на Україні. Будучи надто слабкими для того, щоб розгромити і Центральну Раду, і прибічників Тимчасового уряду в Києві, які згуртувалися навколо військового штабу, більшовики вирішили певний час підтримувати добрі стосунки з українцями в період своєї боротьби проти штабу. 10 листопада в Києві розпочався бій між приблизно 6000 більшовиків і військовим штабом, який мав у своєму розпорядженні 10 000 солдатів. Коли боротьба досягла критичного моменту, Центральна Рада наказала вісьмом тисячам своїх солдатів прийти на допомогу більшовикам, змусивши, таким чином, військовий штаб вивести свої війська з Києва.

Однак, на велике невдоволення більшовиків, Центральна Рада проголосила, що вона бере в свої руки вищу владу в усіх дев'яти губерніях, де українське населення становило більшість. Це було формально ще раз підтверджено в третьому Універсалі, виданому 22 листопада, який проголосив створення автономної Української Республіки. Не наважуючись, як і раніше, розірвати всі стосунки з Росією, Центральна Рада підкреслювала, що одну із своїх цілей вона вбачає в тому, щоб працювати в ім'я створення в колишній Російській імперії «федерації вільних і рівноправних народів». Сподіваючись на те, що Центральна Рада виконає роль стабілізуючої сили в умовах анархії, яка ширилася, українські й неукраїнські партії, більшість Рад і навіть більшовики (останні — тільки знехотя і тимчасово) визнали владу українського уряду.

Проте швидко стало очевидним, що конфлікт між Центральною Радою і більшовиками — неминучий. В той час, коли Центральна Рада піддавала критиці застосування Леніним насильства в ході захоплення влади в Петрограді, Ленін скаржився на те, що українці пропускають козацькі війська через свою територію, що давало їм можливість збиратися на Півдні, де вже зароджувався російський антибільшовицький рух. Тим часом на Україні більшовики зазнали кількох політичних поразок. На грудневих виборах до Всеросійських установчих зборів, які пізніше більшовики розігнали, українські партії отримали понад 70% усіх голосів, а більшовики — лише 10%. Ще незavidнішим виявилось їхнє становище на Всеукраїнському з'їзді Рад, який вони самі організували в Києві 17 грудня і сподівалися повністю поставити під свій контроль. Однак українські партії привезли з сіл своїх прибічників і поглинули 100 більшовицьких делегатів двома тисячами своїх людей. Розлючена маленька більшовицька фракція залишила з'їзд, переїхала у Харків, затаврувала Центральну Раду як «ворога народу» і проголосила створення Радянської Української республіки. Тоді ж більшовицькі війська з Росії почали вторгнення на Україну.

Більшовицьке вторгнення на Україну

Маючи на чолі своїх військ, які налічували близько 12 000 чол., талановитого Володимира Антонова-Овсієнка і його жорстокого поплічника Михайла Муравйова, більшовики наступали з південно-західного напрямку. Щоб протидіяти їм, Симон Петлюра, український військовий міністр, мав у своєму розпорядженні 15 000 розкиданих по всій Україні військ, до яких входили селянська міліція «Вільне козацтво», Січові стрільці, підрозділ колишніх військовополонених з Галичини, декілька невеликих фронтових частин і сотні молодих студентів та гімназистів, яких було відправлено на фронт прямо з їхніх шкіл у Києві.

Це може викликати резонне запитання: а де ж були ті 300 000 солдатів з українських частин, які заявили про підтримку Центральної ради влітку. Більшість їх повернулися до своїх сіл і зайняли «нейтральну» позицію, як і багато хто з тих, що залишилися в армії. Дехто перейшов на бік більшовиків. Ненадійність більшості цих солдатів ук-

раїнців (яка різко контрастувала з героїчними спробами відносно незначної кількості тих, хто боровся на боці Центральної Ради) була значною мірою наслідком ефективності роботи більшовицьких агітаторів. Як зазначив Річард Пайпс, «у перші місяці громадянської війни населення у своїй масі було збентежене, збите з пантелику і коливалося. Хороший агітатор заміняв сотні озброєних людей; він міг повернути назад війська ворога і таким чином вирішити долю найважливіших битв»¹¹. І справді, більшовики не жаліли ані людей, ані коштів для того, щоб знайти шляхи до українських частин, де багато солдатів селянського походження були надзвичайно наївними в політичному плані, і переконати їх у тому, що треба або припинити боротьбу, або стати на бік більшовиків. Внаслідок цього на початок грудня сили останніх на Україні зросли до 40 000 чол.

Ще однією перевагою, яку мали на Україні більшовики, були різні повстання, влаштовувані їхніми прибічниками проти Центральної Ради майже в кожному великому місті. Найнебезпечніше з них мало місце в Києві 29 січня 1918 р., коли російські робітники захопили «Арсенал» і перед тим, як капітулювати, скували на декілька днів українські війська. У той самий час недалеко на схід від Крутів солдати Петлюри дали останній великий бій наступаючим військам Муравйова. Після кількох днів упертих боїв українці змушені були відступити. В ході цих боїв було оточено і, після відчайдушного опору, вирізано загін з 300 гімназистів. Їхня смерть здобула їм почесне місце в українському національному пантеоні. Тим часом у Києві Центральна Рада, яка засідала вдень і вночі, спішно приймала законопроект радикальної аграрної реформи, яким передбачалася націоналізація великих земельних володінь. Вона видала свій четвертий і останній Універсал (цей важливий документ, хоча й датований 22 січня, насправді був підготовлений в ніч з 24 на 25 число цього місяця), в якому проголошувалося, що Українська Народна Республіка розриває зв'язки з більшовицькою Росією і з цього часу вважає себе вільною і незалежною державою.

Угода в Брест-Литовську

Перед лицем неминучої поразки Центральній Раді залишилося сподіватися тільки на допомогу іноземних держав. Взагалі її симпатії були на боці Антанти, і з самого початку вона розгорнула напружену діяльність, спрямовану на те, щоб здобути її визнання, особливо — Франції. Проте відповідь французів, які зобов'язалися сприяти справі відродження «єдиної і неділимої Росії», була ухильною. Однак 22 грудня 1917 р., коли Ленін, претендуючи на репрезентацію всіх народів колишньої Російської імперії, розпочав мирні переговори з Центральними державами у Брест-Литовську, перед Центральною Радою відкрилася ціла низка зовсім нових шляхів. Не бажаючи дозволити більшовикам виступати на цих переговорах від імені українців, Центральна Рада направила туди власну делегацію. 9 лютого 1918 р., лише за кілька годин до того, як прийшла звістка про здачу Києва Центральною Радою військам Муравйова, її представники в Брест-Литовську уклали договір з Центральними державами. Зміст цієї угоди визначили зобов'язання Німеччини подати військову допомогу Центральній Раді в обмін на те, що остання поставить велику кількість продуктів харчування Центральним державам.

За лічені дні після укладення угоди в Брест-Литовську Німеччина й Австрія, розділивши Україну на сфери впливу, вторглися на її територію могутньою армією, яка налічувала понад 450 000 чол. Лише трьох тижнів вистачило для того, щоб більшовики, які хвалилися тим, що вони «принесли Радянську владу з Півночі на вістрі своїх багнетів»

¹¹ Pipes R. Op. cit.— P. 125.

і які під час свого короткого перебування в Києві влаштували царство терору, змушені були швидко залишити територію України¹². Проте це не означало, що Центральна Рада, яка повернулася з німцями 2 березня, зустріла тут сердечний прийом.

Майже всі верстви українського населення розчарувалися в її політиці. Неукраїнців обурював розрив зв'язків між Україною та Росією; бідніше селянство — те, що воно не одержало землі, на яку сподівалось; заможні селяни і власники маєтків були розлучені спробами націоналізувати велику власність; і всі разом гудили Центральну Раду за те, що вона привела на Україну жорстоких німців. Із свого боку, німцям з часом ставало все важче терпіти молодих, недосвідчених ідеологів, які займали в Центральній Раді домінуючі позиції. Незабаром вони зрозуміли, що Центральна Рада практично не має адміністративного апарату, за допомогою якого можна було б збирати мільйони тонн продуктів, у яких голодні міста Німеччини та Австро-Угорщини відчували таку гостру потребу. Нескінченні сварки, дискусії і кризи в лавах соціалістичних партій Центральної Ради переконали німців, що «молоді українські утопісти» були нездатними правити Україною. Тому 28 квітня, в той самий момент, коли Центральна Рада формулювала засади конституції Української держави, до залу ввійшов німецький загін і розпустив її. Наступного дня Центральна Рада впала, причому ніхто й пальцем не поворухнув, щоб захистити її.

* * *

Протягом року, коли Центральна Рада відігравала роль головної політичної сили на Україні, вона спочатку досягла помітних успіхів, а потім зазнала тяжких поразок. Враховуючи те, що напередодні революції українська інтелігенція була слабкою, пригнобленою і не мала політичного досвіду, створення й посилення Центральної Ради було значним досягненням. Її діяльність поклала край досить поширеним і давнім сумнівам щодо самого існування української національності. І справді, вона перетворила українське питання в одне з найважливіших питань періоду революції. В суто політичному плані Центральна Рада зуміла дотримуватися своєї лінії в стосунках з Тимчасовим урядом.

Йй вдалося також переграти більшовиків України, примусивши їх звернутися за допомогою до Росії. Поставивши своєю метою створення демократичного й парламентарного уряду, Центральна Рада послідовно боролася за неї, незважаючи на те, що з часом дедалі більше виникала потреба в диктаторських діях. Яскравим прикладом відданості Центральної Ради своїй меті було надання єврейській меншості права на широку культурну автономію, хоч її представники належали до найсуворіших критиків українського уряду. Проте, можливо, найбільш значним досягненням Центральної Ради стало те, що, вперто висуваючи вимогу самоврядування для України, вона кинула серйозний виклик раніше непорушному принципу «єдиної і неділимої Росії», примусивши і Тимчасовий уряд, і, пізніше, більшовиків відійти (принаймні теоретично) від одного з головних постулатів російського політичного мислення.

Все ж найбільш очевидним у діяльності Центральної Ради виявився факт її краху. Серед головних причин, що зумовили його, — брак двох головних засад, на які спирається державність, а саме: дієздатної армії і адміністративного апарату. Не маючи в своєму розпорядженні останнього, Центральна Рада була неспроможна підтримувати зв'язки з губерніями та селом, де вона могла потенційно знайти найбільшу підтримку. Таким же шкідливим був брак згоди в питанні щодо політичного курсу, який треба було втілювати в життя. Ця слабкість болісно

¹² Pidhainy O. The Formation of the Ukrainian Republic.—Toronto, 1966.—P. 597.

дала про себе знати в гострій ворожнечі між Винниченком та Петлюрою — двома головними міністрами уряду. Винниченко наполягав на тому, що Центральна Рада повинна проводити більш радикальну соціальну політику — з тим, щоб «перемогти» більшовиків у боротьбі за вплив на маси і діяти у відповідності зі сподіваннями народу на кардинальні зміни у своєму житті. Тим часом Петлюра вважав, що треба приділяти більше уваги створенню засад національної держави. Врешті-решт безпосередньою причиною краху Центральної Ради була її неспроможність задовольнити вимоги німців.

Проте, як показав Джон Решетар, у кінцевому підсумку падіння Центральної Ради було зумовлене недостатнім розвитком українського національного руху¹³. Центральна Рада була змушена почати будівництво національної держави практично ще до того, як завершився процес складання української нації. Через репресивний характер царського режиму та соціально-економічні особливості українського суспільства більшість освічених людей на Україні були або росіянами, або зрусифікованими елементами. На той час український рух ще не поширився в містах і найважливіших центрах промисловості та зв'язку, а кваліфіковані робітники виконували роль бастионів російської та зрусифікованої меншостей, які нерідко відзначалися войовничими антиукраїнськими настроями. Таким чином, Україні дуже бракувало компетентних людей, які могли б створити армію і керувати нею, а також організувати управління Українською державою. Ті ж люди, які очолили цю справу були молодими й недосвідченими: Винниченку було 38 років, Петлюрі — 35, Ковалевському (керівникові найбільшої української партії соціалістів-революціонерів) — 25, Миколі Шахраю (який змінив Грушевського на керівній посаді у Центральній Раді) — 22. Усвідомлюючи брак людських та матеріальних ресурсів, член Центральної Ради Сергій Єфремов наполегливо радив їй утриматися від взяття влади, бо, як наголошував він, маси чекають дива, а український уряд їх напевно розчарує. З огляду на ці зовні непереборні перешкоди, зрозуміло, чому Винниченко, звертаючись до цих спроб Центральної Ради, підкреслив: «Воістину, ми за тих часів були богами, які бралися з нічого творити цілий новий світ»¹⁴.

(Далі буде)

В предлагаемом разделе из книги О. Субтельного «Украина. История» рассказывается о событиях, охватывающих период с начала первой мировой войны (1914 г.) до падения Центральной Рады (апрель 1918 г.).

¹³ Reshetar J. The Ukrainian Revolution, 1917—1920: A study in Nationalism.— Princeton, 1952.— P. 142.

¹⁴ Винниченко В. Відродження нації.— К.; Відень.— 1920.— Т. 1.— С. 258.

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Володимир Січинський

Чужинці про Україну *

Доба Б. Хмельницького.

Часи Козацької держави відбилися в західній історичній і політично-мемуаристичній літературі широким відгомном. Козацька сила, що «струснула навіть польським тронном» — як каже один французький автор, та визначна індивідуальність самого гетьмана, розуміється, дуже зацікавили найближчих і дальших сусідів, зокрема державних мужів, дипломатів і письменників. Слідом за тим у західноєвропейській літературі з'являються студії з історії України та освітлення взаємовідносин з поляками й росіянами — нерідко безсторонні, а навіть прихильні для нашої справи.

Одначе для нас більше цікаві писання тих чужинців, що самі були на Україні або мали з нею звязки за посередництвом ріжних подорожників, що подавали свої безпосередні враження. Французи, німці, італійці, англійці, шотландці, данці, шведи, голяндці, сирійці, що вперше вступають на нашу землю, звичайно описують Україну в прихильних тонах, нерідко з захопленням та відмічають додатні сторони українців.

З ріжних чужинецьких послів, що їздили до гетьмана Б. Хмельницького, найбільш цікаві записки посла Венецької Республіки *Альберта Віміні*, що був на Україні в 1650 році. А. Віміна залишив рукописну «Реляцію» про походження і звичаї козаків, знайдену у ферарській бібліотеці і видану в обмеженій кількості примірників у 1890 році. (*Relazione dell' origine e dei costumi dei Cosacchi, fatta l'anno 1656 da Alberto Vimina, ambasciatore della Republica di Venezia, e pubblicata del Prof. G. Ferraro, 1890*). Порівнюючи із подібними описами Лясоти або Бопляна, твір Віміні, розуміється, має меншу вартість. Не можна також говорити про цілковиту об'єктивність автора. Очевидно, посол писав свою «Реляцію» не тільки на підставі власних вражень, але також користувався писаними джерелами і просто тогочасними поглядами сучасників — наших сусідів, забарвлених ворожим відношенням до козаків. Особливо помітно це в тих місцях, де автор старається «пояснювати» значіння ріжних назв та пробує робити «історичні» екскурси. Все таки «Реляція» Віміні не позбавлена для нас великого інтересу.

Нашу батьківщину називає Віміна Україною, нашу мову русинською (рутенською), а устрій — республіканським.

Про багатство землі на Запоріжжі пише, що вона до тієї міри плодюча, що не тільки може бути поставлена поруч з найбільш культивованими країнами Європи, але й задовольнити вимоги найбільш завзятого хлібороба. Сила ріжного збіжжя росте де попало і без плекання — від того насіння, котре паде на землю після жнив і від вітру — називається на руській мові (*in lingua Rutena*) «падалицею» (*padalica*), що однозначно нашому *caduto*. Падалиця часами збирається, часами гине, бо жнива на засіяних ланах остільки щедрі, що селяни зневажливо ставляться до цього дару, котрий дає їм благодатний ґрунт. Я тяжко повірив би подібному явищу, коли б не переконався

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 3.

власними очима і не бачив на місці таких величезних і багатих в зерно снопів, яких не дістанеш в інших краях при найбільш ретельному плеканні.

Не менше як у збіжжі, помічається там багацтво у молочних продуктах, м'ясі, рибі, завдяки численности пасовищ і багатьох ставів.

Окрім згаданого багацтва, благодатний ґрунт дає мешканцям (що гребують цим) смачні овочі й силу шпараги, остільки розкішної, що на мій погляд вона не гірша від найкращих веронських гатунків, надзвичайно смачна і не гірка, як лісові гатунки з тонкими стеблами, які ростуть коло Риму й Неаполя. Я був здивований і спочатку думав, що це дички, але, бажаючи переконатися, коштував її багато разів, так що через надмір уживання шпарага мені навіть обридла. Так само ростуть цибуля та інші овочі; я коштував ранні гатунки овочів, котрі здавалися мені дуже солодкими».

Про побут українців пише, що вони займаються хліборобством, «але в козаків ще мало пильности до нього». Козаки великі мистці до деревляних будов і зеднують бальки зовсім без цвяхів. Крім столярства, займаються римарством, теслярством і шевством. Одяг виготовляють з коноплі і грубої вовни. Уживають в церкві славянської мови — «кажуть, що вона ріжниться від їхньої народньої мови руської (*lettere volgari Ruteno*), подібно тому як мова італійська від латинської». «Зустрічаються також освічені люди...»

«По зовнішньому вигляді і манірам козаки видаються простими, але вони не простаки і не позбавлені быстрого розуму. Про це можна судити по їх розмовах і способі правління». Далі Віміна каже, що найвищим державним органом є Рада, на котрій присутній Гетьман. «У Раді козаки обмірковують справи, підтримують свої погляди без чваньства (не остентаційно), все маючи на меті спричинитися до загального добра. Якщо визнають кращим погляд інших, то цього не стидаються (з цим не ховаються), без впертости відмовляються від власного погляду і приєднуються до більш правдивого. Через те я сказав би, що ця Республіка може рівнятися спартанській, коли б тільки у козаків так само шанували тверезість; одначе вони можуть змагатися зі спартанцями суворістю свого виховання. Тяжко собі уявити, скільки вони терплять від голоду й спраги, втоми і безсонних ночей. Усіма цими приємностями вони особливо користуються під час морських виправ, коли, за словами козаків, їм не раз доводиться голодувати по три дні, годуючись огидним хлібом, часником і цибулею».

Далі Віміна висловлює цікавий погляд, що козаки лише тому не живуть у повному достатку і комфорті, бо зайві свої прибутки пропивають і взагалі за ніщо вважають багацтво і задовольняються малим, зате понад усе ставлять волю. Про стрілецьке мистецтво козаків каже: «Мені траплялося бачити, як вони кулею гасять свічку, відбиваючи нагар так, що можна подумати, ніби це зроблено за помічку щипців».

Цікаві відомості подає Віміна про особу самого гетьмана, його дім і прийаття.

«Росту він скорше високого, ніж середнього, широкий в костях і міцної будови. Його мова й спосіб правління вказують, що він володіє розсудливою думкою і проникливим розумом. У поведінці він м'який і простий, і цим зеднує собі любов вояків, але, з другого боку, він тримає їх у дисципліні гострими вимогами. Усім, хто входить до його кімнати, він простягає руку і всіх просить сідати якщо це козаки». Далі посол вказує, що світлиця гетьмана навмисне уряджена просто, «щоб памятати про своє становище і не захопитися духом черезмірної гордості». Отже в кімнаті нема розкоші — «в світлиці стоять лише прості деревляні лавки, що покриті шкіряними подушками... Дамаський полог протягнутий перед невеликим ліжком гетьмана; у голові його висить лук і шабля». Стіл відзначається невеликою розкішшю і не

видко іншого срібла крім ложок і чарок. «Одначе гетьманський стіл (страви) не бідний доброю і смачною стравою і звичайно уживаними в країні напитками: горівкою, пивом і медом. Вино, котрим мало запа-саються і рідко пють, подається до столу лише в присутності визнач-них чужинців. Як я мав нагоду переконатися, за столом при напитках нема недостачі у веселости і дотепности. Я міг би подати кілька таких прикладів, але бажаючи коротко говорити оповім один. Якось мій уря-довець ретельно вихвалював перед козаками велич і чуда міста Вене-ції і його жадібно слухали. Оповівши досить про положення, фабрики і багатства міста і зясувавши його величину, оповідач додав, що вулиці міста такі широкі, що самим горожанам трапляється в них заблудити.

— Ну, ні!— заперечив один з козаків.

— Цим ти не хвастайся зі своєю Венецією. Я тобі скажу, що то саме зі мною буває у цій тісній хаті: коли посижу трохи за цим сто-лом, то вже не траплю у двері, щоб вернутися додому».

Торкаючись державного устрою України, Віміна пише: «По містах існують начальники (Consoli), котрі чинять суд у цивільних справах і накладають легкі карні побори, тому що рішення важких справ нале-жить гетьманові, тому мені здається, що він справжній володар. Про військову силу козаків дають поняття випадки минулих походів. Що торкається точної кількості війська, яке може бути зібране, то кому воно відоме? Скільки голів (мешканців, населення), стільки, можна сказати, і вояків, бо всі вони більш охоче беруться за зброю, ніж за плуг».

Оскільки Україна в той час була знана, а навіть популярна в Зах. Європі, служать також різні образки і гравюри політичного й сатиричного змісту, що розходилися поміж європейським громадян-ством.

Як приклад може служити одна голяндська гравюра коло 1650 р., видрукована в місті Dellft з заголовком: «Чужоземноевропейські, як також французько-голяндські державні збори» (Державна бібліотека в Берліні, гравюра опублікована О. Переяславським). В цій гравюрі невідомий гравер хотів осудити безпомічність християнської Європи супроти Туреччини та взагалі вказати на недостачі та дволичність де-яких держав. Поруч фігур, що персоніфікують собою головні європей-ські держави — Еспанію, Англію, Швецію, Німеччину, Польщу, Мос-ковщину — є також фігура козака, що представляє собою Україну (під-числ. 9). Над цією постаттю українського козака є надпис в голянд-ській мові: «Мое серце в грудях хоче розірватися», а в тексті під тим самим числом є наступний напис віршом: «Козак є дуже сердитий, його серце у грудях хоче розірватися. З великою ненавистю (до Туреччини) гострить він шаблю

[наново...

Україна тремтить, гремить. (Die Ukraine zilternd bebt)

Натомісць про Московщину говориться, що вона загрожує Європі — хоче її запалити та нацькувати на неї Туреччину!

Одним із найбільш обширних описів України цих часів являється денник подорожі *Павла Алепського* (з міста Алеппо в Сирії), що разом зі своїм батьком антіохійським патріархом Макаром III (1648—1672) подорожував по Україні в роках 1654 і 1656, пробувши на Укра-їні разом 100 днів. В його записах арабською мовою є відомості з істо-рії, перемішані з легендами; описує він також підсоння, господарство, побут, матеріальну культуру, освіту та суспільну опіку на Україні. Та найбільше в нього відомостей, розуміється, про церковне життя, релігійні обряди та церковне мистецтво і передовсім архітектуру. Про Україну пише з захопленням, як про «прекрасну країну, що повна мешканців і замків, як гранатне яблуко зерен».

Уперше вступивши на українську землю, переправляючись через Дністер в місті Рашкові, П. Алепський зразу помітив велику куль-

турність населення: «Починаючи цим містом, себто по всій Козацькій землі, ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях».

Особливо похвально відзивається про хоровий спів українців і передовсім про спів хлопчиків, «від якого хиталися гори й долини...»

Оповідючи про історію України, він веде її ще з передхристиянських часів, а від часів Володимира Великого «це була незалежна держава».

Про гетьмана Б. Хмельницького каже, що він виявив проти поляків такі приклади хоробрости та воєнних хитрощів, яких ніхто, крім нього, не доказав». В іншому місці запитує: «Хто ти о, Хмелю, що ходиш у постолах, як про тебе говорять твої вороги ляхи, а царі й цариці посилають до тебе послів і великі дари?»

Про високу культурність українців пише постійно у різних розділах свого щоденника:

«В козацькому краю в кожному місті та кожному селі побудовані дома для бідних і сиріт. Хто туди заходить, дає їм милостиню,— не так як у молдавським або волоським краю, де вони юрбою ходять по церквах і не дають людям молитися».

Звертає увагу П. Алепський також на прекрасні будови по всіх містах і містечках та упорядкування їх. Тут є скрізь лазні для мешканців, скрізь на дзвіницях і вежах бачив він гарні годинники, на площах — водограї.

Торкаючись церковної ієрархії П. Алепський пише, що «київський митрополит (за старокняжих часів на Україні) мав тоді під своєю владою й країну москвинів, але 60 літ тому кир Єремія Царгородський зробив архієпископа москвинів патріархом, щоб правив самостійно...»

Вказуючи, що ціле населення України грамотне, П. Алепський відмічає велику освіту української верхівки: «Серед монастирських [київської Лаври та інш.] наставників є люди вчені, правники, промовці, знають логіку й філософію та працюють над глибокими питаннями...»

Про побут українців пише, що «міщани (в Умані) одягнуті в дуже гарне вбрання».

Про київських жінок пише, що «вони гарно повдягані, заняті своїми справами, ніхто не кидає на них нахабним оком». «Дочки київських вельмож носять на головах кружальця, щось наче перстень, із гарного оксамиту, гаптоване золотом, прикрашене перлами та самоцвітами, щось мов корона, вартости більш 200 золотих. Дочки бідних роблять собі вінки з різних менших квіток».

Про звичаї пише, що «в козацькій землі, коли зловлять чоловіка чи жінку на перелюбстві, як стій збираються на них, роздягають і розстрілюють. Такий у них закон і нікому не може бути ласки».

Особливо багато пише П. Алепський про українське будівництво — міське, оборонне і найбільше, розуміється, церковне.

Описуючи місто Ободівку на Брацлавщині, пише: «У місті дві деревляні церкви: Успіння Богородиці та св. Михайла, величаві, високі, з банями та високими відкритими дзвіницями, що їх ми бачили здалека... До цього часу ми не бачили в Козацькій землі подібної (церкви) своєю висотою й величавістю, з її п'ятьма банями. Решітчасте опасання, що оточує церкву, все точене і дзвіниця над його входом теж має решітку — галерію».

Ми мали нагоду відвідувати маєстатичні церкви зимові та літні з пребагатма шкляними вікнами, які радували наші серця; всі вони побудовані недавно, від часу, як до керми прийшов гетьман Зиновій Хмель».

Про укріплення міст на Україні подає, що кожне місто має неодмінно потрійні деревляні стіни, добре вдержані. Назверхня закриває приступ кінноті. Дві інші, з ровами між ними, знаходяться всередині міста. Скрізь мусить бути фортеця й гармати — так, що коли ворог переможе та прoderеться через усі три стіни, то люди ще можуть утекти до фортеці та звідтіля боронитись.

Про Гумань пише, що там було три фортеці. Одна з них «це велика деревляна цитаделя на горі. Її саме тепер відновляють, копають рови, укріплюють сильними вежами та постачають до неї гармати. Про церкву в Гумані зазначає, що вона «велична, висока, з залізною банею, помальованою гарною зеленою фарбою. Церква дуже простора, вся розмальована, побудована з дерева... Над притвором гарна дзвіниця.

В притворі високо-загорожена галерія, звернена до головного вівтаря; за нею стоять співаки та співають із книг з нотами під звуки органів, голоси їх розносяться неначе грім». Рівнож «доми (в Гумані) високі та гарні; в них багато округлих різнокольорових вікон»... «Місто має 9 церков напричуд із високими банями».

Про архітектуру Києва П. Алепський пише, що тут «досі заціліли в ньому великі ворота з камяною баштою; їх зовуть Золотими, бо були вони позолочені. Їх спалили були татари останніми часами, як напали були несподівано на це місто та спалили його. Місто було чудове. Печерський монастир находився поза його мурами, а ця церква св. Софії — всередині, разом із Михайлівським монастирем, що стоїть проти неї та ще донині має баню, вкриту позолотою... Довкола них було багато великих прегарних церков, бо це місто було в старовину столицею королівства цих країн, як вони [українці] самі нам оповідали».

П. Алепський не знаходить слів для похвали св. Софії в Києві: «Людському розумовані не сила її обхопити — такі різноманітні барви її мармуру [мозаїк?], такі їх сполуки, такий симетричний розклад частин її будови, така безліч високих кольон, такі високі її бані і вся вона простора, має багато портиків і притворів... Будова її чотирикутна, вся склеплена з каменю, цегли та вапна, зсередини й назовні. Але з західного боку вона наполовину розвалена... На кожному розі від заходу кругла велика вежа — високий мур із багатьма бойницями. Кожна вежа має двері від заходу; від неї широкими та довгими сходами з багатьма східцями виходиш до найвищої бойниці, а нею на другу, горішню галерію, що обігає церкву... Від східньої стінки церква має сім великих і високих апсид: чотири з них однакові, а три низькі... Всі апсиди церкви мають багато вікон, усі з чистими шклями, а то й округлі віконця. Кожний вівтар має над собою високу баню з золотим хрестом, що сяє... Стовпів і пілястрів по кожному боці стін 10. Довжина церкви 210 футів, ширина більша, бо вона має багато нав. У горішніх частинах її стін пороблені щось ніби луки, незвичайно тонко, по мистецьки, докладно на зразок решітки св. Софії. Щодо нав, то їх дуже багато, 10 від заходу до сходу, одна побіч другої, з восьмигранними стовпами та багатьма луками. Коли входиш у храм західніми дверима, то перед твоїми очима в середній частині церкви виринає поміст хору, зроблений увесь із предивної дорогоцінної мозаїки, з різноманітними тонкощами. Такий самий поміст на вівтарях і перед ними». Далі П. Алепський описує «прегарні позолочені мозаїки з чудовими орнаментами».

«Іконостас при вратах вівтарів чудовий і величавий; він новий, черезмірно великий, глядач з дива не сходить, на нього дивлячись. Ніхто не має сили його описати, такі гарні, різноманітні його різьби й позолота».

Описуючи вигляд церкви зверху, автор каже: «Луків на галерії — тридцять, а бань десять».

Далі дивується «звідки вони [українці] привезли мармур на ті великі кольони, що знадвору церкви, бо в цій землі, ясна річ, не лупають мармуру?»

«Май на увазі, всіх бань у цій церкві 18, великих позолочених хрестів на банях, на зубцях і похилому даху — 36. Велика баня знаходиться посередині і над нею інша елегантна та легка баня для краси, на диво всім, що дивляться. Всі бані вкриті блискучою бляхою».

«Загалом, — закінчує П. Алепський опис св. Софії — подібної церкви, як св. Софії в Києві, нема нігде, крім її іменниці (в Царгороді)».

Михайлівська Золотоверха церква в Києві, за описом П. Алепського, «дуже гарна та висока, з каменю, побілена вапном; її баня висока і вся позолочена. Церква має одну наву, з усіх сторін багато зашклених вікон. Головний вівтар подібний до вівтаря св. Софії й Печерського монастиря, має три великі вікна... Правобіч цього вівтаря другий з високою банею, ліворуч третій. Церква має троє дверей: одні великі від заходу, а інші ведуть до обох крилосів».

Крім самої церкви цілий монастир, як каже П. Алепський, деревляний.

Про будинки житлові в Києві читаємо: «Доми в цьому місті чудові, високі, побудовані з брусів, вигебльованих назовні та зсередини.

Мало не в кожному місті й містечку описує П. Алепський замки й фортеці, переважно деревляні. Про м. Прилуки на Полтавщині каже: «Цитаделя всередині його дивує нас своєю висотою, укріпленнями, вежами та гарматами, земляними валами та глибокими ровами з пропливною водою... До цитаделі ведуть потайники. Всередині її знаходиться величавий, дуже високий та незвичайно просторий палац, з величезних бальок та вигладжених зі середини і назовні дощок, що щільно пристають одна до другої, та з величезними і високими печами, що перевищують кипариси, з дива зійти не можна». Ця будова, як додає П. А., побудована в 1647 році, про що свідчить напис «по грецьки».

Відвідуючи Переяслав в 1656 р., Павло Алепський з особливим захопленням описує «велику нову церкву Успіння Богородиці, побудовану з дерева. Будова ще не скінчена, але викликає подив глядача своєю хитромудрою формою, висотою, симетрією і своїми п'ятьма банями. Вона має подобу хреста, себто складається з чотирьох великих луків на всі чотири сторони світу, й на кожному луку є два менші луки дуже гарні з боків, так що всіх луків дванадцять. Великий вівтар відмежований головним луком і двома бічними. В церкві 4 вівтарі... Ця церква має двоє хорів; одні як звичайно, над західними дверима для співаків, а поверх них — другий ряд хорів, що йде навколо великої бані, точнісенько подібних до хорів св. Софії і своєю будовою, і стовпами; вони захоплюють очі глядача та, хоч деревляні, виглядають наче мармурові. Знадвору церква потинкована довкола смугами та дугами. Вся ця будова нова, ще не викінчена, всередині стоїть ще рештовання, що ним підтягають матеріяли ливнами. Зовні йде довкола велика галерія, що охоплює всі вісім вуглів церкви, при чім поруччя галерії точені».

Незвичайно докладно і з великим захопленням описує П. Алепський різьбу й мальовила іконостасів і інш. та загалом звертає увагу на замишування українців до мистецтва.

Про іконостас церкви св. Тройці Густинського монастиря пише, що він «викликає подив, бо ні величавий іконостас св. Софії, ні печерський — не можуть рівнятися ані трошки щодо повної досконалости з цим іконостасом»... «Ми досі ще не бачили гарнішої позолоти та малюнків».

«Ікони цієї церкви прекрасні, великі, чудові; роботи дуже талановитого мистця, котрий вималював ці образи так, що вони чудують глядача живістю облич, їхньою барвою та рисами так, що нагадують малюнки кретських греків».

«В Києві серед козацьких малярів є багато майстрів-малярів, винахідних, що мають великий талант змальовувати людей такими, як вони є, вміють вони також малювати страсти Христові з усіма їх подробицями».

Про українську торгівлю П. Алепський пише, що до Києва «купці привозять оливу, мигдали, маслини, риж, родзинки, фіги, тютюн, червоний сапян, шафран, всяке коріння, перські матерії і бавовняні тканини у великій кількості з турецьких земель... Але все це дуже дороге. Жінки продають на гарних базарах і в розкішних крамницях матерії, які забажаєте, соболі й інше».

Про великий ярмарок у Прилуці пише, що туди приїздить багато грецьких купців з Румелії й Карманії [тодішні турецькі провінції — перша в Європейській Туреччині, друга в Малій Азії] з шовками, шаллями, перськими килимами й іншим добром. «В козацькій країні ярмарки відбуваються безнастанно»...

Про господарство України П. Алепський пише, що в кожному місті й селі є штучний став з рибою, гатею з млином і тому українці «не відчувають ніяких недостатків».

Цікаві помічення робить подорожник також про рослинність та багатство рік на Україні.

Навколо дороги, що веде до Видубецького монастиря під Києвом, відмічає «кручі, порослі дикими овочевими деревами... Гаї дуже гарних овочевих дерев, як яблунь, орхів і інш., що самі дають поживу пустельникам і подвжникам». В Борисполі згадує «безліч садів з овочевими деревами — вишнями».

Дорога через Україну йшла здебільшого серед численних садів, «що їм нема ліку» і «ланів всякого збіжжя заввишки людини, неначе те море безкрає, широке та довге». «О, яка це благословенна країна!» «Що за благословенний нарід! Який він численний!»

Далі в Києві «при кожному домі, неначе при яких палатах, є великі садки, де ростуть усі овочеві дерева, які тільки в них удаються; безліч дерев алепської шовковиці, з білим і червоним листям, але ягодами її гербують; є теж великі оріхові дерева, багато в цих садах росте винограду. Серед прегарних грядок з огірками вони сіють багато крокосу, рути і гвоздиків ріжних барв».

Про Дніпро коло Києва пише П. А., що він більший за Дунай і що переправлялися через нього великими поромами цілих 2 години.

Про ліси за Києвом каже, що там росте кедр, про ліс з Прилуки до Густинського монастиря — що він увесь складається з оріхових дерев, вишень і слив.

З інших рослин згадує на березі озера коло Прилуки «силу білого й жовтого повного латаття».

З України, через Путивль П. Алепський зі своїм батьком патріярхом поїхав до Москви, де був майже 2 роки.

Побут свій у Москві П. Алепський описує в дуже сумних фарбах і не зважаючи на те, що патріярх там одержав великі подарунки, Москва їм не подобалася. Про москалів він пише, що «всі вони, від великого до малого, мають пятий темперамент, а саме лукавство» ... «чужинцям нічого не скажуть» ... «Життя москалів дуже звязане, та ніхто з чужинців не може зносити цього, і людині все здається, ніби вона у вязниці». Загально про свій побут у Москві П. А. пише так: «Жарти та сміх стали нам зовсім чужі, бо лукаві москалі підглядали нас і про все доносили. Бог хай спасе нас і звільнить від них» (Книга VII, розд. I).

Зате віддихнули патріярх та його оточення, коли знову стали ногою на українську землю. Перед Києвом, ночуючи на березі Дніпра, П. Алепський пише: «Цієї ночі ми спали на березі ріки, зовсім задоволені та спокійні, бо від тої хвилини, коли ми лише побачили Печерську Лавру, що здалеку вилискувалася своїми банями, та як лише до

нас долетіли премилі пахощі цих цвітучих земель, наші душі затремтіли з радощів та втіхи, серця наші порозкривалися і ми розливалися в подяках Господеві Богові. Цілі два роки в Москві колода висіла на наших серцях, а розум був геть чисто стиснутий і придушений, бо в тій країні (Московщині) ніхто не може почувати себе хоч трохи вільнішим і задоволеним, хіба лише ті люди, що там вирости, а всі інші, от хоч би ми, навіть ставши панами цілої країни, ніколи не перестануть бентежитися та відчувати в серці неспокій. Зате Козацька країна була для нас начебто наш власний рідний край, а її мешканці були нашими добрими приятелями та людьми, неначе ми самі».

Досить докладно описує П. Алепський побут у столиці гетьмана Чигирині та прийняття у Б. Хмельницького. Перед містом «писар, себто секретар Хмеля, вийшов нам назустріч, із великим відділом козаків і провів нас до міста головною дорогою... Замок своєю висотою і щодо будови нагадує замок в Алепо, видко його здалеку. Коли ми підіхали до міста, молодий гетьманич вийшов нам назустріч із процесією та духовенством, і нас провели до старої дерев'яної церкви Успіння Богородиці, що стоїть біля гетьманської палати. Після служби Божої ми пішли до гетьмана на обід. У понеділок нас повезли в монастир за містом, він зветься Троїцький. Тут ми вистояли службу Божу, а опісля неї пішли на обід до писаря [Івана Виговського], бо він основник монастиря... Замок (Чигирин) немає собі рівні на всю Козацьку землю, щодо свого простору та великих болот, що кругом нього. Тим то він дуже сильний, але під теперішній час він — у руїнах. В середині його багато круч. Деякі замкові гармати дуже гарні, вони такі ясні, вилискуються, наче те золото ... Нам тут оповідали, що під цю добу ця країна виставляє 300 000 козаків, кожний зі своєю зброєю... В суботу 2 серпня Хмель приїхав провідати нашого владика — патріярха й після цього ми виїхали з міста».

Велика книжка А. Майєрберга — посла цісаря Леопольда I при московському дворі, під заголовком «Relation der Kaiserl. Ablegaten Augustin von Mayern und Horatins wilhelm Calvucci uber ihre Reise nach Moscau und ihren Empfang daselbst. Der 12 Juni 1661», містить в собі прецікаві відомості про Московщину, життя і побут москалів, тоді як про Україну здибуємо там дуже мало і то, переважно, відомості, почерпнуті з тодішньої польської літератури. Зокрема історичні дані про окремі українські землі, написані дуже сухо й формалістично, не представляють більшого інтересу (Київське князівство, Запорожжа, Волинь, Поділля, Чернігівщина).

А. Майєрберг, описуючи хапливу п'ятику на прийняттях великих московських достойників, пише:

«Розмова гостей (москалів), як людей невихованих ніякою школою або освітою, разить нісенітницею, дуже часто образлива для порядної людини. Лайка, захоплення найбільш бридкими ділами, або нахабне хвастання, котре ображає чисте ім'я інших — складають замітні вислови (мову) і дотепи багатьох промовців».

«Брешуть москалі, — каже автор, — з неімовірним нахабством і без всякого встиду... Посли чужинецьких держав нехай не очікують і від царських уповноважених більш правдивих слів, тому що ці особи збирають разом усі тонкощі закостенілого лукавства, щоби підвести їх, або видаючи брехню за правду, або замовчують про що треба говорити й ослаблюють обов'язкову силу всяких рішень на нарадах тисячами хитрих викрутасів, що дають викривлений їх зміст, так що вони зовсім падають».

Купці й ремісники теж незвичайно брехливі, обмежені і злодії і з того власне наживаються, тоді як судової карі на них звичайно ніякої не накладають.

Про козаків (Cosacorum ortus) пише А. Майєрберг, що вони «первісно були хлібороби, які жили в околицях Києва, пізніше оселилися

на Запорозжжі; відзначаються своєю сміливістю, «невтомною непохитністю і щасливою війною змусили Польщу повернути їм незалежність».

Про Волинь читаємо, що це обширна й плодюча земля. Поділля — незвичайно багате ґрунтом, мармуром і алябастою, «в старовину заселене Певкінами (Репсіні) з племені Бастарнів, вигнані пізніше Сарматами... Відзначаються тут місто Камянець (Самепесія), побудоване на високій горі, на думку деяких старовинна Клепідава (Crepidava), знамените більше своєю місцевістю, ніж своїми укріпленнями».

Чернігівщина — «колись складала величезне і знамените Сіверське князівство з численними містами і твердинями, від Дніпра до руїн твердині Мценска (Mscenek)».

До років 1656—1657 відноситься подорож на Україну шведського посла до гетьмана Б. Хмельницького — Готгарда Веллінга. Опис цієї подорожі зробив член цього посольства К. Я. Гільдебрандт (1629—1679), який зладив його у 1668 р. під заголовком: «Dreyfache Königl. Schwed. Legations—Reiss—Beschreibung ihn Siebenbürgen, die Ukrain, und Turkey nacher Constantinopel...» (Переховується рукопис в архіві у Штеттині, опублікований Д. Олячином). «Подорож» К. Я. Гільдебрандта цікава не тільки відомостями про українських козаків, але творить також поважне джерело для історії етнографії.

Посольство Г. Веллінга вирушило на Україну з Яс 27 грудня 1656 р. шляхом через Більці у Бесарабщині, Сороки над Дністром, Косниці, Вільшанку, Ободівку, Сумівку над Богом, Янів, Гумань, Звенигородку, Константинівку і Суботів до Чигирина — «де має двір гетьман Богдан Хмельницький».

Перше «козацьке місто», до котрого вступило посольство, були Косниці: «Тут ми знайшли добре зроблені шанці (укріплення). Подібних я не бачив більше на цілій Україні, поскільки я її проходив. Тут пан посол звелів купити великий кольоровий килим, який мешканці самі тчуть, і якого він уживав на снях від снігу й холоду». Переїзджаючи через українські села посол у всьому мав достаток та загалом автор «Подорожі» описує Україну як багату країну:

«Мешканці кожної місцевости приносили нам кури, яйця, білий хліб, горілку, пиво, питний мед, та сіна для коней... Україна гарний на збіжжя багатий край. Один корець збіжжя коштував тоді 8 півтораків».

Спиняється автор також над взаїмовідносинами з жидами і поляками:

«Україна була повна порозкиданих по цілому світі гебреїв, які її мешканцям аж надто залили були горло ріжними кольоровими горілками або брандтвайном (яку вони дуже охоче пили), та ще вони (гебреї) важилися над ними панувати. Отак козаки повинні були давати жидам чинш за відмикання церков, коли хотіли хрестити свої діти. А далі ця шахрайська нація (diese schacherende Nation) виарендувала у відсутніх польських воеводів їх добра, тимто козаки, роздратовані та розлючені, тисячами убивали жидів шаблями (ті жиди що залишилися, прийняли грецьку віру, отже їх у краї терплять), звільнилися зі стану рабства і своєю зброєю, опісля ще з інших підхожих причин встановили свободу за гетьмана Хмельницького і повстали проти польської корони, що відомо з явної війни, що потім відбулася. Тоді козаки давали зрозуміти, і як по-тверезому, і по-п'яному, що, доки вони живі, зовсім не будуть коритися Польщі».

Про відношення до німців посол ознайомився в Гумані: «Оповідати нам декотрі німці-ремісники, котрих козаки полонили були в польській війні,— їх козаки люблять та не так легко випускають».

(Далі буде)

М. М. Карабанов

*ПОЛИТИЧЕСКОЕ ЯДРО ТРУДОВЫХ КОЛЛЕКТИВОВ
(ПЕРЕСТРОЙКА В ПАРТИЙНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ УКРАИНЫ:
ОПЫТ, ПРОБЛЕМЫ).*

Киев : Выща шк., 1990.— 163 с.

Рецензована монографія переконує в тому, що пошук Комуністичною партією дійових форм і методів здійснення своєї авангардної ролі в якісно нових умовах — підвищеної громадсько-політичної активності радянських людей та плюралізму поглядів — спонукає істориків і політологів до більш різнобічного вивчення впливу партійних організацій на динаміку розвитку трудових колективів, які є основою для формування всіх суспільних відносин у країні.

Проблема політичної роботи серед комуністів і всіх трудящих займає чільне місце у комплексі складних питань, які необхідно розв'язати в процесі перебудови, коли в житті утверджується багатопартійність, йде осмислення досвіду комуністів, як позитивного, так і негативного. Науковий аналіз досвіду перебудови основних напрямів роботи парторганізацій промислових підприємств республіки, практики і проблем поліпшення стилю керівництва низовими ланками партії, оновлення складу партійних лав, марксистсько-ленінського виховання та освіти комуністів збагачуватиме фахівців, ідеологічних працівників розумінням багатьох важливих подій і ситуацій. З цього і випливає теоретична, політична та практична прикладна цінність рецензованої книги.

Хронологічні рамки дослідження обмежені етапом перебудови радянського суспільства, що цілком відповідає Республіканській програмі розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР¹. Саме проведений автором аналіз ґрунтовної джерельної бази по даній проблемі в другій половині 80-х років дає йому можливість узагальнити початкові тенденції, виявити упущення і недоліки в стилі керівництва первинними парторганізаціями з боку партійних органів. Зокрема, це стосується роботи міськкомів і райкомів партії по подоланню адміністративно-командних, бюрократичних методів керівництва. Великий фактичний матеріал дав автору змогу переконливо показати, як партійні органи переносять центр своєї діяльності в низові ланки, виявляють належну увагу до навчання та виховання партійного активу, подання конкретної допомоги на місцях, узагальнення і поширення передового досвіду у цій справі. На жаль, не завжди в праці наявний належний рівень оцінки тих чи інших заходів, які проводилися парторганізаціями. Часом автор не коментує наведені фактичні та статистичні дані, уникає власної оцінки подій та явищ.

Рецензована монографія відрізняється від праць попередників тим, що внутріпартійна робота, її стиль, форми й методи показані в ній не лише з позитивного боку. Автор підкреслює, що істотних, кардинальних змін у діяльності багатьох партійних осередків поки що не відбулося. Натомість даються ознаки засилля кабінетного, командно-канцелярського стилю, паперових методів керівництва. Опора на первинні парторганізації в багатьох випадках дуже умовна, а живій роботі серед мас, як і раніше, заважає формалізм. Правий автор і в тому,

¹ Укр. іст. журн.— 1990.— № 11.— С. 7.

що значна частина партапарату та активу перебуває в розгубленості, не вміє орієнтуватися і спілкуватися з людьми. Такий підхід дав змогу М. М. Карабанову конкретно розглянути причини становища, що склалося. Головними з них є консерватизм внутріпартійних відносин, живучість адміністративно-командного стилю керівництва, методів силового тиску, невміння діяти в умовах гласності та демократії.

Значну увагу в рецензованій праці приділено проблемам організаційно-політичного зміцнення первинних партосередків, зокрема поповненню свіжими силами і поліпшенню якісного складу партійних лав, очищенню їх від випадкових осіб, підвищенню активності комуністів. Позитивно оцінюючи внесені в Статут партії зміни, автор висловлює й свої зауваження щодо внутріпартійної та організаційно-політичної діяльності парторганів. При цьому наголошується, що існуюча методика обліку складу партійних лав за соціальним станом застаріла, що саме вона спричинила суб'єктивізм, створила умови для маніпуляцій, прикрашення дійсності в цій галузі партійної роботи. Водночас автор лише констатує, на жаль, без відповідного аналізу і навіть коментування, що в пресі публікується багато пропозицій комуністів і безпартійних, вивчення та узагальнення яких допоможе відновленню і дальшому зміцненню авторитету комуністів і партії в житті радянського суспільства.

У монографії предметно висвітлюються проблеми відбору і виховання партійного поповнення, аналізуються причини наявних прорахунків та упущень у цій справі. Автор не проходить мимо такого гострого моменту в партійній роботі, як збільшення кількості добровільних відмов від членства у партії. Він пояснює причини ослаблення потягу трудящих до вступу в КПРС, які в цілому можна пояснити труднощами і суперечностями перебудовного процесу в партії та суспільстві. Вперше в історико-партійній літературі М. М. Карабанов узагальнює конкретні події та явища, які характеризують падіння авторитету КПРС. Він залучає для цього багатий документальний матеріал, використовує останні дані з опублікованих джерел. Однак бажано було б опрацювати також поточні архіви партійних комітетів і первинних парторганізацій, які нині відкриті для дослідників.

Рецензована книга має струнку архітектоніку. Автор виділяє найголовніші питання свого дослідження: шляхи поліпшення функціонування первинних парторганізацій промисловості республіки, поповнення складу лав КПРС та проблеми, пов'язані з його оновленням, підвищення світоглядного рівня комуністів, політико-виховна робота в трудових колективах. Досліджуючи названий аспект проблеми, автор помітно поповнив фактичним матеріалом важливий напрям суспільних наук, пов'язаний з утвердженням нового мислення в галузі історії, формуванням історичної свідомості народу, відмовою від стереотипів застійних років. Насамперед це стосується висновків автора про те, що в партії намітилася тенденція до утвердження політичних методів керівництва, яка благотворно впливає на перебудову роботи первинних парторганізацій. Її характерними рисами є поглиблення демократизації внутріпартійного життя, підвищення самостійності цих організацій, їх відмова від дріб'язкової регламентації зверху. Автор наголошує, що в партійних осередках відроджується атмосфера довіря, відкритого спілкування, гласності й широкого обговорення злободенних проблем.

Значне місце в монографії відведено дослідженню на новій джерельній основі проблем марксистсько-ленінської освіти і політичного виховання членів партії в умовах сучасного виробництва, аналізові об'єктивних і суб'єктивних факторів, що зумовлюють зростання вимог до цієї ділянки роботи. При цьому М. М. Карабанов порушує такі важливі питання, як демократизація системи політичного навчання комуністів, поліпшення стилю партійного керівництва політосвітою, створення раціональної структури останньої, вибір її форм тощо. Автор

дійшов висновку, що для докорінного оновлення змісту політичного навчання потрібно поліпшувати науково-методичне забезпечення занять, створювати з цією метою нові програми, підручники і навчально-методичні посібники. В монографії наголошується, що ідейно-теоретичний і методичний рівень занять, результативність політичного навчання вирішальною мірою залежить від пропагандистів, від того, як партійні комітети вчать їх оволодівати сучасною методикою політосвіти. Автор аналізує недоліки у системі політнавчання. Це, зокрема, недостатній контроль за цією справою з боку парткомів і первинних парторганізацій, зниження вимог до комуністів за вивчення теорії, недостатня професійна підготовка пропагандистів, низький ідейно-теоретичний і методичний рівень занять, які вони проводять. Як підкреслює автор, парткоми майже не вчать пропагандистів новим методам політичної роботи в масах. Багато з них не встигають враховувати зміни в суспільно-політичній обстановці, неспроможні в гострих ситуаціях принципово обстоювати партійну лінію, спрощено трактують найважливіші аспекти перебудови, історичного досвіду партії, деформації в партійній роботі тощо.

Загалом позитивно оцінюючи монографію М. М. Карабанова, слід відзначити її окремі недоліки, висловити деякі зауваження. Так, у праці залишилися нерозкритими особливості партійно-політичних процесів у низових ланках партії на початку етапу перебудови і в наступні роки. Автор не дає належної оцінки діям тих керівників пропагандистського та ідеологічного корпусу ЦК Компартії України, обкомів, міськкомів, райкомів партії, парторганізацій підприємств республіки, які утверджували бюрократичний, командний стиль у партійно-політичній роботі. Часто-густо замість своєї власної оцінки тих чи інших подій та явищ у житті парторганізацій автор спирається на партійні документи, зловживає їх цитуванням.

На жаль, у праці немає конкретних рекомендацій щодо того, як первинні, низові ланки Комуністичної партії повинні організовувати свою роботу, в тому числі й політико-виховну, в умовах плюралізму думок, боротися за втілення у життя своєї програмної мети, діючи паралельно чи в контакт з іншими політичними і громадськими організаціями.

Монографія не дає уявлення про те, яким чином первинні осередки партії можуть спиратися на допомогу вчених вузів та науково-дослідних інститутів, творчих організацій і колективів у своїй діяльності, як конкретно вони повинні робити свій внесок у політичну систему всього суспільства. Зокрема, це стосується виховання робітничої зміни в середніх школах та профтехучилищах, допомоги навчальним закладам у зміцненні навчально-матеріальної бази й політичному вихованні молоді.

Потребують докладного вивчення питання про роль партійних осередків у колективістському вихованні, формуванні патріотичних та інтернаціоналістських переконань трудящих, тих цінностей соціалістичного суспільства, які мають гуманістичний характер.

Однак, незважаючи на вказані недоліки, книга М. М. Карабанова є кроком уперед в дослідженні важливої проблеми політичного життя виробничих колективів. Автор збагатив історіографію теми новими підходами в їх дослідженні, обгрунтованими висновками, оцінками, практичними рекомендаціями. В монографії аналітично опрацьована нова джерельна база, поставлено значну кількість проблем для майбутніх дослідників у галузі політичної історії.

О. В. КУЗЬМИНЕЦЬ (Київ)

Одержано 20.12.90.

З. Г. Лихолобова (Донецьк)

Всесоюзна наукова конференція «Неп — ідеї, практика, уроки»

27—28 листопада 1990 р. у Москві відбулася Всесоюзна наукова конференція, присвячена питанням нової економічної політики. Відкриваючи її, чл.-кор. АН СРСР Ю. О. Поляков відзначив той інтерес до історії НЕПу, який надзвичайно зріс останнім часом. Нова економічна політика стала улюбленицею перебудови, в ній нерідко вбачають свого роду провідну зорю. Однак питома вага наукових публікацій дуже мала, НЕП стала полігоном дилетантизму. Існує суспільна потреба в науковому осмисленні її історичного досвіду.

Нова економічна політика запроваджувалася в умовах глибокої економічної та політичної кризи. Політична влада починала втрачати соціальні опори, прийшло розуміння того, що воєнно-комуністичними методами, насамперед тотальним державним примусом, утримати владу неможливо. Характеризуючи поворот від воєнного комунізму до НЕПу, І. О. Козлов (Ін-т історії СРСР АН СРСР) підкреслив роль селянства, що, обстоюючи своє право на землю, змусило державну владу піти на часткові поступки. Тиск селянських інтересів зумовив і «селянські мотиви» входження в нову економічну політику «пролетарської» держави. За продподатком був запроваджений ряд взаємообумовлених заходів: розширення сфери вільного ринку, початок оздоровлення фінансової системи, перебудова держпромисловості, розв'язування приватної ініціативи. У лєнінському розумінні НЕП — це «вимушений відступ, перегрупування сил», «необхідність некомуністичними руками будувати комунізм». У Лєніна чітко виражена настанова: «хто — кого» і водночас робиться крок у бік плюралістичного бачення шляхів до соціалізму. В останніх своїх замітках Лєнін по суті розчиляє розуміння «соціалістичного будівництва» в інших шляхах входження до лав цивілізованих народів, у модернізаторських завданнях культурного та індустріального розвитку.

Д-р іст. наук В. П. Дмитренко (Ін-т історії СРСР АН СРСР) у доповіді, присвяченій актуальним проблемам НЕПу, відзначив, що нині ми опинилися в жорстких рамках її традиційної концепції. Існує погляд на сучасне суспільство через непівські окуляри. Звідси переоцінка нової економічної політики, заперечення її суперечностей.

Проголошення НЕП відображало суперечливі тенденції розвитку суспільства. Нова економічна політика мала альтернативи. Це — урахування багатокладного характеру економіки, поєднання різних форм власності, відродження кооперативних відносин. У політичній галузі — союз робітників і селян, урахування їх інтересів, відмова від диктатури робітничого класу, претензій партії на монополію влади, поступовий еволюційний розвиток суспільства, поєднання загальнодемократичних і соціалістичних тенденцій. За такого шляху розвитку знімалася заданість кінцевих результатів, накреслювався новий підхід до значення Жовтневої революції, перехід до політики національної згоди. Проте перемогу здобула інша тенденція. В. І. Лєнін зазначав, що реальні завоювання Жовтня лежать у сфері демократичних перетворень. Однак поряд з цим висувалася теза про те, що «соціалістична революція побіжно розв'язала завдання демократичного перевороту».

Соціалістична перспектива залишала обмежені рамки для НЕПу. Категорична формула Сталіна про викорінення нової економічної політики різко відобразила те, що було в реальності.

Закономірна дискусія про неонеп. Старий, ранній НЕП зживав себе, не був готовий до нового стрибка, відводив у бік від загально-світової тенденції — посилення усупільнення, поєднання різних форм власності, поєднання ринку й держсектора. Капіталізму як системі, що зжила себе, був винесений суворий вирок. У бій вступали ідеологічні, політичні методи (теорія загострення класової боротьби, гоніння на інтелігенцію).

Свідчення внутрішніх суперечностей НЕПу: криза 1923 р., хлібозаготівельні труднощі 1925 р., товарний дефіцит 1926—1927 рр., хлібний страйк 1928 р. Нова економічна політика дедалі більше розхитувалася, підточуючи економіку, невблаганно наближаючи новий Кронштадт. Непівська альтернатива, менше захищена соціально, поступалася місцем командній економіці. Правомірно говорити не про непівський етап радянської економіки, а про особливий етап радянської економічної політики.

Д-р іст. наук О. К. Соколов (Ін-т історії СРСР АН СРСР), підкреслюючи величезний вплив політичної системи на долю НЕПу, відзначив, що з часів громадянської війни відбувався процес централізації, гіпертрофії влади та відособлення апаратних структур. Деформувалася сама ідея диктатури пролетаріату. Вже не залишалось місця політичному плюралізму, робився натиск на насильство, інколи визнавався терор.

Протягом 20-х років простежується боязнь дрібнобуржуазного зараження робітничого класу, небажання партійного керівництва поділитися владою. Ставилось питання про відродження Рад при збереженні провідної ролі партії. Проголошувалася боротьба проти бюрократизму в держапараті й при цьому виявлялася неспроможність зрозуміти причини процесу бюрократизації. Суспільство і партія просувалися в різних напрямках. Партія розвивалася у бік бюрократизації, придушення плюралізму, посилення партапарату.

Д-р іст. наук В. С. Лельчук (Ін-т історії СРСР АН СРСР), продовжуючи характеристику НЕПу та його суперечностей, підкреслював, що з 1921 р. з'явилася цілком реальна можливість змінити той шлях, на який наша країна стала в 1917 р. Під впливом останніх праць Леніна в практику НЕПу вносилися нові штрихи. З'явилися оренда, вільнонаймана праця. Чому країна не стала тією непівською Росією, з якої вона могла перетворитися на соціалістичну? В чому саме вона не стала непівською? Чому на перший план висунулися ідеологічні принципи? Тому, що партія очолила процес впровадження НЕПу і використала це для боротьби за владу, а не для того, щоб управляти економікою, з чим вона ніколи не справлялася. Це загубило нову економічну політику. Не можу погодитися з твердженням, наголосив доповідач, що НЕП помирав тихо, на задвірках. Шахтинський процес, «чрезвычайщина» 1928 р. свідчать про зовсім інше. Не згодний В. С. Лельчук і з тим, що курс на прискорену індустріалізацію був у той час обов'язковим. До 1933 р. воєнної загрози не існувало, в документах це не відображено. Практика показала, наскільки небезпечним був курс на будівництво соціалізму в селянській та окремо взятій країні і як багато ми втратили, коли відмовилися від можливості того шляху, який зберігався до 1924 р.

У своїй доповіді д-р іст. наук С. В. Кульчицький (Ін-т історії України АН УРСР) сказав, що 70 років відбувалося силове втручання в економіку, яка заганялася в прокрустове ложе заздалегідь надуманих форм. І це називалося будівництвом соціалізму. Політика у нас набуває переважаючого значення в тому розумінні, що вона не дає можливості економіці розвиватися самостійним шляхом. Треба чітко

відрізнати позиції Леніна в 1921—1922 рр. від його позицій періоду політичного заповіту. В ньому Ленін реабілітував себе. Однак те, що Ленін говорив раніше («відступ з тактичних міркувань»),— все це було реалізовано до останнього слова. Ленін багато чого не встиг зробити. Була спроба запровадити процент на капітал відрахувань у трестів. Однак проект Володимирова не ввійшов до закону про трести. Госпрозрахунковий важіль не був використаний. Тому промисловість мала тепличний характер. Ось цей ленінський законопроект був відкинутий (квітень 1922 р.). Звідси, як підкреслив доповідач, і почав відбуватися вплив НЕПу, з часів залишення Леніним кремлівського кабінету.

Період 1921—1927 рр., продовжував далі С. В. Кульчицький, ми ідеалізуємо, говорячи, що це була чиста нова економічна політика. Кризи — це заперечення НЕПу усередині його самого. Не відповідає дійсності твердження, що маси вимагали переходу від нової економічної політики до іншого якісного стану, який би заперечував її. Основу основ воєнно-командної економіки — колгоспний лад — вдалося запровадити тільки ціною примусу й голоду.

У формулі «З Росії непівської буде Росія соціалістична» НЕП протиставляється соціалізму. У праці ж «Про кооперацію» Ленін поставив знак рівності між кооперацією та соціалізмом, між кооперацією й ринковим соціалізмом. Бухарін у виступі 25 квітня 1925 р. відзначав, що при переході до НЕПу у Леніна був один стратегічний план, а коли він писав статтю «Про кооперацію» — інший.

Канд. іст. наук М. М. Горинів (Ін-т історії СРСР АН СРСР) вважає, що в 1926 р. найбільш оптимальний альтернативний варіант був виражений у виступі Г. Я. Сокольникова, який добре розумів, що сталість червінця може забезпечити тільки рівновага на ринку. Тому він прагнув звести до мінімуму жорстке адміністративне втручання в економіку й вельми амбіційні індустріальні програми. Головну причину кризи він вбачав у надмірному захопленні планами, які сковували свободу маневрування на ринку.

Вважаючи головною перспективною метою піднесення індустрії, Сокольников пропонував для переобладнання промисловості ввозити машини з-за кордону за рахунок форсування експорту продукції сільського господарства, розвиток якого вимагав порівняно менших капіталовкладень. Ключ до економічного прогресу, за Сокольниковим, був у швидкому піднесенні саме цієї галузі народного господарства.

Д-р іст. наук Є. Г. Гімпельсон (Ін-т історії СРСР АН СРСР) відзначив, що політика воєнного комунізму заздалегідь не планувалася. Ленін наголошував, що соціалізм запровадити не можна, що це процес тривалого економічного й політичного розвитку. Доповідач не погодився з тим, що воєнний комунізм не має відношення до громадянської війни. Німеччина періоду світової війни робила багато з того, що відбувалося у нас. Більшовиків навіть звинувачували в тому, що вони сліпо це копіювали. Воєнний комунізм практично почався ще при царському та Тимчасовому урядах, а в умовах громадянської війни посилювався. Потрібно відрізнати те, що є немінучим в умовах війни, і те, як інтерпретували все це більшовики, виходячи із соціалістичних доктрин.

Мао (Ін-т економіки АН СРСР), проводячи історичні паралелі між Французькою революцією XVIII ст. і нашою революцією, дійшов висновку, що стабілізація суспільства настає тоді, коли до влади приходять власники. Оскільки в 20-ті роки реальний власник не сформувався, його функції взяла на себе державна влада, що й довели події 1928—1929 рр. та утвердження в їх результаті командно-адміністративної системи.

Канд. іст. наук М. В. Щербань (МДУ) звернула увагу на те, що буржуазні країни здобули уроки з досвіду НЕПу, зокрема поед-

нання плану й ринку. Однак ми погано вивчаємо і використовуємо цей досвід.

Канд. іст. наук М. Л. Роголіна (МДУ), характеризуючи стан селянського господарства в умовах НЕПу, відзначила, що прошарок середняків зріс у 3 рази, але він був малотоварний, споживчий. Прибутки селян йшли не на поліпшення господарства, а на споживання. Політика обмеження та витіснення куркульських елементів досягла своєї мети. Село страждало не від капіталізму, а від недостатнього його розвитку. Господарства фермерського типу становили лише 2,6% селянських господарств. Економічна доцільність приносилася в жертву політичним міркуванням. Біднота цілком залежала від Радянської влади. 25—35% селянських господарств не платили податки, не витримували ринкової конкуренції. Порівняння показників сільськогосподарського виробництва в 1928 р. і в 1913 р. свідчить, що рівень споживання, хоч і зріс, однак не досяг рівня 1913 р. Не досягли цього рівня і національний дохід і поголів'я худоби. Все це свідчить про те, що крім індустріалізації й інші фактори обмежували розвиток сільського господарства.

Проблема неонепу має право на існування. Уроки, винесені з потрясінь і втрат початку 30-х років, спонукали уряд незабаром вжити заходів до відновлення деяких ринкових інструментів, якщо вони вписувалися в командну систему. Консенсус між селянами і владою визначав Статут сільгоспартілі (визнання на певних умовах особистого селянського господарства).

Канд. екон. наук С. М. Лапіна (Ін-т економіки АН СРСР) звернула увагу на те, що госпрозрахунок у період НЕПу не був послідовним. Держава користувалася правом необмеженого втручання у справи трестів, все було жорстко регламентовано, вільний ринок не утворювався. Однак позитивні результати були. Вдалося зменшити безробіття, підвищити ступінь споживання. Існували різні рівні цін: тверді, регульовані, вільні. Відроджувалася оренда, створювалися спільні підприємства. Однак у цьому плані досвід НЕПу вивчається мало. Згубну роль відіграла економічна неграмотність керівників. Прикладом авантюрної економічної політики є план 1925—1926 рр. і «золота інтервенція». В результаті довелося відмовитися від конвертованого червінця, який перетворився у внутрішню валюту. Відкривалися необмежені можливості для емісії червінця, що завдало нищівного удару по всій системі НЕПу. До цієї політики, підкреслила С. М. Лапіна, був причетний і Сокольников, якого вихваляв попередній доповідач.

Канд. іст. наук Н. П. Носова (МДУ) відзначила, що однією з суперечностей нової економічної політики була відсутність чітких розмежувань функцій центральних і республіканських органів управління сільським господарством. І після 1922 р. Наркомзем РСФРР виконував функції загальносоюзного органу, хоч існували і республіканські наркомземи. Необхідно, на думку доповідача, враховувати різні рівні сприйняття НЕПу: самого Леніна, партійного керівництва 20-х років, історіографічну традицію 60—70-х років, нинішнє ставлення до цієї проблеми.

Д-р іст. наук В. Я. Філімонов (Калуський педінститут) у своєму виступі підкреслив, що нова економічна політика не досягла мети зміцнення економічних основ союзу робітничого класу й селянства, зокрема тому, що оперативні зв'язки із селом не були налагодженими. Звідси й запізнення у заходах регулювання відносин. Всі стосунки із селянами були надто політизованими. Створення будь-якої політичної організації селянства розглядалося як загроза центру.

Д-р іст. наук Л. І. Файн (Івановський держуніверситет) відзначив, що з переходом до НЕПу почався небувалий у світовій практиці розвиток кооперації. Водночас він суворо регламентувався з боку держави. Співвідношення господарських та адміністративних методів

управління кооперацією було на користь останніх. Наприкінці 20-х років відбулася реорганізація, в результаті якої кооперацію повністю підім'яли державні органи.

Канд. іст. наук М. М. Метельський (Ін-т історії і археології УРВ АН СРСР) на основі виявлених документів дійшов висновку, що авторами записки про запровадження продподатку (лютий 1920 р.) були А. П. Смирнов і М. Ф. Фрунзе, а не Троцький. Виходячи з того, що основними рисами політики «воєнного комунізму» були: згортання товаро-грошових відносин, загальна трудова повинність, єдиний народногосподарський план, зрівняльний розподіл за класовим принципом, доповідач запропонував нову періодизацію історії радянського суспільства. На його думку, її можна поділити за такими періодами: 1917 — кінець 1921 р. — «воєнний комунізм»; 1922—1929 рр. — ринкові відносини, що регулюються державою; 1929 р. — нинішній час — «воєнний комунізм» у вигляді державного соціалізму.

Канд. іст. наук О. О. Бунін (Івановський держуніверситет) зазначив, що в дореволюційній Росії кредитна операція зберігала певну самостійність. Однак у 20-ті роки пануючою тенденцією стало державне кредитування селянських господарств при відмові від кооперативних форм кредиту.

На закінчення В. П. Дмитренко підкреслив, що конференція стала спробою знайти методологічний ключ до аналізу НЕПу. Більшість доповідей, зазначив В. П. Дмитренко, переконує, що НЕП продовжив і поглибив кризу радянського суспільства. Починаючи з весни 1921 р. — це криза економічна, політична та ідеологічна. В рамках відбудовного періоду НЕП розв'язував свої завдання, однак у рамках всього післяжовтневого періоду він призводить до глибокої кризи всієї суспільної системи. До кінця 20-х років НЕП себе вичерпав, виникла об'єктивна необхідність ліквідації цієї системи. Ці висновки слід розглядати як дискусійні.

Одержано 25.12.90.

В. Г. Сарбей (Київ), Л. Т. Заплатников (Горлівка)

Конференція з проблем історії революції 1905—1907 рр.

Наукова конференція на тему «Перша російська революція 1905—1907 років у світлі нового історичного мислення», ініціаторами якої стали Інститут історії України АН УРСР та Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, відбулася 18—19 грудня 1990 р. у м. Горлівці Донецької області. У ній взяли участь вчені наукових закладів і вузів трьох республік: УРСР, РРФСР і БРСР. Силами оргкомітету був підготовлений і виданий масовим тиражем двотомний збірник, до якого увійшли понад 100 тез доповідей і повідомлень, включених до програми конференції. На її пленарних і секційних засіданнях учасники заслухали 50 виступів.

Пленарне засідання відкрив ректор Горлівського державного педінституту іноземних мов проф. І. О. Кліцаков. У своїй доповіді «Ради робітничих депутатів Донбасу 1905—1907 років» він розкрив різноманітну діяльність перших Рад робітничих депутатів, спрямовану на якнайширше залучення всіх верств трудящих на бік революції, а також піддав критиці окремі положення прийнятого в наш час Зако-

ну про місцеві Ради. З доповіддю «Пролетаріат 1905 року — спадкоємець і продовжувач традицій загальноросійського визвольного руху» виступив зав. відділом Інституту історії України АН УРСР, д-р іст. наук, проф. В. Г. Сарбей (її основні положення викладені у підготовленій ним же разом з О. М. Машкіним статті «З історії революційної творчості робітничого класу (1905—1907 рр.)» — Укр. іст. журн. — № 12.—1990 р.). Зав. сектором Відділення історії Уральського Центру АН СРСР, д-р іст. наук Д. В. Гаврилов (Свердловськ) у виступі «Анархо-бунтарські та анархо-синдикалістські риси в робітничому русі на Уралі в період революції 1905—1907 рр.: нові підходи до проблеми» піддав критиці радянську історіографію за перебільшення нею керівної ролі більшовиків у подіях першої російської революції, замовчування стихійності багатьох робітничих виступів у формі насильницького захоплення заводів, організації актів експропріації коштовностей, нападів на домівки заможної буржуазії тощо. Н. І. Титлянова (Рязань) на основі цілого комплексу різних документальних і мемуарних джерел відновила історичну правду про одного з керівників грудневого Горлівського збройного повстання 1905 р. О. М. Зубарева-Кузнецова і на пленарному засіданні доповіла присутнім про результати своїх дослідницьких пошуків (див.: Укр. іст. журн. — 1991.—№ 2). У роботі конференції взяв участь і секретар Донецького обкому КПУ Є. І. Юхно. Він звернув увагу на «перехльости» в інтерпретаціях та оцінках історичного минулого в деяких історико-публіцистичних публікаціях, застеріг від «хвацьких наскоків» на історію, закликав фахівців відродити історичну правду про народ України.

Далі робота конференції розгорнулася в чотирьох секціях. У першій — «Історіографічно-джерелознавчі проблеми історії першої російської революції» (вона працювала разом із своєю підсекцією «Друковані видання 1905—1907 років як історичне джерело») було заслухано 13 доповідей і повідомлень. Цілий ряд з них присвячувався аналізу ленінської історіографічної спадщини. Ці виступи — свідчення невичерпного інтересу радянських істориків до творів В. І. Леніна, які новими гранями методологічного спрямування постають перед читачами, що шукають надійні орієнтири нового історичного мислення.

З історіографії першої російської революції було заслухано лише дві доповіді: «Радянська історіографія про взаємовідносини між РСДРП і Радами в першій російській революції» (А. Н. Кураєв, Москва) і «Відображення подій революції 1905 року в Миколаєві у виданнях Істпарту» (канд. іст. наук, доц. І. С. Павлик, д-р іст. наук, проф. П. М. Тригуб, обидва — Миколаїв). Вдвічі більше було виступів на джерелознавчі теми. Прямо пов'язаний із перебувочою радянського суспільства справжній вибух джерелознавчого інтересу істориків-фахівців до періодичної преси всіх ідейно-політичних напрямів знайшов втілення у таких доповідях і повідомленнях: «Соціал-демократична легальна періодика України 1905—1907 рр.: до постановки проблеми» (канд. іст. наук доц. Н. Н. Крестовська, Одеса), «Пропаганда більшовицькою пресою історії російського революційного руху в роки першої російської революції» (канд. іст. наук, доц. Г. Ю. Дроговська, Курськ), «Преса як засіб розв'язання внутріпартійної кризи в РСДРП напередодні першої російської революції 1905—1907 років» (канд. іст. наук, доц. І. О. Навка, Горлівка; канд. іст. наук, доц. І. П. Навка, Донецьк) та ін.

У другій секції «Участь різних класів, станів та верств населення в революційній боротьбі» з доповідями виступили: А. С. Вальдін (Москва) «Про деякі риси революційної моралі (на матеріалах Грудневого збройного повстання)», канд. іст. наук Г. С. Іваненко, канд. мед. наук, доц. Л. Т. Заплатников (обидва з Горлівки) «Народна інтелігенція Донбасу в революції 1905—1907 років». Значну активність виявили історики Української РСР: Е. С. Острась (Донецьк), канд.

іст. наук, доц. С. М. Нестерцова, канд. іст. наук, доц. В. Д. Нестерцов (Донецьк), О. М. Машкін (Київ), канд. екон. наук, доц. А. І. Верясев, канд. екон. наук, доц. І. Б. Тиренко (обидва з Горлівки), О. М. Федьков (Київ), д-р іст. наук, проф. П. К. Сміян (Луцьк), В. О. Муханова (Горлівка). Виступили також представники історичної науки РРФСР і БРСР: канд. іст. наук Н. С. Ватник (Коломна) «Характер, форми і динаміка руху учнів середніх навчальних закладів у 1905—1907 рр.», канд. іст. наук В. Г. Філяков (Мінськ) «Участь білорусів у революційному русі 1905 року в Донбасі».

На третій секції «Політичні партії, громадські організації та державні установи в революції 1905—1907 рр.» були заслухані 3 доповіді: «Вплив революції 1905—1907 років на теоретичну діяльність російської соціал-демократії» (канд. іст. наук, доц. А. І. Логунов, Москва), «Думська тактика більшовиків у революції 1905—1907 рр.: згуртування чи сепаратизм?» (канд. іст. наук, доц. Ю. Ю. Ієрусалимський, Ярославль), «Кульмінація першої російської революції на Україні та жандармсько-поліцейські органи» (канд. іст. наук, ст. наук. співроб. О. Ф. Овсієнко, Київ) і 8 повідомлень.

Четверта секція «Персоналії учасників революційного руху» була представлена 5 повідомленнями, пов'язаними з біографіями діячів революції 1905—1907 рр. і присвяченими, зокрема, невідомим сторінкам біографій А. Шляпникова (В. К. Клец, Дніпропетровськ), В. С. Войтинського (канд. іст. наук, доц. О. В. Розіна, Москва), П. І. Лященка (канд. іст. наук Є. Г. Сінкевич, Херсон), В. Д. Данчича (канд. іст. наук, доц. В. Г. Лещенко, Р. Л. Мармазов, обидва з Донецька), Лесі Українки (І. В. Захарова, Київ).

На заключному пленарному засіданні учасники конференції обговорили підсумки її роботи і схвалили рекомендації щодо дальшого поглибленого та всебічного вивчення історії першої демократичної революції 1905—1907 рр., події якої активно розвивалися на Україні і значною мірою визначили там увесь подальший хід історичного процесу аж до другої демократичної революції, що перемогла у лютому 1917 р.

Одержано 10.01.91.

Ф. Г. Турченко (Запоріжжя), О. Л. Олійник (Запоріжжя)

Республіканська наукова конференція «Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму»

8—9 січня 1991 р. у Запоріжжі відбулася наукова конференція, присвячена 500-річчю запорізького козацтва. Її організаторами були Інститут історії АН УРСР і Запорізький держуніверситет. Це перша за роки Радянської влади наукова конференція, присвячена національно-визвольному руху на Україні. В її роботі взяли участь 70 дослідників з 20 міст України, а також з Мінська і Москви.

Вступним словом конференцію відкрив ректор Запорізького держуніверситету, проф. В. А. Толок, який відзначив актуальність теми і вказав на шляхи розв'язання, пов'язаних з нею питань.

З доповіддю «Національне й інтернаціональне в суспільній свідомості» виступив заст. голови Запорізького облвиконкому, канд. філос. наук Є. Г. Карташов, який охарактеризував комплекс заходів, що проводяться в області в зв'язку з 500-річчям запорізького козацтва.

Теоретичний аналіз ролі українського національного руху в контексті загальноросійської визвольної боротьби в ХІХ — на початку ХХ ст. містився у доповіді д-ра іст. наук, проф. В. Г. С а р б е я (Інститут історії АН УРСР). Д-р іст. наук Ю. А. П і н ч у к (Інститут історії АН УРСР) у доповіді «Проблеми соціальних відносин і національно-визвольного руху періоду феодалізму на Україні» охарактеризував спірні питання теми, дав їм глибоке історіографічне обґрунтування.

Далі робота конференції проходила в чотирьох секціях. На засіданні першої секції, присвяченій періоду феодалізму, з доповіддю «Розгром Росією Запорізької Січі» виступив проф. Р. Д. Л я х (Донецьк). Він, зокрема, підкреслив, що осередок формування української державності — Запорізька Січ — був знищений російським урядом внаслідок здійснення загарбницької політики по розширенню імперії. Дослідник О. Л. О л і й н и к (Запоріжжя) на основі аналізу указу Катерини ІІ про ліквідацію Січі висунув ідею, що головною причиною ліквідації Січі були саме економічно-політичні міркування, а не соціально-класові чи військово-стратегічні, як це вважалося досі.

Гість з Білорусії В. А. С о с н о доповів про політику Росії щодо шляхетського руху на заході імперії в кінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст. Киянка Ю. В. Х в а л і н а спинилася на ролі Києво-Могилянської академії в формуванні національної самосвідомості українського народу. На цей же секції було заслухано ще ряд цікавих повідомлень.

Друга секція об'єднала дослідників, які вивчають діяльність політичних партій і громадських об'єднань на Україні в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Значний інтерес викликало повідомлення д-ра іст. наук, проф. Ф. Г. Т у р ч е н к а (Запоріжжя), в якому давалася оцінка вивченості історії національних партій на Україні в сучасній літературі, формулювалися напрями поглиблення досліджень. Дослідники Т. С. Г е р а щ е н к о (Запоріжжя) виступила з повідомленням про основні віхи історії Української народної партії, Н. М. З а л і с ь к а (Запоріжжя) охарактеризувала основні етапи історичної біографії Української демократичної хліборобської партії, С. Г. Ч м и р (Москва) розповіла про публіцистичну діяльність М. С. Грушевського в роки першої російської революції, О. М. І г н а т у ш а (Запоріжжя) дав оцінку національному руху за реформування православної церкви на Україні напередодні 1917 р. З цікавими повідомленнями на засіданні цієї секції виступили також М. А. Я к и м е н к о (Полтава), О. М. Я р м и ш (Харків), О. Ф. О в с і є н к о (Київ) та інші дослідники.

На засіданні третьої секції розглядалися питання міжнародних відносин на Україні в умовах феодалізму і капіталізму. З великою увагою були заслухані повідомлення Є. Д. П е т р е н к а (Київ) «Заселення українцями Кубані», Ю. М. І в а н о в а (Миколаїв) «З історії українсько-південно-слов'янських зв'язків другої половини ХІХ ст.», П. І. Г а р ч е в а (Сімферополь) «Національний рух кримських татар у березні — жовтні 1917 р.», Х. Ю. М и х и т а є в о ї (Запоріжжя) «Українсько-прибалтійські культурні і громадські зв'язки в другій половині ХІХ ст.» та ін.

Питання про висвітлення історії запорізького козацтва у джерелах та історичній літературі обговорювалися на засіданні четвертої секції. Проф. Г. К. Ш в и д ь к о (Дніпропетровськ) на аналізі публіцистичного твору В. Г. Політики «Записки о малороссийском дворянстве», де міститься цікава характеристика українського суспільства кінця ХVІІІ ст., припускає, що можливо на основі цього твору, пізніше В. Г. Політика написав відому «Історію Русів».

З широким оглядом праць англословянських дослідників, які вивчали історію запорізького козацтва, виступив В. В. Мірошниченко (Запоріжжя). С. О. Є к е л ь ч и к (Київ) присвятив свою доповідь огляду сучасної англословянської історіографії у висвітленні місця Кирило-Мефодіївського товариства в історії українського національного руху.

Більшість неупереджених західних дослідників визнають федералізм кирило-мефодіївців. Автор підкреслює, що подолання радянськими істориками застарілих догматичних поглядів на Кирило-Мефодіївське товариство та посилення об'єктивістської тенденції в немарксистській історіографії призведе до вироблення спільних підходів, плідного обміну думками про цей важливий етап розвитку українського національного руху.

На заключному пленарному засіданні конференції було підбито підсумки її роботи й прийнято рішення провести наступну конференцію з питань історії національно-визвольного руху на Україні в 1992 р. у Миколаєві.

Одержано 10.01.91.

С. В. Віднянський (Київ), І. В. Євсєєнко (Київ)

Договір про наукове співробітництво між Інститутом історії України АН УРСР та Історичним інститутом Словацької АН

Інститут історії України АН УРСР вже протягом багатьох років підтримує наукові зв'язки із спорідненими академічними установами ряду країн Східної Європи, а з 1986—1988 рр. на договірній основі розвивав пряме співробітництво з інститутами історичного профілю Болгарії, Польщі і Чехо-Словаччини. В центрі уваги спільної праці істориків були питання розвитку історичних зв'язків та післявоєнного співробітництва України з цими державами, участі громадськості у міжнародних відносинах. Так, результатом співробітництва українських істориків з чехословацькими колегами стало видання спільного наукового збірника «Украинско-чехословацкие интернациональные связи» (К., 1989), а з болгарськими ученими — збірника досліджень і спогадів «Дорогами дружбы» (Софія; Київ, 1989).

Однак раніше вибір тем і проблем для спільної науково-дослідницької роботи, визначення її цілей та завдань, здійснювалися переважно на основі політичної кон'юнктури. Звідси — замовчування «небажаних» фактів, проблем та суперечностей у взаємовідносинах наших країн, поява нових «білих плям» у їхній історії. До розряду негласно заборонених для вивчення і популяризації увійшли цілі напрями та періоди в історії міжнародних зв'язків України із східноєвропейськими країнами.

Тому природним у руслі утвердження нового мислення став перегляд раніше підписаних договорів про міжнародне наукове співробітництво Інституту історії України АН УРСР з метою уточнення його засад, а також тем спільних досліджень, форм і термінів їх реалізації. Тим більше, що у країнах Східної Європи після революцій 1989 р. були здійснені принципові зміни у системі суспільних наук. А саме: проведені деполітизація, організаційно-структурна і кадрова перебудова наукових установ історичного профілю. Багато з них були або повністю ліквідовані, або перейменовані з суттєвою зміною основних напрямів науково-дослідницьких робіт. Так, колишній Радянсько-Чехословацький інститут ЧСАН перейменовано в Інститут країн Східної Європи з відповідною переорієнтацією проблематики наукових досліджень. Глибокі революційні перетворення в країнах Східної Європи, переміщення їх зовнішньополітичних пріоритетів із Сходу на Захід під гаслом «повер-

нення до Європи» по-новому поставили і проблему їх відносин з СРСР у всіх галузях, у тому числі й науковій.

Інститут історії України АН УРСР виявив ініціативу у налагодженні нових міжнародних зв'язків, запропонувавши Історичному інституту Словацької Академії наук встановити прями наукові зв'язки з метою спільної розробки актуальних та маловивчених проблем з історії українсько-чесько-словацьких відносин. Вибір нового партнера по співробітництву не є випадковим. Як відомо, Україна і Словаччина — сусідні слов'янські республіки, яких багато що пов'язує і в сфері культурно-історичних традицій, і в економіці. Та й завдання, які вирішують сьогодні республіки по утвердженню національно-державного суверенітету, переходу до ринкової економіки, також багато в чому збігаються. Саме із Словацькою Республікою УРСР підписала у 1989 р. один із перших самостійних Договорів про співробітництво.

Історичний інститут САН, що знаходиться у Братиславі, насамперед структурно та за проблематикою наукових досліджень, багато в чому аналогічний Інституту історії України АН УРСР. У Братиславському інституті здійснюється основна науково-дослідницька робота у республіці в галузі національної історії з найдавніших часів і до наших днів. У ньому працює 96 чол., в тому числі 56 наукових співробітників (8 докторів і 48 кандидатів історичних наук). В Інституті 8 відділів: найдавнішої історії, історії раннього феодалізму, історії XIX століття, нової словацької історії, новітньої історії, новітньої всесвітньої історії та історії науки і техніки, а також сектор інформації.

Серед основних напрямів науково-дослідницьких робіт Історичного інституту САН — проблеми заселення території Словаччини і етногенезу словаків, господарча, соціальна, національна, політична і культурна історія словацького народу та національних меншостей у Словаччині, в тому числі української. Причому, національна історія вивчається у контексті європейського і всесвітнього розвитку. В планах роботи інституту на найближчі роки й історія словаків за кордоном, взаємні зв'язки словацького народу з сусідніми, насамперед слов'янськими, народами й проблематика виникнення та розвитку історичної славістики, деякі питання розвитку країн Центральної, Східної і Південно-Східної Європи, а також історія науки і техніки, науково-дослідницьких установ у Словаччині. Інститутом видаються узагальнюючі праці з історії Словаччини, збірники документальних джерел, монографії, історичні щорічники і наукові статті, а також свій науковий журнал — «Гісторицки часопис».

Договір про співробітництво між Інститутом історії України АН УРСР і Історичним інститутом САН було підписано їх директорами — академіком АН УРСР Ю. Ю. Кондуфром і кандидатом історичних наук Душаном Ковачем у грудні 1990 р. Виходячи із завдань і цілей своїх науково-дослідницьких пошуків, інститути домовилися про співробітництво у 1991—1992 рр. у розробці наступних маловивчених тем, що викликають взаємний інтерес: «Українсько-словацькі зв'язки у XVIII—XIX ст.»; «Закарпатські національні будителі XIX ст. і словацька громадськість»; «Українська еміграція в ЧСР (20—30-ті роки)»; «Закарпаття у складі Чехословацької республіки: проблеми соціально-економічного і культурно-політичного розвитку у 1919—1938 рр.».

Встановлення та успішний розвиток прямих наукових зв'язків між українськими і словацькими істориками повинно сприяти дальшому поглибленню перебудови науково-дослідницької роботи в обох інститутах у відповідності з реальними запитами суспільного життя і потребами історичної науки.

Одержано 17.01.91.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

К созданию труда «История Украины. Краткий очерк»

История Украины: попытки нового видения 3
Смолий В. А. Украинское казачье государство 5

* * *

Канцелярук Б. И., Паталай О. В. Актуальные проблемы национальной политики в СССР 20

Новый взгляд на проблему

Рублев А. С., Черченко Ю. А. Сталинщина и судьба западноукраинской интеллигенции (20—40-е годы XX в.) (*Продолжение*) 30

Малоизвестные страницы истории

Шаповал Ю. И. Сталинизм и Украина (*Продолжение*) 43

К 125-летию со дня рождения академика М. С. Грушевского

Пирог Р. Я. М. С. Грушевский: между историей и политикой (1924—1934 гг.) 54

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Пономаренко М. Ф. (Золотоноша). Черкассы: тайна топонима 67

СООБЩЕНИЯ

Украинцы за рубежом

Чернявский С. В. Американцы украинского происхождения: демографическая и социально-экономическая характеристика (по оценкам ученых США) 77

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Баханов К. А. (*Бердянск*). Лабораторно-практические работы по истории в средней школе 86

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

Савельев В. Л. Был ли П. Е. Шелест выразителем «украинского автономизма»? 94

ПО СТРАНИЦАМ ДООКТЯБРЬСКОЙ ПЕРИОДИКИ

Ролле И. И. Женщины при чигиринском дворе во второй половине XVII ст. (*Окончание*) 106

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Волковинский В. Н., Левенец Ю. А. П. А. Столыпин: из жизни и государственной деятельности (*Продолжение*) 116

ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Майборода А. Н. Новая работа историка из диаспоры 124
Субтельный Орест (*Торонто, Канада*). Украина. История 125

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Сичинский Владимир. Чужестранцы об Украине (*Продолжение*) 138

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Кузьминец А. В. М. М. Карабанов. Политическое ядро трудовых коллективов 147

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Лихолобова З. Г. (*Донецк*). Всесоюзная научная конференция «Неп — идеи, практика, уроки» 150

Сарбей В. Г., Заплатников Л. Т. (*Горловка*). Конференция по проблемам истории революции 1905—1907 гг. 154

Турченко Ф. Г. (*Запорожье*), Олейник А. Л. (*Запорожье*). Республиканская научная конференция «Проблемы истории национально-освободительного движения на Украине в период феодализма и капитализма» 156

Виднянский С. В., Евсеенко И. В. Договор о научном сотрудничестве между Институтом истории Украины АН УССР и Историческим институтом Словацкой АН 158

НОВІ КНИГИ

Археографический ежегодник за 1989 год.—М.: Наука, 1990.—342 с.

Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: (Энеолит, бронза и раннее железо).—К.: Наук. думка, 1990.—187 с.

Белое движение: начало и конец: Р. Гуль. Ледяной поход (с Корниловым); А. Деникин. Поход на Москву: Очерки русской смуты; Р. Гуль. Жизнь на фукса.—М.: Моск. рабочий, 1990.—528 с.

Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность, февр. 1917—июль 1918: Сб. документов и материалов. — К.: Политиздат Украины, 1990.—801 с.

Бондарь С. В. Философско-мировоззренческое содержание «Изборников» 1073 и 1076 годсв. — К.: Наук. думка, 1990.—151 с.

Боплан Г. Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен.—К.: Наук. думка, 1990. — 254 с. — Дод.: Факс. вид. з руан. вид. 1660 р. (112 с.)

Бош Е. Б. Год борьбы. — К.: Политиздат Украины, 1990. — 447 с.

Валишевский К. Преемники Петра: Репринт. изд. — М.: Сов. писатель, 1990.—359 с.

Васюк Л. И. Революционное движение на Буковине в конце XIX — начале XX в. — Львов: Свит, 1990. — 142 с.

Вольф М. Трое из 30-х: История несозданного фильма по идее Конрада Вольфа.—М.: Прогресс, 1990.—367 с.

Всеволодов И. В. Беседы о фалеристике: Из истории наградных систем. — М.: Наука, 1990.—336 с.

Домострой. — М.: Сов. Россия, 1990.—304 с.

Злупко С. М. Сергій Подолинський — вчений, мислитель, революціонер. — Львів: Каменярь, 1990.—192 с.

Ключевский В. О. Сочинения: В 9 т. Т. 9.—М.: Мысль, 1990.—526 с.

Котляр Н. Ф., Смолий В. А. История в жизнеописаниях. — К.: Наук. думка, 1990.—256 с.

Лукиянов С. М. О Вл. С. Соловьеве в его молодые годы: Материалы к биогр. Кн. I: Репринт. воспроизведение изд. 1916 г.—М.: Книга, 1990.—441 с.

Любчак О. О. Чарівне Поділля: Краєзнав. нариси. — Одеса: Маяк, 1990.—88 с.

Международная солидарность сил мира и прогресса, 1945—1955.—К.: Наук. думка, 1990.—316 с.

Мельниченко В. Ю. Нескорений: Наук.-худож. кн. про Х. Раковського. — К.: Молодь, 1990. — 215 с.

Мурзин В. Ю. Происхождение скифов: Основные этапы формирования скиф. этноса. — К.: Наук. думка, 1990.—88 с.

На путях обновления: Ст., очерки, полит. и экон. диалоги. — Донецк: Донбас, 1990.—159 с.

Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский: Легенды и факты. — М.: Политиздат, 1990.—199 с.

Наумченко Г. Д. Танковый прорыв: Воспоминания. — Донецк: Донбас, 1990.—110 с.

Нейхардт А. А., Шишова И. А. Семь чудес древней Ойкумены. — М.: Наука, 1990.—129 с.

Николаевский Б. И. Русские масоны и революция. — М.: ИЦ «Терра», 1990.—199 с.

Николаевщина социалистическая: Документы и материалы, 1946—1980.—Одесса: Маяк, 1990.—247 с.

Рубан В. В. Забытые имена: Рассказы об укр. художниках XIX — нач. XX в. — К.: Наук. думка, 1990.—287 с.

Сквира: Сторінки історії. — К.: Наук. думка, 1990. — 350 с.

Смишко В. П. Возрожденный Киев: Труд. содружество народов СССР в восстановлении столицы Украины (1943—1950 гг.).—К.: Выща шк., 1990.—158 с.

Смолянинова С. П. Палеолит и мезолит Степного Побужья. — К.: Наук. думка, 1990.—107 с.

Страницы истории: Дайджест прессы 1989, июль — дек. — Л.: Лениздат, 1990.—350 с.

Толочко П. П. Историчні портрети: Із історії давньорус. і європейс. політики X—XII ст. — К.: Наук. думка, 1990.—270 с.

Торгівля на Україні, XIV — середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина. — К.: Наук. думка, 1990.—406 с.

Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків: До 100-річчя прибуття перших укр. поселенців до Канади: Зб.—К.: Дніпро, 1990.—231 с.

Філософія Відродження на Україні. — К.: Наук. думка, 1990.—334 с.

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. Т. 1.—К.: Наук. думка, 1990.—578 с.

